1. The maximum time allowed for retention of a book shall be one fortnight. It may be borrowed again if not required by others.

2. No reference books shall be lent out.

3. No borrower shall have more than two volumes out of the Library at one time.

4. Borrowers must not pass books from one to another but must return them to the Librarian.

5. Library books must not be used as class-books.

6. Any one who defaces by writing or otherwise damages any book shall pay the full cost of the book or of the entire works, if it consists of more than one volume.

7. The borrower shall be responsible for the value of the books lent out to him if they are lost, damaged or otherwise cannot be returned to the Library when they are due or recalled.

8. The presence of the voucher with the Librarian shall be considered sufficient proof of the non-return of books.

1615-36 The Bangalore Press

16-17-18

July 1924.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 319.

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।
श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTÂMANI.

By Gadádhara Bhattâchârya Charavartin. With Text.
Edited by Nyâyâchârya Vâmâcharana Bhaṭṭâchârya
Professor Govt. Sanskrit College, Benares
and Nyáyacharya Sreérâma Sâstrî Bhândâri.
Professor of the same College,
BENARES.

FASCICULUS XIV-१४.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.
AGENTS: PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG: GERMANY.
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

1924.

परामर्शप्रकरणम् ।

(चि०) पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानं तथा, लाघवात्, परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

(दी०) लक्षणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति । पक्षेत्यादि । व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविवक्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात् । प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् । कल्पनालाघवमाह । परामर्शेति । परामर्शहेतुत्ववादिनाऽप्यनुमितेः पूर्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम् । तथा चातिरिक्तधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वयोः कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति भावः ।

(गा०) पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुता ज्ञानद्वयकारणतावादिमीमांसकविप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारेण व्यवस्थापिता तत्र सङ्गतिं दर्शयति । लक्षणोपोद्घातेनेति । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्थापयति । अनुमितिकारणत्वे युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । तादृशयुक्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसाधकतया लक्षणोपपादकत्वं बोध्यम् । इदानीमपि विशिष्टपरार्शत्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया(१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपा-

(१) अवतारवशेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया इति पाठोऽप्यत्रास्ति ।

दकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् ।

मूले । पक्षधर्मस्येति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षविशेषणतापन्नस्येत्यर्थः । व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य सङ्ग्राह्यत्वे विशेषणतेत्यत्र विशेष्यताऽप्यन्तर्भाव्या । व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकारकज्ञानम् । तथा च पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभात् । पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वांशे कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्युद्देश्या; अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना विशिष्टपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुताया मीमांसकसंमतत्वेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः ।

व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं निराकरोति । स्मरणत्वमिति । अविवक्षितमिति । हेतुतावच्छेदकत्वेनेत्यादिः । अविवक्षाबीजमाह । अव्यापकत्वादिति । हेतुत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः । व्याप्त्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः । अवच्छेदकलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्याग्रे वाच्यत्वाल्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तमन्यथा व्याचष्टे । लाघवादिति । प्रथमोपस्थितत्वेति । ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया प्रथममुत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिनां गुरूणां ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयोपस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भावः ।

ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्याऽऽवश्यकत्वमनुमितिहेतुताकल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह । कल्पनालाघवमिति । परामर्शहेतुत्वेनाऽऽवश्यकत्वाच्चेति मूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तवापीति पूरणीयमित्याशयेन तदर्थमाह । परामर्शहेतुत्वेति । तादृशज्ञानम् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिज्ञानम् । मन्तव्यमिति । अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुदयापत्तेरिति शेषः ।

यद्यपि धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानेन पर्वतत्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्मताज्ञानस्य नाऽऽवश्यकता, तथाऽपि पर्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्

धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमस्यौत्सर्गिकतया इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्वत्रेत्यभिमानेन ज्ञानद्वयस्य परामर्शहेतुताया आवश्यकत्वं मूलकृताभिहितम्, एतदभिमानेनैवानुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः । परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोपगमे अनुमितिसामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्त्यसम्भवादित्यभिधायाग्रे परामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवमप्रयोजकीकरिष्यते । एतादृशाभिमानश्च नैयायिकमतमालम्ब्य । अथ वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना निराकृत्यानुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धिरुपपादनीया, तावता च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वनिराकरणेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वतत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वाक्रान्ततया तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तिताया उभयसिद्धत्वेन कल्पनालाघवमक्षुण्णमेव । अत एव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्युत्पादाभिधानमेव दीधितिकृता एतादृशकल्पनालाघवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते ।

केचित्तु परामर्शहेतुतयेति मूलस्य परामर्शस्यानुमितिहेतुतयाऽपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य न्यायमतसिद्धनियतपूर्ववर्त्तितावत्त्वादित्यर्थः । परामर्शेन स्वार्थं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिविषयकज्ञानान्तरमपेक्ष्यतां मा वा परामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोऽपि परामर्शस्य नियतपूर्ववर्त्तितावादिनाऽपि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमनुमतमेवेति भाव इत्यप्याहुः ।

तदसत् । यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्त्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्तत्र व्यभिचारेण मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादेर्ह्रदवृत्तिताज्ञानादन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वादिति ।

न चैतत्समशीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शस्थले मणिकृतैव दास्यमानत्वान्न दोष इति वाच्यम् । एवं सत्येतद्व्याख्यापक्षेऽपि मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य वि-

शिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीयतया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलकत्वमेव सम्यक् ।

केचित्तु निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानुरोधेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणम्, तत्र च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम् । पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वताभिन्नः पर्वत. इत्याकारज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं वर्णयन्ति ।

परे तु मानसत्वव्याप्यपरामर्शत्वमते उपनीतभानात्मकपरामर्श एवानुमितिहेतुः, यो यत्र पूर्वमवगत इति नियमोऽप्यस्ति तादृशनियमबलात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञाने धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं वर्णयन्ति ।

तदसत्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्कालेऽनपेक्षणात् ।

न च तादृशनियमनिर्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वं तादृशसंस्कारस्य वा हेतुत्वं कल्पनीयं, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानस्य साक्षाद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवम्, तथा च लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षादेव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम । तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानसत्त्वैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाननिर्वाह इत्यनुभवमपलप्य लाघवानुसरणे गतं तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्वधर्मिकसंशयान्यथानुपपत्त्या दीधितिकृता दूषितत्वाच्चेति । कारणतायाः स्वरूपसम्बन्धादिरूपत्वे कल्पनालाघवासम्भवादनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनालाघवमुपपादयितुं भावमाह । तथा चेति । अतिरिक्तधर्मिणः ज्ञानद्वयानन्तरमुभयवादिसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्यनेनान्वयः । तत्र । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने ।

(चि०) एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यम्। तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात्।

(दी०) ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्षधर्मताया ग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह। एवमिति। यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः। ज्ञानद्वयादिति। द्वित्वमविवक्षितम्। लाघवात्। अवच्छेदकलाघवात्। आवश्यकत्वात्। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्। क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः। उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु करणान्तरं गौरवादिति भावः। सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्मताविषयकत्वमित्याशयेनाह। तस्येति।

(गा०) व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानुद्धारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्थापयति। नन्विति। अनुमितिः स्यादिति। तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वादिति भावः। एवञ्चैवमित्यादिमूलस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजकसामग्री, न तूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः। सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्क्य विशेषरूपेण हेतुतामाह। यद्धर्मावच्छेदेनेति। व्याप्तिज्ञानं यत्रानुमितौ हेतुस्तत्रेति, विद्यत इति वा, पूरणीयम्। द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन

वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलहृदादिवृत्तिताज्ञाना-दन्यथाख्यात्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्मप्रकारेणेत्युपेक्ष्य य-द्धर्मावच्छेदेनेत्यभिहितम्। अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां द्रव्यत्वाद्य-वच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्ध्या नोक्तापत्तिसम्भवः। द्वित्वस्य फलो-पधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषयकैकज्ञानादनुमित्यनिर्वाहः, स-र्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्योत्पत्तिप्रयोजकं न तु भेदनियतं तद्द्वित्वमपि क्वचित्तथेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भ-वदुक्तिकञ्च, (१)इत्यभिसन्धाय ज्ञानद्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिपक्ष-धर्मताज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्रसूचकतया व्याचष्टे। ज्ञानद्वयादितीति। कल्पनालाघवस्याऽऽवश्यकत्वादित्यनेन वाच्यतया पौनरुक्त्यं निरा-चिकीर्षुर्व्याचष्टे। लाघवादिति। अवच्छेदकलाघवादिति। व्याप्यता-वच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपाव-च्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति भावः। व्याप्तिज्ञानस्येति धर्मपरम्। हेतुत्वे। कारणतावच्छेदकत्वे। व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः। व्याप्तिज्ञानत्व-स्य कारणतावच्छेदकतायाः। आवश्यकत्वादिति। उभयसिद्धत्वा-दित्यर्थः। तस्य तदन्तर्गतत्वादिति भावः। व्याप्यतावच्छेदकप्रका-रकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्तिप्रकारकज्ञानानुपजीवकत्वात्।

क्वाचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपदं विशिष्टसत्तानिर्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्वाहकत्वमुपपा-दयति। उपजीव्यत्वञ्चेति। असम्भवात्। सत्तानुपपत्तेः। विशिष्टस-त्ताया विशेषणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियतत्वादिति भावः। एतावतापि कल्पनालाघवमित्यवधेयम्।

ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्ध्या नैया-यिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पूरयति। एवञ्चेति। व्याप्ति-ज्ञाने। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने। अतिप्रसङ्गभङ्गाय। पक्षधर्मताधीशून्य-काले अनुमितिवारणाय। व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्मताविं-षयकत्वमवच्छेदकम् अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते।

यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्मताविषयकत्व-

---

(१) व्यासज्ज्यवृत्तिधर्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः।

स्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकाघवादिना, तथाऽप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेदकत्वासिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिवृद्धिश्च निष्प्रत्यूहैवेति भावः ।

ननु पक्षधर्मताधीत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनयाऽप्यतिप्रसङ्गभङ्गनान्यथानुपपत्त्या अवच्छेदकाभिवृद्धिकल्पनं कथमित्यत आह । लाघवादिति । कारणतान्तरकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः । अनतिप्रसङ्गोपपादकत्वाविशेषेऽपि गौरवादेव न कारणत्वान्तरसिद्धिरित्याह । न न्विति । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितेः पूर्वमुभयवादिसिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धावित्यग्रिममूलासङ्गतिरतस्तदाशयं व्याचष्टे । सिद्धस्येति । न पक्षधर्मताविषयकत्वामिति । तथा च क्लृप्तहेतुतायां तदवृत्तेः पक्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमग्रेऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः ।

(दी०) यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादित्यत आह । उपजीव्यत्वादिति । विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसंवेदनासिद्धमेव ज्ञानद्वयम् आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धत्वमित्याशयेनाह । तस्येति ।

(गा०) आशयमपूरयित्वाऽपि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्याकरोति । यद्वेति । एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः । धूमत्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिताया मीमांसकैः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मतेऽवच्छेदकगौरवादिति भावः ।

अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघवमक्षुण्णमिति शङ्कायामुपजीव्यत्वादिति मूलमवतारयति । नन्विति । विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति । तथा च ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः पूर्वं मीमांसकमतसिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पनागौरवमिति भावः ।

ननु मूलकृता अनुमितिपूर्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुद्भाव्य यत् अवच्छेदकलाघवमप्रयोजकीकृतं तन्न सङ्गच्छते विशिष्टपरामर्शासिद्धौ कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादतस्तदाशयं प्रकाशयति। स्वेति। स्वात्मकं यत् संवेदनं प्रत्यक्ष (१)तत्सिद्धमित्यर्थः, तथा च न तत्कल्पकया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः।

नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभिधानविरोधः ? विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या अवश्यकल्पनीयत्वस्यैवावश्यकत्वपदार्थत्वादित्यत आह। आवश्यकत्वञ्चेति। उभयवादिसिद्धत्वमिति। तथा च नोक्तरूपमावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः।

(चि०) अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वसाधारणधर्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्या वृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न। प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (२)अन्यथा तत्रापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्न त्वनुमितिरेव।

(दी०) असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते अथेति। अयम्। पक्षवृत्तिः। हेतुरिति। लाघवादिति शेषः। अनुमितिसामग्र्या इति। स्मृतिहेतुतावादिनां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति।

(गा०) अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्रदर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति। असिद्धिमिति। मीमांसकोद्भावितां विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिमित्यर्थः। व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्यय-

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः क्वचिन्न दृश्यते।

(२) व्याप्याभेदप्रत्ययमिति मथुरानाथसम्मतपाठोऽप्यत्रास्ति।

स्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिकीर्षुरयमित्यस्यार्थं व्याचक्षाणः पक्षवृत्तितावगाहितां स्पष्टयति। अयमिति। स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पूरयति। लाघवादितीति। संस्कारसाधारणेन स्वविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्त्युपनये तत्स्मरणपर्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्वमनुमितिसामग्रीनैयत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादिति ज्ञानत्वेनोपनायकत्ववादिनयेऽनुमितिसामग्रीनिबन्धनपरामर्शासम्भवरूपदूषणं सङ्गमयति। स्मृतीति। स्मृतिहेतुतावादिनाम्। संस्कारस्यानुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम्(१)।

(चि०) अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र, यत्र वाऽऽप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेन्न। इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात्। न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनवस्थानात्।

(दी०) अथेत्यादि। अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति। विशिष्टज्ञानात् पूर्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनामपे-

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यपि क्वाचित्कः पाठः। उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः।

क्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्, गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन वा एकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात, विनिगमकाभावाच्च। तत्रापि च नियतपूर्ववर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह। यत्र वेति। तेन विनेति। तथा च व्यभिचारात् कारणत्वं बाधितमिति भावः। स्वतो व्यभिचारं निरस्यति। अस्मदुक्तेति। अनवस्थानादिति। न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्याप्यमिति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शाद्व्याप्त्यनुमितिसम्भवः, धूममात्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तद्व्यक्तिवृत्तित्वधूमत्वत्ववैशिष्ट्यग्राहकविरहाच्च।

(गा०) यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्बोधकान्तराद्व्याप्तिस्मरणं तत्र तदुत्तरं पक्षधर्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूलकृतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनोद्बोधितव्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति। अत्रेति। तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः। प्रथमं पक्षग्रहे पक्षधर्मताग्रहोत्पत्त्या विशिष्टपरामर्शपूर्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्रह इत्युक्तम्। सामान्यलक्षणानुपगमे व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयकतया विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणतावच्छेदकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे न सम्भवतीति अन्तरास्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः। पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे पक्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणाविषयतया विशिष्टविशेष्यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा उपयोगात् गृहीते पक्ष इत्युक्तम्। तादृशविशिष्टधीरिति। तादृशस्य व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः। मूले प्रथमत इत्यनन्तरं पक्षधर्मतया भासमान इति पूरणीयम्।

ननु उक्तरीत्या जायमानस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताज्ञानापेक्षया प्राथम्याभावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतम-

त आह । प्रथमत इतीति । विशिष्टज्ञानात् पूर्वमिति । तथा च प्रथमत एवेत्यस्यानुमितिसामग्र्यामसम्पन्नायामेवेत्यर्थ इति भावः ।

नन्वेवं क्वचिद्विशिष्टपरामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शत्वरूपावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य नियमकल्पनाया आधिक्येन गौरवं दुर्वारमेवेत्यत आह । एवञ्चेति । गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनेति ।

यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वापेक्षया धूमत्वाद्यंशे अवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्यातथात्वाद्धर्मद्वयस्य गौरवाभिधानमसङ्गतम्, तथापि गुरुधर्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वान्न दोषः ।

न्याय्यत्वादिति । न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पनाधर्मिणोर्द्वित्वमिति कल्पनासाम्येऽपि न्यायमतेऽवच्छेदकलाघवादिति भावः । परमते एकमेव ज्ञानं कारणमन्यदवच्छेदकमिति न धर्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्कां निराकरोति । गृह्यमाणेति । गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकत्वञ्च वर्त्तमानव्याप्त्यवच्छेदकत्वग्रहविषयत्वम् । पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवदिति विद्यमानपक्षधर्मताग्रहप्रकारार्थकम् । अतिगौरवादिति । तत्तत्कालविद्यमानत्वप्रवेशेन कालभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेशं विनाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारणः ।

न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालीनपक्षधर्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजनकतायां तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन कारणताभेदो दुर्वार एवेति वाच्यम् । स्वसामानाधिकरण्यस्वविषयधर्मप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेन व्याप्त्यवच्छेदकताग्रहविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रकारधर्मविषयकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षधर्मताग्रहविशिष्टव्याप्त्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा हेतुत्वोपगमे व्यधिकरणज्ञानद्वयादनुमितिवारणस्य तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशमन्तरेणैव सम्भवादित्यत आह । विनिगमकाभावाच्चेति । दर्शितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः । तथा च वि-

निगमनाविरहाद्धर्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकमेवेति भावः। वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतादिग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादान्नानुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शस्योभयवादिसिद्धतास्थलमिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्ववर्त्तितायाः कथितोभयसिद्धत्वासम्भवप्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादिमूलं सङ्गमयति। तत्रापि चेति। तत्र। मीमांसकस्य। मूले तेन विनेति। विशिष्टपरामर्शाभावेनेत्यर्थः। विशिष्टपरामर्शशून्यकालेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां किंविधया बाधिकेत्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ। तथा चेति। अनुमित्यनुत्पादापत्तौ चेत्यर्थः। व्यभिचारादिति। अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनादर्थतोऽनुमित्युत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्यभिचारलाभः। स्वमतसिद्धानुमितिसामग्रीसत्त्वकथनप्रयोजनं स्फुटयति। स्वत इति। स्वतः स्वमते। यदा चातीन्द्रियादिहेतुके शब्दादिजन्यज्ञानद्वयघटितसामग्र्यपि नास्ति तदाऽनुमितिर्न केनाप्यनुमन्यते इति न मीमांसकमते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम्।

मूले अनवस्थानादिति। अनुमित्यात्मकपरामर्शार्थमपि प्रत्यक्षसामग्रीविरहेणानुमानादेव परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः।

पक्षतद्वृत्तिहेतोरसन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिसाध्यकानुमित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शादुपपाद्य अनवस्थापरीहारशङ्कां निरस्यति दीधितौ। न चेति। विशेष्यसन्निकर्षविरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवाद्व्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम्। धूममात्रासन्निकर्षेऽपीति। तथा च तदानीं धूमत्वासन्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्शस्याप्यसम्भव इति भावः। विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्वतीयधूमरूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिदर्शितपरामर्शासम्भवमाह। तद्युक्तीति।

यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिसन्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरामर्शासम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्ति-

सत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपरामर्शसम्भवस्तथापि चाक्षुषादिज्ञाने उपनीतस्य भानोपगमे मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वघटितापादक- कवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तेः । प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहकालीनप्र- मोत्पादकत्वापादककप्रत्यक्षविजातीयप्रमोपधायकतापत्तेश्चानवका- शात् । यत्र मानसान्योपनीतभानासम्भवस्तादृशस्थलानुधावनमि- त्यवधेयम् ।

(चि०) अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा पर- माणुर्गुरुत्वाधिकरणं(१) न वेति संशयो बहिरस्वा- तन्त्र्येणापि मनसा कोटिस्मरणाविशेषादर्शनादिसह- कारिवशाज्जन्यते, यथा वा निद्रासहकारेण बाह्यस्व- प्नानुभवस्तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्म- रणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते,तदनन्तरमनुमि- तिदर्शनादिति चेन्न । व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरता- पत्तेः । तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्या- साद्य मनोबहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि ।

(दी०) असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय । आलो- कादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम् । तदपि प्रमा- णान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभागान्न तद्व्याघात इत्यपि काश्चित् । यद्वा असाधारणमसमवहितं, तथा च यज्जा- तीयप्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयकप्रमो- त्पादकं, यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्वि- जातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षणप्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् बाधकाभावा- च्च तस्यैव तथात्वं पर्यवस्यतीति ।

(गा०) मूले यदसाधारणमिति । मनसा बहिर्गोचरप्रमाजनने

---

(१) परमाणू रूपाधिकरणमिति पाठोऽप्यत्रास्ति ।

यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः। तेन बहिर्गोचरप्रमायामसाधारणकारणत्वमापदकमिति फलितम्। सुखादिगोचरप्रमाजनके सुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय बहिर्गोचरेति। बहिष्ट्वञ्च लौकिकमानसाविषयत्वम्। स्मृतिजनकसंस्कारादौ व्यभिचारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम्। असाधारणपदप्रयोजनमाह। दीधितावसाधारणमितीति।

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः। शरीरादेर्बहिर्गोचरप्रमाजनकत्वेऽपि जन्यज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां हेतुतया तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविरहादिति भावः। अत्र तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादिवारकप्रमात्वनिवेशवैफल्यम्, विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नहेतुभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादौ व्यभिचारश्च। अत एव जन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नतादृशप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम्।

यदि चानुभवत्वव्यापकजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यत्वानिरूपकत्वे सति तादृशप्रमाजनकत्वं तत्, तदाऽनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नजनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ चक्षुरादावापादकासत्त्वेन इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तासङ्गतिः। रूपावृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा तादृशजातिं विशिष्यैतद्दोषोद्धारेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया व्याप्तिस्मरणादेर्हेतुतायाः सर्वमतसिद्धतया तत्रापादकासिद्धिर्दुर्वारैवेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्ना या तादृशप्रमावृत्तिकार्यता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं वाच्यम्। अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यावृत्तमतो न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारः। एवं तादृशधर्मस्य स्मृतित्वेऽप्यक्षततया तदवच्छिन्नहेतुभूतसंस्कारादौ व्यभिचारवारणाय प्रमात्वनिवेशस्याप्यावश्यकता। व्याप्तिस्मरणादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकत्वेऽपि नैयायिकैः सन्निकर्षविधया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमान्न तत्रा-

पादकासिद्धिः, तन्निरूपितताया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यताया एवानुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नत्वात्तामादायैवापादकसत्तायास्तत्रोपपादनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधितया तदवच्छिन्नजन्यताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादापादकासिद्धिः स्यादतो जातिघटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशस्फोरकमेवात्र घटितपदं न तु विवक्षितार्थकमित्यवधेयम् ।

आलोकादेरपि अनुभवत्वव्याप्यचाक्षुषत्वादिजातिघटितधर्मावच्छिन्नजनकतया निर्वाच्यप्रमाणान्तरत्वरूपाद्यविरहेण च व्यभिचार इति तद्वारणायापादककोटौ विशेषणान्तरं पूरयति । आलोकादीति । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । प्रमाणान्तरासहकारित्वमिति । मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वमित्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्यजनकत्वमेव तत्सहकारितापदार्थ इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाणजन्यजनकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः ।

न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नजनकत्वसत्त्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेऽप्यनिस्तार इति वाच्यम् । स्वभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां स्वानिरूपितत्वस्य विशेषणतयैव तद्दोषानवकाशात् । उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो मनोभिन्नेति ।

अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथा सति चक्षुरादेरपि त्वगादिजन्यचक्षुस्त्वगाद्युभयवृत्तिद्वित्वादिजनकतया दृष्टान्तासिद्धेः । नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वम्, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादिजन्यप्रत्यक्षादिस्वरूपयोग्यतया तद्दोषतादवस्थ्यात् । फलोपहितजनकत्वादीनां तद्गर्भनिवेशनेनैतद्दोषोद्धारेऽपि शरीरादेरपि निरुक्तप्रमाणान्तरसहकारित्वसत्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्यमतस्तज्जन्यतावच्छेदकजातिघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वमेव तत्सहकारित्वं वाच्यम् । तथा च मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमानसत्वघटितधर्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्बहिरिन्द्रियजन्योपनीतभानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहेतुत्वोपगमात् ।

न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यम्। तादृशसामान्यकार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१)मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतद्दोषप्रसङ्ग इति निरुक्तसहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकतया मनोभिन्नत्वानिवेशेऽप्युक्तदोषाभावात्।

न च न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतयैव सार्थकत्वादिति वाच्यम्। मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारिसुखादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसक्तेः मूलस्थबहिःपदवैयर्थ्यापत्तेरिति।

मैवम्, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्वमेव बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधयैवोपनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात्, तथा च निरुक्तमनःसहकारित्वमुपनायकज्ञानस्याक्षतमेवेति मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमावश्यकम्।

अथ वा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेश्यम्, तावतैव बहिःपदसार्थक्यादिति। आलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरतः प्रमाणेति। प्रमाणत्वञ्चात्रानुभववृत्तिजातिपर्याप्तकार्यतावच्छेदकताकत्वम्। चक्षुरादेश्चक्षुष्ट्वादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतो हेतुतासत्त्वात्तत्रेदमक्षतमेवेति। आलोकस्य च भावचाक्षुषत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकम्, चक्षुःसंयोगादिरूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादावसिद्धिः। न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदककोटौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयते एवञ्च तेषामपि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियेष्वसिद्धिरिति वाच्यम्। संयोगा-

(१) प्रमापकत्वे इत्यपि क्वचित् पाठः।

न्यत्वस्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात्।

न चोक्तप्रमाणान्तरासहकारित्वनिवेशेऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचारस्तस्य मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम्। मीमांसकैर्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्त्तचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारितया अक्षतत्वात्। एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वमतो न व्यभिचारः। त्रुटिस्पार्शनत्वोपपत्तये द्रव्यस्पार्शनं प्रति त्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तविजातीयमहत्त्वत्वेन हेतुत्वान्तरस्याऽऽवश्यकतया चाक्षुषत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुद्व्यणुकस्पार्शनापत्तिः, विषयस्य च हेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति न तत्र व्यभिचारः।

अथ व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शब्दप्रमाणसहकारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न। सहकारिताशरीरे चरमजन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शाब्दफलानुपधायकव्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात्।

इदन्त्ववधेयम्। प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य निरुक्तस्य स्वातन्त्र्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपि त्वनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नबहिर्गोचरप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपकत्वात्मकतादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजातावेव प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम्। पर्याप्तिनिवेशात् चाक्षुषत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः। मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादायोक्तदोषस्यानवकाशः। एवञ्च स्वानिरूपिता मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणं या अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटितधर्मावच्छिन्ना या बहिर्विषयकानुभवनिष्ठकार्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायार्थः। आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधारणकरणत्वम्। असाधारणकरणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वम्। व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने

आपाद्यविरहनिर्वाहः । असाधारण्यप्रवेशादापादके शरीरादि-वारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यम् । फलोपधाननिवेशाद्व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित्यनुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात् ।

वस्तुतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रेतम्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्तापाद्यसत्त्वेन आलोकादिवारणायेत्यादि-तद्ग्रन्थासङ्गतिः । प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तरा-सहकारित्वगर्भम्, आलोकादौ व्यापारवत्यपि प्रमाणव्यवहारविरहात्, अतो व्यवहारापादनपक्षे आलोकस्य वारणीयत्वाभिधान-सङ्गतिः । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टपरामर्शात्मकबहिर्विषयकप्रमायां व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्पञ्चममेव प्रमाणं स्यात्, तादृशप्रमायां साक्षात्त्वाग्रहेण तदसिद्ध्या तत्करणस्य प्रत्यक्ष-प्रमाणान्तर्भावाद् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्तर-पदं न तु तदर्थस्यापाद्यकोटिप्रवेशः ।

एतेन प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदा आ-पाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादे-र्दृष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च मानसान्यप्रमाकरणत्वं तदापि मानसान्यत्वस्य वैयर्थ्यम् इति परास्तम् । प्रमाणव्यवहारविषयत्वस्यैवानिष्टतया तन्मात्रापादनेनैवोद्देश्यसिद्धेः ।

न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमाकरणत्वं तत्करणव्यवहारश्चेष्ट इति इष्टापत्तिवारकतया तत्सार्थक्यम्, करणत्वस्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात् ।

न चास्तु करणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते तमनन्तर्भाव्य मानसान्यप्रमाऽसाधारणफलोपहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन तदेव मूलाभिप्रेतमस्त्विति वाच्यम् । तथा सति सिद्धान्ते व्यापाराभावेन प्रमाया करणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलग्नकतापत्तेः । आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषण-मन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं वारयतः कस्यचिन्मतमाह । तदपीति ।

ननु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेऽपरिगणनात्तद्विरोध इत्यत आह । प्रत्यक्षेति । विभागात् । आलोकादीनामपि विभक्तत्वात् । तद्व्याघातः । विभाजकसूत्रविरोधः ।

अत्रेदमरुचिबीजम्, आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोपगमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्संयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उक्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपगमसम्भवेनासाधारण्यविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः । तान्त्रिकाणां प्रमाणव्यवहारश्च तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वाविशेषणपूरणं विनैव निर्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे । यद्वेत्यादि । यज्जातीयेति । यज्जात्यवच्छिन्नेत्यर्थः । तद्विजातीयेति । तज्जातिमदवृत्तिजातिमदित्यर्थः । ईदृशव्याप्तिबलाच्चानुमित्याद्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वाविरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम् । यत्प्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयप्रमोत्पादकं तत्तदवृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुरित्युक्तौ मानसप्रमाया मनोन्यकरणाप्रसिद्ध्या यत्पदेन चाक्षुषादिप्रमाया एवोपादेयतया मानसप्रमाहेतावुपनये तदवृत्तिजातिमद्धेतुत्वमेवापाद्यम्, मानसप्रमायाः तदवृत्तिजातिमत्त्वात्तत्रेष्टापत्तिरिति यत्त्वतस्त्वेन जातेरुपादानम्, तथा च सति यत्पदेन प्रत्यक्षत्वजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वापादनेन नेष्टापत्त्यवसरः । प्रकृते प्रमानिष्ठजातिमादायैवापादनमित्येतत्सूचनाय प्रमाया इति । तज्जातीयप्रमाविजातीयप्रमाहेतुत्वमेवापाद्यं, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्तत्प्रमाया अप्रसिद्ध्या सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः प्रमाया इति इति केचित् ।

प्रत्यक्षकरणमनःसहकारेणैवोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोपगमादापादकासिद्धिवारणाय मनोन्येति । मनोभिन्नप्रत्यक्षकारणमनोयोगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति करणेनेति । तदसमवहितं सत्प्रमोत्पादकम्, । तदजन्यप्रमोत्पादकम् । बहिर्विषयकत्वनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत्, मनोन्यकरणेनासमवहितस्याप्युपनयस्य मनःसहकारेण बाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्कया कल्पान्तरमाह । यज्जातीयेति । तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमायां जन्यमानायां विजातीयैव सा जनयितुं शक्येति नात्राप्रयोजकत्वशङ्का ।

न च नैयायिकैरुपनीतभानस्थले उपनयघटितायाः प्रत्यक्षसामग्र्या उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यम् । उपनीतविषयोपरा-

गेण (१)साक्षात्त्वस्याग्रहात्तदभावग्रहात् तादृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षहेतुभूतेन्द्रियसंयोगादिविरहाच्चोपनयजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात्।

अत्र च बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (२)लौकिकसन्निकर्षवद्विषयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव न तु प्रत्यक्षत्वजातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकः, एवञ्चोपनीतभानस्य प्रत्यक्षत्वे न किञ्चिद्बाधकं बाधकविरहेऽपि साधकविरहान्न सर्वांशोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरिति नाशङ्कनीयम्। लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात्।

न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथाऽस्त्विति वाच्यम्। आंशिकोपनीतभानासङ्ग्रहात्, तत्र तादृशजातिस्वीकारे तस्याः प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावस्यावश्यकत्वात्, आंशिकोपनीतभाने च चाक्षुषत्वमानसत्वादीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः।

नन्वायातूक्तव्याप्तिबलात् विजातीयप्रमा, तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतेत्यत आह। तत इति। ततः। उक्तव्याप्त्यनुरोधतः। सिद्धायाम्। स्वीकृतायाम्। आवश्यकत्वात्। अवश्योपेयकारणताकत्वात्। बाधकाभावादिति। अकरणत्व इत्यादिः। तस्यैव। व्याप्तिस्मणादेरेव। तथात्वम्। तादृशप्रमाकरणत्वम्।

(चि०) संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम्। न च कथं तत्रापि स धूमो वह्नि-

---

(१) उपनीतविषयोपधानेन- इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति।

(२)सोऽयं चैत्र इति बाह्यप्रत्यभिज्ञा, आभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा तु सुखी सोऽहमधुना दुःखीत्याकारिका।

व्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावका-भावादिति वाच्यम् । तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्नि-व्याप्यत्वानुमानात् । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्य-त्वानुभवः सम्भवति । अत एव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्ना-न्यथा ।

(दी०) संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ येनोपन-यादिवशाद्वह्निर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशा-दप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमाऽपि जनयितव्येत्याशङ्क्येत, कि-न्तु धर्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ, धर्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्ष्यादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह संशयेति । व्याप्यत्वानुमानादिति । धूमत्वादौ वह्निव्या-प्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्तानिश्चयदशायां अ-न्यदा त्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकार-कज्ञानस्य सम्भवेऽप्यनुमितेः सर्वानुभवसिद्धतया तस्य कारण-त्वे बाधिते परिशेषाद् गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-स्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कार-णं विना कार्योत्पत्तेरसम्भवात् । तेन विना तत्रानुमितेरप्रसिद्ध-त्वात् न तस्यापि हेतुताबाधः । तवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्वानुभ-वसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलापः, मम क्वचित् कालविल-म्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह । अत एवेति ।

(गा०) ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम् ? तयो-रप्यबाधितविषये प्रमात्वात् । अथ सर्वांशे प्रमात्वमत्र विवक्षितम्, स्वप्नस्य किञ्चिदंशे भ्रमत्वं नियमतः स्वीक्रियत इति चेत् ? मा भूत् सर्वांशे तयोः प्रमात्वं, तथाऽपि तत्र इन्द्रियसंयोगादिरूपप्रत्या-

सत्तिशून्यविषयभानार्थं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति तस्य प्रमाणत्वं दुर्वारमेवत्यतो मूलस्याऽऽशयं व्याचष्टे। संशयेति।

न विशिष्टानुभवरूपौ। न योग्यतासहितेन्द्रियसंयोगादिशून्यवस्तुसंसर्गविषयकप्रत्यक्षरूपौ। तथात्वे किमनिष्टमित्याकाङ्क्षायामाह। येनेति। येन इत्याशङ्क्येतेत्यन्वयः। तदभावादित्यादिपदाद्विषयाबाधपरिग्रहः। प्रमापि जनयितव्येति। अप्रमाया अप्यबाधितविषये प्रमात्वस्यावर्जनीयत्वादिति शेषः। तथा च तस्य (१)प्रमाणत्वापत्तिदुर्वारैवेति भावः। धर्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपाविति। धर्मिणि लौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽनुभवात्मकेन अन्यदा च स्मरणरूपेण तज्ज्ञानेन सहितं यत् तदगृहीतासंसर्गकस्य पूर्ववत् कदाचित् स्मरणरूपं कदाचिच्चानुभवात्मकं ज्ञानं तद्रूपावित्यर्थः। धर्मिज्ञानमित्यत्र धर्मिपदं धर्म्मस्याप्युपलक्षणम्(२)। अक्षादेः। लौकिकप्रत्यासत्तिसहकृतेन्द्रियादेः। आदिना अनुमानादिपरिग्रहः। संस्कारादिति। अतो नोपनयोपयोग इति शेषः। असन्निकृष्टे धूमे धूमत्वेन हेतुना व्याप्त्यनुमानं धूमत्वत्वेन व्याप्तिव्याप्यत्व-पक्षधर्मताज्ञानं विना न सम्भवतीति अनुमानात् विशिष्टव्यवहारोपपादनं मूलकृतस्तादृशज्ञानदशाभिप्रायकतयोपपादयन् न्यूनताभङ्गायान्यदा व्यवहारमन्यथोपपादयति। धूमत्वादावित्यादिना।

असंसर्गाग्रहादेवेत्येवकारेण विशिष्टज्ञानव्यवच्छेदः। यद्यपि तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेऽप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहेतुर्न तु विशिष्टज्ञानं, तथाऽपि विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमपुरस्कृत्य तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वाद्विशिष्टविषयकानुमानस्य व्यवहारप्रयोजकत्वोक्तेर्नासङ्गतिः।

अत एवेत्यादिमूलेन व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाहिशाब्दादिपरामर्शस्थले तादृशपरामर्शप्रकारीभवद्व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्त्यग्रहदशायामनुमितिर्न भवतीत्यभिहितम्। तत्र च नैयायिकानामप्यतीन्द्रियादिहेतुकस्थलेऽनुमितिर्न भवतीत्युक्तिसम्भवात्

(१) व्याप्तिस्मरणादेरित्यर्थः।

(२) स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत्वम्।

तुल्यत्वशङ्कां परिजिहीर्षुराशयं व्याचष्टे। अतीन्द्रियेति। व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य। व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य। सर्वानुभवसिद्धतया इत्यनेन दुरपह्नवत्वं दर्शितम्। बाधित इत्यस्य व्यभिचारानिश्चयेनेत्यादिः। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्य। तद्व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं कल्पनीयं, कल्पनाबीजमाह। कारणं विनेति।

ननु तत्र तदभावेऽप्यनुमित्युत्पत्त्या तस्य हेतुतैव किं न बाध्यते इत्यत आह। तेन विनेति। तत्र। शाब्दव्याप्यवत्ताज्ञानस्थले। नन्वेवं फलापलापोऽविशिष्ट इत्यत आह। तत्रेति। सर्वथैवापलाप इति। कालविलम्बेनापि विशिष्टपरामर्शासम्भवादिति भावः। कालविलम्बादीति। व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्या कालविलम्बेनानुमितिसम्भवादिति भावः। उपनीतभानानङ्गीकर्तॄणां व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्रानुमितिरूपं स्मृतिरूपं वेति हृदयम्।

(चि०) अथ पर्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाने वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न। धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात्। अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात्? संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत्? तुल्यम्। न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वात् धूमसामान्ये संशयो मा भूत् विशेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग् व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम्। यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः तच्च सामान्ये विशेषे वेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव।

(दी०) तुल्यमित्यभ्युपगमवादः । यत्र । यदवच्छिन्ने । यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टे न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलात् । व्यावर्त्तकश्च तदभावो यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतः, यो वा तदभावव्याप्यत्वेन गृहीतः । यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभावव्याप्यत्वेन गृहीतस्य करादेर्वा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशयः । तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्याभावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्योन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः । एवं तद्भ्रमोऽपि न, विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

(गा०) तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्मे व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वमुक्तं(१), तन्न युक्तं, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तरं संशयानुत्पादेन तत्प्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह । तुल्यमितीति ।

अभ्युपगमवादः । ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः । तथा च संशयस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायां न निर्भरः किन्तु विशेषदर्शनात् संशयानुत्पत्तावेव । अत एवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि सङ्गच्छत इति भावः ।

मूले सामान्यनिश्चयस्येति । सामान्यधर्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयस्येत्यर्थः । धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्यत्वसंशयः । मा भूदिति । तत्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति भावः । विशेषसंशयः । विशेषधर्मावच्छेदेन तद्वत्तासंशयः । विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः । विशेषधर्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयमात्रनिवर्त्तनीयः । धूमविशेषे संशयनिरासार्थम्, पर्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनुमितिनिरासार्थम् ।

(१) अनुमितिं प्रतीत्यादिः ।

पृथग् व्याप्तिनिश्चयः । पर्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयः। वाच्यः । अनुमितिहेतुतया स्वीकार्यः ।

यद्यपि पूर्वं धूमत्वदर्शनस्यैव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया संशयविरोधित्वमुक्तं न तु व्याप्तिनिश्चयस्येति धूमसामान्ये व्याप्तिनिश्चयात्तत्सामान्ये संशयानुत्पादोपगमेन विशेषसंशयोपपादनं न युज्यते, तथाऽपि पर्वतवृत्तित्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावसंशयनिवृत्तावपि पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेन व्याप्त्यभावसंशयो दुर्वारः पर्वतीयत्वावच्छेदेन धूमत्वानिश्चयासम्भवादिति शङ्कया धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेनेत्यादिसिद्धान्तोपरिसम्भवाद् धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेन तदभावसंशयनिवर्त्तकत्वमपि तादृशग्रन्थतात्पर्यविषयस्तत्रैवेयं शङ्का ।

अथ पर्वतवृत्तित्वावच्छेदेन तत्सहितधूमत्वावच्छेदेन वा व्याप्तिविरहशङ्का नैयायिकसिद्धानुमितिहेतुताकस्य व्याप्तिविशिष्टे धूमे पक्षधर्मतावैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्याप्यनिवर्त्या, असमानधर्मितावच्छेदकत्वात्पक्षधर्मताविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयश्च तच्छङ्कानिवर्त्तकोऽपि नानुमितिहेतुः, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवानुमितिहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् । उभयविधपरामर्शस्य तथात्वेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधघटितानुमितिसामग्रीदशायां तादृशशङ्काया दुरुच्छेदतया तत्सत्त्वे नैयायिकैरनुमितिस्वीकारे मीमांसकानामपि ज्ञानद्वयसत्त्वे तच्छङ्कासत्त्वेऽप्यनुमिताविष्टापत्तिसम्भवेन तादृशशङ्कोच्छेदोपायानुसरणप्रयासवैयर्थ्यात् ।

यत्तु व्याप्तिविशिष्टधूमे पर्वतवृत्तित्वशङ्कादशायां मीमांसकमतेऽनुमित्यापत्तिपरतया मूलशङ्कावर्णनेनोक्तापत्तिसमाधनं 'पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य' इत्यस्यापि व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्मतानिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वस्वीकारपरतया वर्णनम्, तदशुद्धम्, मीमांसकमते धूमत्वावच्छेदेन पक्षधर्मत्वासत्त्वेनान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गभयेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षधर्मतानिश्चयहेतुताया वाच्यतया विशिष्टधूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वशङ्कायाः शुद्धधूमत्वसामानाधिकरण्येन पक्षधर्मतानिश्चयाप्रतिबध्यतया मीमांसकानामनुमितिजनकपक्षधर्मतानिश्चयस्य तादृशशङ्कोच्छेदकत्वाभिधाने-

न समाधानासङ्गतिरिति चेन्न। पक्षवृत्तिधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिज्ञानमात्रस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धेस्तदभ्युपगमेनैव तादृशपरामर्शप्रतिबध्यायाः पक्षवृत्तित्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वशङ्काया ज्ञानद्वयसम्भवशङ्कनसङ्गतेः।

वस्तुतः पक्षवृत्तिधूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिविरहशङ्कायां व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मतानिश्चयो विरोधी, यज् ज्ञानं यदुभयधर्मसामानाधिकरण्यमवगाहते तस्य तदेकतरावच्छेदेनापरधर्माभावशङ्कानिवर्त्तकताया अनुभवसिद्धत्वात्, पक्षवृत्तिधूमत्वस्य उक्तपरामर्शधर्मितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छेदेनाव्याप्यत्वशङ्कायाः पक्षवृत्तिधूमत्वव्याप्यत्वसामानाधिकरण्यावगाहिकथितपरामर्शसत्त्वे उत्पत्त्यसम्भवादित्यभिप्रायकतया यथाश्रुतप्रकृतमूलसङ्गतिः। सामान्यघटितविशेषधर्मपुरस्कारेण संशये सामान्यधर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनिश्चयस्याविरोधित्वेऽपि सामान्यधर्मावच्छेदेन विरोधिनिश्चयस्य विरोधित्वमावश्यकमवच्छेदकावच्छेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्मितावच्छेदकपर्याप्तधर्मितावच्छेदकत्वपर्यन्तानिवेशादित्यभिप्रायेण समाधत्ते। यत्र हीति। व्यावर्त्तकधर्मदर्शनस्य धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितां स्फुटयितुं व्याचष्टे दीधितौ। यत्र यदवच्छिन्ने इति।

परे तु धूमसामान्ये संशयो मा भूदिति। व्यावर्त्तकधूमत्वेन निश्चिते पर्वतीयत्वसामान्यधर्मविशिष्टे तदवच्छेदेनाव्याप्यत्वसंशयो मा भूदित्यर्थः। विशेषसंशयस्त्वित्यादेः पूर्व एवार्थः। समानविषयकत्वमेव विरोधितायां तन्त्रं न तु समानप्रकारकत्वमपीत्याशयेन समाधत्ते। यत्र हीति। यथाश्रुतार्थकमेवेति। तच्च। समानधर्मिकव्यावर्त्तकधर्मदर्शनञ्च। सामान्ये। सामान्यधर्मविशिष्टविशेष्यकम्। विशेषे वा। विशेषधर्मविशिष्टविशेष्यकं वा। तथा च पर्वतीयधूमे पर्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वनिश्चयेऽपि पर्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण न संशयसम्भव इति भावः।

यद्यपि धूमत्वे व्याप्त्यवच्छेदकत्वावगाहिनिश्चयस्य धूमत्वघटितधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंशयप्रतिबन्धकत्वात्तादृशनिश्चयादपि प्रकृते संशयानिवृत्तिः सम्भवति तथाऽपि शुद्धपर्वतीयत्वाद्यवच्छेदेनाव्याप्यत्वशङ्कानिरासार्थम् धूमत्वनिश्चयस्यादरणीयतया तत एव

पर्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकसंशयनिवृत्तिरुपपादिता, समानविषयकत्वेन विरोधितावादिनां धर्मितावच्छेदकेऽवच्छेदकत्वावगाहिनोऽपि भिन्नधर्मिकज्ञानस्याविरोधित्वाभिप्रायेण वेति स्वातन्त्र्येण मूलं वर्णयन्ति ।

सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमाविषयकतया धूमत्वे व्याप्त्यवच्छेदकत्वावगाहित्वेऽपि धूमत्वघटितधर्मावच्छिन्नपर्वतीयधूमधर्मिकसंशयविरोधित्वे विवादःसम्भवतीति दृष्टान्तेनानुभवं द्रढयंस्तं निराकुरुते । यथा हीति । तदभावेन विशिष्टे न तत्संशय इति योजना । धर्मिविशेषणत्वञ्च तदभावादीनां धर्मितावच्छेदकताख्यं विषयत्वम् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यं करादीति स्वतन्त्रज्ञानदशायामपि शुद्धकरत्वाद्यवच्छिन्नं धर्मितावच्छेदकीकृत्य स्थाणुत्वादिसंशयानुदयाद् व्याप्तिविशिष्टेनेत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीतेन' इत्युक्तम् । तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्क्षणे वा तस्य पुंसो व्याप्यतया निश्चयविषयेणेत्यर्थः । तदभावेन तदभावव्याप्तिविशिष्टेन च विशिष्टे तद्वत्त्वज्ञानमाहार्यमेव प्रसिद्धमिति तादृशज्ञाने इच्छाया एव हेतुत्वात्तदभावादेव नाहार्यतादृशसंशयप्रसङ्गः । करादिमान् स्थाणुर्न वेति संशयश्च करत्वाद्यवच्छिन्ने स्थाणुत्वाद्यभावव्याप्तिनिश्चयशून्यकाले इच्छां विनापि प्रसिद्ध इत्यनाहार्यतादृशज्ञाने तथाविधव्याप्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा तादृशनिश्चयदशायामसौ निरसनीयः । तथेत्यादि । तद्विशिष्टेऽपि न तत्संशय इत्यनुषङ्गेणान्वयः । यदवच्छेदेन तदभावादिनिश्चयस्तस्यापि तदभावादितुल्यत्वादिति भावः । अनुभवबलादित्यग्रिमहेत्वन्वयानुरोधेन 'इत्यविवाद' इति पूरणीयम् ।

ननु धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्त्यभावव्यावर्त्तकधर्मः प्रकृते न गृहीतः अपि तु तदभावो व्याप्तिरेवेति व्यावर्त्तकपदस्य तदभावावच्छेदकमात्रपरत्वाभिमानिनामाशङ्कां निराकरोति । "व्यावर्त्तकश्चेति" । स्थाणुत्वाभावव्याप्यः करः करवांश्चायमिति ज्ञानद्वयस्यापि अयं स्थाणुर्न वेति संशयविरोधितया व्याप्तिविशिष्ट इत्युपेक्ष्य व्याप्यतया गृहीत इत्युक्तम ।

अथ यदवच्छेदेन तदभावोऽवगत इत्यस्य यस्तदभावावच्छेदकत्वेनावगत इत्यर्थः अवच्छेदकत्वञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव न तु

स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पुरुषत्वादौ स्थाणुत्वाभावादेस्तादृशावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् मीमांसकानामपि धूमत्वादौ व्याप्त्यनतिरिक्तवृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुत्वेनोपगतमित्यभिप्रायेण मूलं सङ्गमनीयम्, एवञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्याप्तिरूपतया व्याप्यतया गृहीत इत्यनेन पौनरुक्त्यम्।

न च यदवच्छेदेनेत्यादेर्यत्र यदभावस्य व्याप्तिः संसर्गतयाऽवगतेति व्याप्यतयेत्यस्य व्याप्तिप्रकारेणेत्यर्थ इति भेदः। पुरुषो न स्थाणुरित्याकारके पुरुषत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावग्रहे च पुरुषत्वांशे व्याप्तिः संसर्गतयैव भासते न तु प्रकारतया तद्विशिष्टवाचकपदानुल्लेखात् संसर्गतया प्रकारतया च भानस्य पृथक्कथनं प्रतिबन्धकताया भेदसूचनाय तत्प्रकारकज्ञानस्य तदीयसंसर्गविशेषावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकताया अनतिप्रसङ्गाय कल्पनीयतया तत्संसर्गकज्ञानस्य च तदीयसंसर्गानवगाहितया तेन रूपेणासङ्ग्रहादिति वाच्यम्। संसर्गतासंसर्गविशेषावच्छिन्नप्रकारतयोः संसर्गविशेषानवच्छिन्नप्रकारतान्यविषयतात्वेनानुगमेनातिप्रसङ्गविरहादिति चेन्न।

अवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञाने अवच्छेदकांशे व्याप्तिः संसर्गतयाऽपि न भासते, पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य पुरुषत्वाद्यंशे निष्प्रकारकतया अनुभवसिद्धत्वात्, किन्तु धर्मितावच्छेदकपुरुषत्वादिव्यापकताविशिष्टविशेषणतैव स्थाणुत्वाभावादेः पुरुषादौ संसर्गतया भासते, एवञ्च यद्व्यापकताविशेषणतासंसर्गेण तदभावो धर्मिण्यवगत इत्येव यदित्यादेरर्थ इति न पौनरुक्त्यम्।

यदि च विशेषणतात्वादिना व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वे प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञानमपि प्रमा स्यादिति स्थाणुत्वाभावीयविशेषणतात्वेन व्यापकत्वमेव तथा वाच्यम् तथा च स्थाणुत्वाद्यभावस्यापि संसर्गान्तःपातित्वे तदंश एव व्यापकत्वभानमुचितम्। तथा सति स्थाणुत्वाभावः पुरुषनिष्ठाभावाप्रतियोगी अयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य स्थाणुत्वाभावादिधर्मिकपुरुषत्वव्यापकताग्रहसहितपुरुषत्वादिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया अयं स्थाणुर्न वेति संशयं प्रति क्लृप्तत्वात् पुरुषो न स्थाणुरयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य तद्रूपाक्रान्ततया न पृथक् प्रतिबन्धकत्वं, उक्त-

ज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वीयसंसर्गविशेषावगाहित्वनिवेशेऽपि न क्षतिः, व्यापकताविशिष्टघटितसंसर्गकज्ञानेऽपि विशिष्टघटकस्य वैशिष्ट्यस्यावश्यं भानादिति मन्यते तदा यदित्यादेरपि यद्व्यापकतया तदभावोऽवगत इत्येवार्थः ।

न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यांशभानस्याप्रयोजकतया यो येत्यादेरपि उक्त एवार्थ इति पौनरुक्त्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । व्याप्तिपदेन तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैवाभिहितत्वात्, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्य यदवच्छेदेनेत्याद्यन्तभावेऽपि क्षतिविरहात् ।

वस्तुतस्तु ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकतायाः संसर्गघटकविशेषणविधया भानमात्रं न विरोधितायां प्रयोजकम्, तथा सति यत्र पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञाने करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावीयविशेषणतादेः संसर्गतया भानम्, तादृशज्ञानसहितस्य करादिमानयमित्यादिज्ञानस्याप्ययं स्थाणुर्न वेत्यादिज्ञानविरोधिताप्रसङ्गात् । अतस्तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वसहितमेव तद्धर्मव्यापकतायास्तथा भानं विरोधिताप्रयोजकमित्युपेयम्, तथा च ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्य तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तद्धर्मवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकज्ञानाविरोधितया न तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मदर्शनयोरेकरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भवः ।

न च ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्येव संसर्गघटकतया तद्विषयकस्यापि तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावानवगाहिनो विरोधित्वमिष्टमेव संसर्गघटकविशेषणविषयतायाः प्रकारतातुल्यत्वादिति वाच्यम् । तथा सति पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयस्यापि स्थाणुत्वाद्यभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकत्वविषयकतया तत्सहितपुरुषत्वादिप्रकारकज्ञानस्य स्वसमानधर्मितावच्छेदककस्थाणुत्वादिविशिष्टज्ञानाविरोधिताया निर्बीजतापातात् । न हि त्वन्मते तादृशसंशयस्य संशयत्वमेवाविरोधिताबीजमिति सम्भवति, पुरुषत्वादिविशिष्टे स्थाणुत्वाभावावगाहिताया विरोधितायामप्रयोजकत्वेन स्थाणुत्वाभावांशे संशयत्वस्य घटादिरूपोदासीनाविषयांशे संशयत्वतुल्यत्वात् ।

एतेन पुरुषत्वादिसामानाधिकरण्येन स्थाणुत्वादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन तद्विपरीतनिश्चयस्य विरोधितायामभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकतावगाहित्वमेव बीजं न तु पुरुषत्वादिविशिष्टे अभावावगाहित्वमपि, तत्र तदनवगाहिनोऽपि स्थाणुत्वाभावव्याप्यं पुरुषत्वं पुरुषत्वव्यापकः स्थाणुत्वाभाव इत्यादिव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य पुरुषः स्थाणुरित्यादिधीविरोधित्वात् । तथा च तादृशव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तादृशव्यापकताविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकतासम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन बाधबुद्धेः पृथक् प्रतिबन्धकतायां मानाभावः तस्या अपि उक्तरूपाक्रान्तत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाभावविशिष्टबुद्धेर्धर्मितावच्छेदके प्रतियोगिव्यभिचारधीरूपतया अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगिविशिष्टज्ञानस्य तत्प्रतिबध्यत्वे प्रतियोगिन्यवच्छेदकव्यापकतावगाहित्वमेव बीजम्, तथा च व्यापकताप्रकारकतत्संसर्गकज्ञानसाधारणानुगतरूपेणैव तत्प्रतिबध्यताकल्पनसम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धाववच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिबाधबुद्धेरपि पृथक् प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । न च तादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधित्वमेव नास्तीति वाच्यम् । लाघवेनैव तद्विरोधितास्वीकारौचित्यात् प्राचीनसिद्धान्तासिद्धत्वाच्च इति परास्तम् ।

संसर्गतया व्यापकतामात्रावगाहित्वस्य विरोधिताबीजत्वे ऽवच्छेदकावच्छेदेनाभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयस्य पुरुषः स्थाणुर्न वेति ज्ञानाविरोधितया निर्बीजत्वापातात् । तादृशव्यापकतावगाहित्वस्य व्यापकतानिरूपकधर्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वस्यैव विरोधिताबीजतया करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावं संसर्गघटकतयाऽवगाहमानस्य पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य करादिमान् स्थाणुरित्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वनिर्वाहाय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकग्राह्याभावावगाहिज्ञानत्वेन बाधबुद्धेर्ग्राह्याभावांशे व्यापकताप्रकारकबुद्धेश्च व्याप्यधर्मधर्मितावच्छेदककबुद्धौ तादृशव्यापकताप्रकारकत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् व्यभिचारधियो व्यापकताग्रहविरोधित्ववादिनां प्राचां तत्संशयस्यापि तद्विरोधितया अनुमततया संसर्गविधया

व्यापकतावगाहित्वस्य तत्प्रतिबध्यताबीजत्वे पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयेऽवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावावगाहिताया एवानुपपत्तेश्चेति ।

यदि चावच्छेदकसामाधिकरण्यमात्रेण तदवच्छेदेन विशेषणमवगाहमानयोर्बुद्ध्योर्वैलक्षण्यनिर्वाहायावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ व्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमुपेयते पुरुषत्वादिधर्मितावच्छेदककबुद्धौ च करादिव्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमप्रामाणिकं तदा पुरुषो न स्थाणुरित्यादिधीसहितस्य करादिमत्ताज्ञानस्य स्थाणुत्वादिविशिष्टधीविरोधित्वाप्रसक्तेरनुगतरूपेणैव ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्मावच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानस्य च तद्धर्मदर्शनप्रतिबन्धकतायां निवेशः पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयकालीनपुरुषत्वादिग्रहस्य चाविरोधितोपपत्तये व्यापकताज्ञाने पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वादिसंशयभेदो निवेशनीयः । स्थाणुत्वाद्यभावांशे व्यापकताप्रकारकनिश्चयश्च तादृशस्थाणुत्वादिसंशयरूपो नास्त्येव तादृशनिश्चयस्य स्वकालेऽपि तादृशसंशयविरोधित्वादतो न तादृशसंशयरूपव्यापकताप्रकारकनिश्चयासङ्ग्रहभयेन तादृशसंशयभेदस्य प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वासम्भवस्यावकाशः । एवं तादृशसंशयभेदं निवेश्य पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावनिश्चयसाधारणेन रूपेण स्थाणुत्वाद्यभावः पुरुषत्वादिव्यापक इति बुद्धेः पुरुषः स्थाणुरित्यादिधीप्रतिबन्धकतासम्भव इति ध्येयम् ।

अत्रापि ज्ञानजन्तमुपेक्ष्य अवगतो गृहीत इति क्तान्तप्रयोगौ यदा संशयानुत्पादो निर्वाह्यः तदव्यवहितप्राक्क्षणे तज्ज्ञानसत्त्वमपेक्षितं न तु तदेव इति लाभाय ।

एतेन चिरविनष्टज्ञानजोद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि संशयानुत्पादलाभाय तथाऽभिधानमिति हेयम् । उद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोरनुगमासम्भवेन पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकतायाः वाच्यतया गौरवात्, उद्बुद्धसंस्कारात् स्मरणस्याऽऽवश्यकतया तेनैव कार्यकालवर्त्तिना संशयप्रतिबन्धसम्भवाच्च ।

यदवच्छेदेन व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तद्धर्मविशिष्टे न संशय इत्युक्तमेव विशेष्य दर्शयति । यथेति । स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वाव-

च्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्येकोऽन्वयः। एवं स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे अयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्यपरः। चरमः स्फुट एव। तद्वदन्योन्याभावादिरित्यस्य व्यावर्त्तकतया बोद्धव्य इत्यर्थकेनाग्रिमेण द्रष्टव्य इत्यनेन सम्बन्धः। सर्वत्रादिना तदवच्छेदकतद्व्यावर्त्तकयोः परिग्रहः। तत्पदं सर्वत्र ग्राह्यम्। संशयत्वस्य व्यावर्त्तकदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वभ्रमं निराकरोति। एवमिति। तद्भ्रमोऽपीत्यस्य व्यावर्त्तकधर्मदर्शनदशायामित्यादिः। तथा च संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः। विशेषदर्शनस्य। तद्व्यावर्त्तकदर्शनस्य। विपरीतज्ञानमात्रेति। तज्ज्ञानसामान्येत्यर्थः। अग्रे। धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादौ।

(चि०) ननु भावोऽभावो वा उभयथाऽपि प्रमेयम् इत्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्गत्वाभावादिति चेन्न। भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात्। एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम्।

(दी०)नन्वित्यादि। इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा। भावत्वाभावत्वयोः। तत्त्वयोरित्यर्थः। लिङ्गत्वाभावात्। अप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात्। भावत्वाभावत्वेत्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्ताभावमभ्युपेत्य। केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु मन्तव्यम्। एवमिति। लिङ्गं व्याप्यत्वे, लिङ्गतावच्छेदकं वा वह्नौ।

(गा०) प्रमेयमित्यस्य समानलिङ्गं पक्षरूपविशेष्यवाचकपदं पूरयति। इदमिति। इदन्त्वस्य तेजोऽभावत्वात्मकत्वे तदवच्छिन्ने भावत्वसंशयायोगात्तद्विवृणोति। नीलत्वेनेति। मूलेऽनुमानम्। अनुमितिः। उभयथाऽपीत्यनेनेदं प्रमेयमिति ज्ञानस्यावधारणत्वला-

भात्तादृशज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वं लभ्यते, तथा च इदं भावोऽभावो वेति संशयस्थले जायमानमिदमुभयथाऽपि प्रमेयमित्यनुमितिस्तव नये न स्यादित्यर्थः । अनुमित्यनुपपत्तौ हेतुरग्रहादित्यन्तम् । अग्रहादित्यस्य पक्षधर्मतानिश्चयप्रकारत-येत्यादिः । अग्रे तादात्म्यसम्बन्धेनान्यतरवतो लिङ्गत्व-मुपेक्ष्यान्यतरस्य धर्मस्य लिङ्गतायां सिद्धान्तयिष्यमाणतया अत्रापि भावत्वादिधर्मवृत्तेरेव लिङ्गतावच्छेदकस्याग्रहे मूल-तात्पर्यमवगम्यते इत्यभिसन्धाय भावत्वादिपदं भावत्वत्वादिप-रतया व्याचष्टे दीधितौ । भावत्वेति । अप्रसिद्धानुयोगिकाभावस्य दुर्निरूपतया लिङ्गत्वाभावादित्यसम्भवपरतया हेतुं पूरयन् व्याचष्टे । अप्रसिद्धत्वेनेति । भावभेदवैशिष्ट्यस्याभावभेदावृत्तितया तद्विशे-षणतया लिङ्गतावच्छेदकबाधकत्वासम्भवादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

ननु मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानङ्गीकाराद्भावभिन्नपदा-र्थानङ्गीकाराच्च भावभिन्नत्वरूपाभावत्वघटितान्यतरत्वावच्छिन्न-लिङ्गकप्रमेयत्वानुमानोपपादनं विरुद्धमित्यत आह । भावत्वाभावत्वे-त्यादिकमिति । अतिरिक्तश्चेति ।

यद्यप्यभावस्याधिकरणरूपत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धादिरूपाभा-वत्वघटितान्यतरस्य हेतुत्वसम्भवस्तथापि दर्शितसंशये भाव-भेदस्य कोटितया तद्घटितान्यतरस्य हेतुत्वं मूलाभिप्रेतमित्या-शयेनेदम् । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकाले यत्किञ्चिद्रूपावच्छि-न्नस्यैव वृत्तिमतो लिङ्गता सम्भवतीति मूले तदकथनात् न्यूनता-भङ्गायाह । केवलान्वयिन इति । अयमालोको धूमो वेति सन्देहे धूमालोकान्यतरत्वस्यानुमापकत्वरूपं लिङ्गत्वमुक्तं वह्नौ साध्ये व्यधि-करणतया न सम्भवतीति साध्यं पूरयति । व्याप्यत्व इति । वह्न्या-दिव्याप्यत्वे साध्य इत्यर्थः । लिङ्गपदस्यात्रैव लिङ्गतावच्छेदकपरत्वे वह्न्यादिसाध्यपरतया मूलसङ्गतिरित्याह । लिङ्गतावच्छेदकं वेति ।

(चि०) अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिब-न्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यम्, तथा च पक्षधर्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो व्याप्या-भेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्यतीति चेन्न । धूमत्वपुरस्कारेण

व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताज्ञाने सति विशेषदर्शनान्न धूमे व्याप्यभेदज्ञानम्, किन्त्वनुमितेरेव तत्रोत्पत्तिः तत्सामग्रीसत्त्वात्। अतो न व्याप्यभेदज्ञानम् अनुमितिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात्। न च धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताज्ञाने इयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्या नेति भ्राम्यतोऽनुमित्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं तद्धेतुरिति वाच्यम्। धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः तत्रानुमितिसद्भावादेव। अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति।

(दी०) यद्व्यतिरेकेति। यत्संशयव्यतिरेकानिश्चयाविसत्र व्याख्याततत्त्वमेतत्। यद्वा यद्व्यतिरेकनिश्चये कार्यानुत्पत्तौ तद्व्यतिरेकानिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायकमिदम्। अत एव क्लृप्तानियतपूर्वभावतया भेदग्रहाभाव एवानुमितिहेतुरित्यभिप्रेत्य अस्तु वेत्यादि वक्ष्यति। सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु स्यादेवेत्यभिप्रायिकीमाशङ्कां निरस्यति। न चेति।

(गा०) ननु यद्धर्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिबध्यं तद्धर्मिकतन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमित्येतादृश्यां पक्षीयधूमधर्म्मिकसाध्यव्याप्तिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वसाधिकायां मूलोक्तव्याप्तौ ग्राह्यव्यतिरेकानिश्चयप्रतिबध्ये घटज्ञानादौ व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबध्येऽव्यभिचारज्ञाने च व्यभिचार इत्याशङ्क्याह। यत्संशयेति।

व्याख्याततत्त्वमिति। तच्च तत्त्वं संशयसाधारणव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिघटकम्, ग्राह्यसंशयस्य सर्वत्रैवाप्रतिबन्धकत्वोपगमात्। अव्यभिचारग्रहेऽपि व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति। अथेत्यादिशङ्काया व्याप्तिपरत्वे स्वयमनुप-

पत्तेर्वक्ष्यमाणतया फलानुत्पत्तिनियतत्वरूपप्रतिबन्धकत्वनिवेशनेन मूले वक्ष्यमाणस्वरूपासिद्धेः परिहारसम्भवेन समाधानासङ्गतेः लाघवेन विशिष्टपरामर्शकारणताव्यवस्थापनपरतया तां व्याचष्टे । यद्वेति । व्यतिरेकसंशये कार्यानुत्पत्त्यनुरोधेन निश्चयत्वेन हेतुतायाः पूर्वमाशङ्कितत्वात् पौनरुक्त्याशङ्कायाः परिहाराय मूलस्थव्याप्यभेदज्ञानपदस्य निश्चयपरतां स्फुटयितुं व्यतिरेकज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य तन्निश्चयकथनम् । कार्यानुत्पत्तौ । कार्यानुत्पत्तिनियमे । इत्थञ्च मूले यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम् इत्यत्र प्रतिबन्धकत्वं गुरुधर्मावच्छिन्नभेदाग्रहकारणताप्रसञ्जकं कार्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपमेवेति बोध्यम् । लाघवात् । अवच्छेदकलाघवात् । संशयसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वेऽप्यप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य विशेषणत्वाद्गौरवं बोध्यम् । अत एव । उक्तग्रन्थस्य लाघवप्रदर्शनपरत्वादेव । अनुमितिहेतुः । कल्पनालाघवादिति शेषः । वक्ष्यतीति । उक्तग्रन्थस्य व्याप्तिपरत्वे भेदग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि व्याप्तिबलाद्विशिष्टपरामर्शकारणतासिद्धेरावश्यकत्वात् तामनिराकृत्य भेदाग्रहकारणत्वोपगमस्यासङ्गत्यापत्तेरिति भावः । एवञ्च समाधाने अनुमितिप्रतिबन्धकमित्यस्य मयोच्यत इति शेषः । येन । यदपेक्षया लाघवेनेत्यर्थः । विशेषदर्शनाद् भ्रमोत्पत्त्यभावस्य प्रागुक्तत्वान्न चेत्याद्याशङ्कानुत्थितेस्तदाशयं प्रकाशयति । सामान्यत इति ।

धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेनेति मूलस्य उक्तभ्रमे ग्राह्याभावावच्छेदकतया भातस्य धूमत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया स्फुरणेनेत्यर्थो दीधित्यनुसारेण बोध्यः ।

(चि०) अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्मतया चावगतस्य भेदाग्रह एवानुमितिहेतुः, परामर्शहेतुतया तस्याऽऽवश्यकत्वात् । अत एवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः । न चैवं गौरवम्,तदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः । न च जनकज्ञानाविरोधिनो ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । अभेदज्ञान-

स्याजनकत्वात् त्वयाऽपि लिङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकाराच्च। अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजातिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्मान्तरस्याभावात्, अत एव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न। व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात्, न हि गौर्गोत्वामिति ज्ञानयोरविशेषः, अन्यथा गोत्वामिति ज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानुपयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवाच्च। न चैवमनवस्था, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासम्भवात्।

इति परामर्शपूर्वपक्षचिन्तामणिः।

(दी०) अस्तु वेत्यभ्युपगमवादः। न चेत्यादि। अभेदज्ञानस्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धको भवितुमर्हतीत्यर्थः। अभेदेति। तथा चातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्यमिति भावः। अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह। त्वयापीति। विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः। गोत्वे गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतः मधुरत्वेति। मधुरत्वव्याप्यो धर्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेति फलतो न विशेषः। गौरिति ज्ञाने गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमाशङ्क्याह। अन्यथेति। व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादाह। गवेतरेति। गोत्वत्वस्यात्राप्रवेशान्नात्माश्रयः, अत्र च यथासाध्यं गवेतरसमवेतत्वादिकमेवोपादेयं कालादौ व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वेनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात्, व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्ब-

न्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासमवेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

इति परामर्शपूर्वपक्षदीधितिः ।

(गा०) विशेषदर्शने संशयवद् भ्रमस्यापि न सम्भव इति भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानासङ्गतिरत आह । अस्तु वेति । ननु व्याप्यपक्षधर्मयोर्भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे तेषां कारणबाधेनानुमित्यात्मकान्यथाख्यातिनिराकरणं विरुध्यते ह्रदवृत्तिबाष्पादौ वह्निव्याप्यधूमादेर्भेदाग्रहेण ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमितेर्दुर्वारत्वात् । न च फलासिद्ध्या ह्रदादिपक्षं वह्न्यादिरूपसाध्यञ्चान्तर्भाव्य कारणत्वाकल्पनान्नापत्तिरिति वाच्यम् । पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादिति चेन्न । एतन्मतानिर्भरेणैतद्दोषस्याकिञ्चित्करत्वात् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकस्यैव पक्षधर्मताज्ञानस्य भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकत्वोपगमेनान्यथाख्यातिवारणसम्भवाच्च[१] इतरसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे कार्यानुत्पादस्तस्यैव प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । न च जनकज्ञानेत्यादिमूलशङ्काया भेदग्रहे नैयायिकानामनुमित्यप्रतिबन्धकत्वसाधनपरत्वेऽसङ्गतिः जनकज्ञानाप्रतिबन्धकस्यैव हेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात् तस्य च स्वमतेऽसिद्धत्वात् इत्यतस्तस्या आपत्तिपरत्वं स्फुटीकरोति । अभेदज्ञानस्येति । मूले 'अभेदज्ञानस्याजनकत्वात्' अतीन्द्रियहेतुकानुमितावुक्तक्रमेण व्यभिचारेण जनकत्वासम्भवात् तथा च विपर्ययानुमाने बाध इति भावः । नन्वेवमप्युक्तव्याप्तिविरोधाद्भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह दीधितौ । तथा चेति । अतथाभूतस्यापि । जनकज्ञानाविरोधिनोऽपि । भेदग्रहस्येति शेषः । अनायत्या वक्तव्यमिति । अन्यथा भेदग्रहदशायां अनुमित्यापत्तेरिति शेषः । तथा च तादृशव्याप्तिरेव

[१] पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादित्यभिसन्धायास्तु वेत्यादिकल्पे अनिर्भरमाह अस्तु वेत्यादि—इति पु० पा० ।

बाधितेति भावः। सन्दिग्धत्व इति। नैयायिकैरतीन्द्रियादिहेतुकस्थले मानसविशिष्टज्ञानोपगमेन व्यभिचारानिर्णयादिति भावः।

ननु लिङ्गपरामर्शे भेदग्रहस्य जनकज्ञानाविरोधिनः प्रतिबन्धकत्वेऽपि न व्यभिचारः ग्राह्याभावानवगाहित्वविशिष्टस्य जनकज्ञानाविरोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वव्याप्यत्वोपगमादित्यत आह। विशेषणान्तरदाने चेति।

ननु गोपदवाच्यत्वे साध्ये गोपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि सास्नादिसाध्यकस्थले न तथात्वसम्भवः गोपदस्य नानार्थतया अन्यत्रापि तच्छक्यतावच्छेदकसत्त्वात् इत्यत आह। विशेषितं वेति। सास्नादिमद्वृत्तित्वादिविशेषितं वेत्यर्थः। वाकारो व्यवस्थितविकल्पे।

ननु गुणगतजातिमनङ्गीकुर्वतां मधुरत्वव्याप्यरसगतजातेरभावात्तल्लिङ्गतानुपपत्तिरित्यत आह। मधुरत्वेति। फलत इति। तादृशधर्मस्य क्षीररसत्वाद्यनुमापकतायाः सर्वसम्मतत्वादिति भावः। गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमिति। गोत्वमिति ज्ञाने तदभावादिति भावः। मूले अन्यथेति। गोत्वमिति ज्ञाने व्यक्तेरप्रकारत्वे अनुपयोगात्। उपयोगानुपपत्तेः। अवच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयैव तस्यावच्छेद्यव्याप्तिग्रहे सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिस्मारकत्वेनैव च तस्य परामर्शे उपयोगादिति भावः। दीधितौ लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादित्यस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वादिहेतावित्यादिः। आधेयतया गोविशिष्टस्य गवाधेयत्वविशिष्टस्य च द्रव्यत्वादेरपि गोमात्रवृत्तितया सास्नादिसाध्यकस्थले व्यक्तेर्लिङ्गतावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव इत्यवगन्तव्यम्।

ननु उक्तगोत्वत्वशरीरेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकमुद्रया गोत्वस्यानतिप्रसक्तगोत्वत्वेनैव निवेशनीयतया आत्माश्रय इत्यत आह। गोत्वत्वस्येति। अप्रवेशादिति। स्वरूपत एव तत्प्रवेशसम्भवादिति भावः। मूले न चैवमिति। स्वतो व्यावृत्ते गोत्वादावपि धर्मान्तरस्वीकारे। अनवस्था। अविश्रान्तधर्मधाराप्रसङ्गः। प्रामाणिकत्वादनवस्था न दोषायेति समाधत्ते। तदितरेति। सास्नादौ साध्ये गोत्वत्वघटकसकलगोसमवेतत्वांशस्य वैयर्थ्यात् तत्र तं परित्यजति

दीधितौ । अभावेति । अत्र एतद्घटकं यथासाध्यमिति । सास्नादौ साध्ये गवेतरासमवेतत्वं विशेषणीभूतं गोसमवेतत्वञ्च, सास्नाव्यापकजातित्वादौ साध्ये तादात्म्येन हेतुतायां सकलगोसमवेतत्वं केवलं व्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु विशिष्टं, विशिष्टन्तु(१) गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वे हेतावित्यर्थः ।

ननु गवेतरासमवेतत्वस्याभावमेयत्वादावपि सत्त्वात् सास्नादिव्यभिचारितया सास्नादिसाध्यक एव कथं तद्व्याप्यतावच्छेदकं इत्यत आह । कालादाविति । सम्बन्धसामान्येन हेतुत्वे सकलगोसमवेतत्वांशनिवेशेऽपि गोत्ववति सास्नादिशून्ये कालादौ व्यभिचारस्याऽऽवश्यकतया समवायेन हेतुत्वस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात् गवेतरासमवेतत्वस्याभावादिसाधारणस्यापि समवायेन व्यभिचारितायामनवच्छेदकत्वादित्यर्थः(१) । एतच्च साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिरित्यभिप्रायेण । यदि च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तिव्यावृत्तं तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमपि तत्र निवेश्यते तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वमात्रस्य समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमात्रघटितव्याप्तेरतिप्रसक्ततयाऽनवच्छेदकत्वात् समवेतत्वांशोऽपि तद्विशेष्यविधया हेतुतावच्छेदककोटौ निवेश्य इति ध्येयम् । सास्नाभावसाध्यकगोत्वाभावादिहेतुकस्थलेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नगवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोसमवेतत्वमपि हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदके निवेश्यं वैयर्थ्यात् (२)।

न च गवेतरासमवेतत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेशे तद्वैयर्थ्येऽपि प्रतियोगित्वसमानाधिकरणतया निवेशे न तथात्वं गवेतरासमवेतद्रूपाद्यभावस्य गोसाधारणत्वेन व्यभिचारित्वादिति शङ्क्यम् । सकलगोसमवेतगोत्वस्यापि द्वित्वादिना अभावस्य गोसाधारणत्वात् सकलगोसमवेतत्वनिवेशेऽपि तादृशरूपावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुताया वाच्यतया तदंशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । विशिष्टस्य गौरवेणाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकतया तदव-

(१) गवेतरावृत्तित्वविशिष्टं सकलगोवृत्तित्वमित्यर्थः ।
(२)समवायेनाव्यभिचारितायामवच्छेदकत्वादित्यर्थ इति पु०पा०।

च्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्चेत्यत आह। व्यतिरेकेऽपीति । सम्बन्धान्तरेण गोत्वाभावस्य व्यभिचारितया समवायेति दृष्टान्तविधयोक्तम् ।

यत्तु गवेतरासमवेतस्य मेयत्वादेः केवलान्वयितया सम्बन्धसामान्येन तत्त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरतः समवेतत्वं निवेश्यमेवेत्याशङ्कानिराकरणाय तदिति तत्तुच्छम् । सम्बन्धसामान्येन गवेतरासमवेतसमवेताभावस्याव्यभिचारितयाक्तग्रन्थस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावहेतुतायामेव व्यभिचारप्रदर्शनपरतया तद्धेतुतायाञ्चाप्रसिद्धिविरहेण तामादाय समवेतत्वांशसार्थक्यशङ्कानवतारेण तत्र व्यभिचारप्रदर्शनस्यानौचित्येनासङ्गतेः सम्बन्धान्तरेण सम्बन्धसामान्येन गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया कालादेः पक्षत्वे स्वरूपासिद्धतयेति व्याख्यायामुदक्षरत्वात् ।

इति परामर्शपूर्वपक्षविवृतिः समाप्ता ।

(चि०) अत्रोच्यते, अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेनाऽऽलोकत्वेन वा तत्र निश्चयः। अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गम् । न च तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यम् । धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न। न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारकाविशेषणवत्त्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तच्च तत्र सन्दिग्धमेव । ननु तदन्यान्य-

---

(१) तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वे सति समवेतत्वमेव साक्षाद्व्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वाभावे साक्षाभावादिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिविशेषणतया गवेतरासमवेतत्वस्यैव निवेशो न तु सकलगोसमवेतत्वस्यापि वैयर्थ्यात् इति पु०पा० ।

वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसाधनस्य बाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूमवत्त्वादित्यत्रैवाधिकेन निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्ध्येति चेन्न। तदन्यान्यद् धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति सत्यम्, न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः अतिप्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात् । न च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम् ।

(दी०)लिङ्गम्। लिङ्गतावच्छेदकम्, तथा च न व्यभिचारः। न तथा। न तेन व्यभिचारवारणम्। न हीति। धूमान्यान्यत्वमिति दृष्टान्तार्थम् । न चैकधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्वयस्य तत्त्व एव गौरवमिति वाच्यम् । तादृशैकधर्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात् । अन्यथा वह्न्यादीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात् ।

(गा०) मूले अयमिति। पर्वतवृत्तिरित्यर्थः। आलोको धूमो वेति। स्वरूपतो धूमत्वालोकत्वयोरत्र कोटिता न तु धूमत्वालोकत्वत्वावच्छिन्नयोः, तथा सत्युक्तसंशयस्य स्वरूपतो धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयाविरोधितया असङ्गतेः। न च संशयस्य भावद्वयमात्रकोटिकस्यानभ्युपगमे धूमत्वाभावालोकत्वाभावयोरत्र कोटितायाः स्वीकरणीयत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वत्वादेरपि भानमावश्यकं इति वाच्यम् । धूमत्वाद्यभावस्येव धूमादिभेदस्यापि कोटितया धूमत्वादिसंशयनिर्वाहात् धूमादिभेदज्ञाने च धूमत्वत्वादिभानानावश्यकत्वात् । न च धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधभाने तद्धर्मितावच्छेदकतया धूमत्वत्वादिभानमावश्यकमिति धूमत्वधूमादिभेदकोटिकसंशयेऽपि धूमत्वत्वादिनैव धूमत्वादेः कोटित्वमावश्यकं संशये कोटिविषयताया विरोधग्रहप्र-

कारावच्छिन्नत्वनियमादिति वाच्यम् । संशयस्थले कोट्योः पर-स्परविरोधभानानियमात् धूमभेदादौ धूमाद्यवृत्तित्वरूपधूमत्वा-दिविरोधभानेन स्वरूपतो धूमत्वादिकोटिकसंशयनिर्वाहात्, स्व-रूपतो भासमानधूमत्वाद्यवच्छेदेन धूमादिभेदाभावज्ञानस्यापि धू-मत्वादौ धूमादिभेदविरोधज्ञानतया तादृशविरोधज्ञानेऽपि धू-मत्वत्वादिभानानियमाच्च ।

अथैवमपि पर्वतवृत्तित्वविशिष्टे धूमत्वादिसन्देहः पर्वतवृत्ति-त्वविशिष्टे धूमत्वादिनिश्चयस्यैव विरोधी न त्वनुमितिजनकतया अभिमतस्य धूमत्वादिविशिष्टे पर्वतवृत्तित्वनिश्चयस्यासमानधर्मि-तावच्छेदकत्वात् ग्राह्याभावानवगाहित्वाच्चेति न तादृशसंशयद-शायामनुमित्यनुपपत्तिः, एवं न्यायमतसिद्धपरामर्शनिर्वाहाय 'उ-भयथापि वह्निव्याप्यं' इति इदम्पदार्थे व्याप्तिनिश्चयाभिधानमस-ङ्गतं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वे व्याप्तिवि-शिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानरूपकरणव्यापारस्य उप-संहारग्रन्थेऽनुमितिहेतुत्वाभिधानविरोधादिति चेन्न । पक्षवृत्तित्वा-वच्छिन्ने धूमत्वादिरूपविशेषणसन्देहे पक्षे धूमत्वादिविशिष्टकोटि-कसंशयस्यौचित्यावर्जिततया पक्षे व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टप्रका-रकनिश्चयो न सम्भवति पक्षविशेष्यकनिश्चय एव पक्षविशेष्यि-कायामनुमितौ हेतुरित्याशयेन धूमत्वादिसंशयाभिधानस्य पक्षवृ-त्तित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाभावावगाहिविशेषणसन्देहे च पक्षे व्या-प्तिविशिष्टकोटिकसंशयस्यैवौचित्यावर्जिततया पक्षविशेष्यकव्या-प्तिविशिष्टप्रकारकानुमितिहेतुनिश्चयासम्भवेन तादृशविशेषणसं-शयविरोधिपक्षवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकव्याप्तिनिश्चयाभिधानस्य च सङ्गतेः ।

वस्तुतः पक्षवृत्तिर्धूमो न वेति संशयस्य पक्षवृत्तिर्धूम इति नि-श्चय इव धूमत्वविशिष्टधर्मिकपक्षवृत्तितानिश्चयेऽपि विरोधित्वं दुरपह्नवं धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वस्य पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन धू-मभेदनिर्वाह्यतया तदवच्छेदेन धूमभेदसंशयाद् धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात् । एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्यत्वनिश्चयो व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चये व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वसंशायकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यभावसंशय—

विरोधितयोपयुज्यते इति पक्षवृत्तिधर्मिकधूमत्वादिसंशये व्याप्तिनिश्चयाभिधानसङ्गतिः।

केचित्तु व्याप्तिसम्बन्धेन वन्हिसाध्यकपुरोवर्त्तिधूमादिपक्षकस्थले तादात्म्यसम्बन्धेन धूमादेर्हेतुत्वे तादात्म्यसम्बन्धेन धूमत्वादिरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र पक्षे संशयस्तत्र व्याप्यत्वेन धूमादेः पक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन निश्चयादनुमित्युत्पत्त्या व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरतया एतन्मूलमुक्तानुपपत्तिशङ्काव्याकुलचेतसो वर्णयन्ति ते पुनः प्रसिद्धस्थले पर्वते धूमत्वाद्यवच्छिन्नवत्तासंशयस्थलीयव्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयजन्यानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयव्यभिचारोपेक्षाबीजं सम्यगपश्यन्तः कथं निर्वृतिभाजो भवन्तीति चिन्त्यम्।

मूले 'उभयथापि वह्निव्याप्य' इति निश्चयकथनं स्वमते हेतुरक्षणाय। अत्र वह्नेः साध्यस्योपादानाद् धूमालोकान्यतरत्वं लिङ्गमित्यत्र लिङ्गपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुपपत्तेस्तद्व्याचष्टे। लिङ्गमिति। व्यभिचारवारणस्याप्रक्रान्तत्वे 'न तथे' त्यत्र तथापदस्य वक्ष्यमाणतदर्थकत्वानुपपत्तेः पूरयति। तथा च न व्यभिचार इति। न तथेत्यस्य न लिङ्गतावच्छेदकमिति नार्थो युज्यते धूमत्वादेरज्ञाने आलोकत्वाद्यवच्छिन्नेनानुमितावपि तस्य लिङ्गतावच्छेदकताया इव तदन्यान्यत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेन हेत्वसङ्गतेः अतो व्याचष्टे। न तेनेति। तेन। तस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वेन। प्रकृते धूमत्वस्येव धूमान्यान्यत्वस्यापि सन्दिग्धतया तस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वखण्डनमनुपयुक्तमित्यत आह। धूमान्यान्यत्वमितीति। एकधर्मस्य। अन्यतरत्वरूपस्य। धर्मद्वयस्य। धूमत्वालोकत्वरूपस्य। तत्त्वे। व्याप्यतावच्छेदकत्वे। तथा च गौरवस्य व्याप्यतावच्छेदकताबाधकत्वे वैपरीत्यमेव स्यादिति भावः। एकस्यातिगुरुशरीरत्वेन लघुशरीरावच्छेदकयोर्द्वित्वमबाधकमित्याशयेनाह। तादृशेति। धर्मद्वयस्यैवावच्छेदकतौचित्यादित्यन्वयः। शरीरलाघवमुक्त्वा उपस्थितिलाघवमप्याह। प्रथमोपस्थितत्वेन चेति। तावदन्यतमत्वस्य। वह्निधूमालोकान्यतमत्वस्य। अवच्छेदकत्वं स्यात्। न तु धूमालोकान्यतरत्वस्य, तथा च कुतो वैपरीत्या-

पादनमिति भावः ।

अन्यतरत्वाश्रये व्याप्तिरेव नास्ति अत एव तेन रूपेण हेतुप्रयोगे व्याप्त्यसिद्ध्यादिना वादिनो निग्रह इत्येवान्यतरत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वबीजं तदाश्रयस्य व्याप्यत्वे तस्यावच्छेदकताया आवश्यकत्वादित्यभिप्रायोऽन्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकतानिराकर्त्तुरिति भ्रमेण शङ्कते मूले । न त्विति । भ्रमं निराकरोति । तदन्यान्यदिति । न च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकं इत्युक्तमिति, अन्यतरनिष्ठयोर्विभिन्नव्याप्त्योर्धूमत्वालोकत्वाभ्यामेवावच्छेदात् प्रत्येकानवच्छेद्यान्यतरत्वावच्छेद्यतया साधारणातिरिक्तव्याप्तेश्चानभ्युपगमात् इति भावः ।

(चि०) न चैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति, विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसम्बधविशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदसंसर्गाग्रहविशेष—दर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् । नचैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमितिहेतुरिति ।

(दी०) अन्वयेति । विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तत्त्वञ्चान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनाक्षतम्, अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तदघटितत्वात् धूमत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन त्तद्ग्रहोपगमे

तत्राप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः ।

(गा०) व्यर्थविशेषणघटितधर्मस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे धूमालोकाभिन्नभेदवत् तत्त्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं तथा च व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् तादृशभेदे वह्निव्याप्तिनिरूपिता व्याप्तिरेव न सम्भवतीति तेन वह्निव्याप्यत्वमपि नानुमातुं शक्यते वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वेन पक्षधर्मतानिश्चयस्याप्ययोगात् इति भवन्मते वह्निव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्घट इत्याशङ्कते ।

न चैवमिति ।

ननु विशेषदर्शनसहकृतं प्रत्यक्षं तत्र व्याप्तिनिश्चायकं इत्ययुक्तं तदन्यान्यत्वस्याप्यव्याप्यतया तज्ज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वासम्भवादिति पुनः शङ्कते । न चैवमिति । विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वादिति समाधौ विशेषदर्शनत्वेनेत्यस्य व्याप्यदर्शनत्वेनेत्यर्थकतोक्तक्रमेण न सम्भवतीति व्याप्यदर्शनसाधारणविपरीतज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थकतां तस्याह दीधितौ । विशेषदर्शनमिति । व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनेति । ग्राह्यविरोधिधर्मदर्शनत्वेनेत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितमेव न व्याप्यतावच्छेदकमित्याशयेनान्यतरत्वत्वस्य व्याप्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वं स्वयं व्यवस्थापयति । अत्र चेति । अन्यतरत्वस्य धूमत्वादिरूपत्वे तत्त्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वत्वादिना व्याप्यतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताधीहेतुतावादिनां व्याप्त्यनुमानं निराबाधमित्यपि बोध्यम् । अन्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छेदेन तद्भ्रमादनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकुरुते । एवञ्चेति ।

ननु गौरवमात्रं न व्याप्त्यवच्छेदकत्वे बाधकं तथा सति सास्नादिना गवादेर्हेतुताविलयप्रसङ्गः किन्तु व्यर्थविशेषणघटितत्वमेव धूमत्वादेश्च प्रत्येकमुभयासंग्राहकत्वात् उभयसंग्रहप्रयोजकस्य धर्मस्य न वैयर्थ्यम । वस्तुतस्तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानमेव कारणं अत एवानुमितिजनकतया तन्मतसिद्धज्ञानद्वयकाले धूमत्वदर्शनस्यावच्छेदकदर्शनतया अयं धूमो वह्निव्याप्यो न वेति शङ्काविरोधित्वमप्युपपद्यते गुरोरपि च तादृशावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति ।

(चि०) किञ्च वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कारणमित्यन्यत्रापि तथा। अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकं तथा हि वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्त्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न। सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तदुबोधाभावात् ।

(दी०) अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह। किञ्चेति।वह्नीत्यादि। व्याप्तेर्व्याप्त्यनवच्छेदकत्वादिति भावः। मानाभावादिति।वस्तुतो विशेषव्याप्त्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यतां किं तेन ? न हि वस्तुतो व्याप्त्यवच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम् ।न च तदानीं व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते। न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कल्पयत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्त्तितायाःकल्पयितुं युक्तत्वात् ।

(गा०) अयमालोको धूमो वेत्यादिसन्देहदशायां नानुमित्यनुपपत्तिरित्याशङ्कायाः प्रथमकल्पे सत्त्वात् तदेव 'किञ्चेत्यादिदूषणान्तरानुसरणे बीजमिति सूचयितुं प्रथमदोषाभावाभ्युपगमं प्रकाशयन् 'किञ्चेत्यादेर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वासम्भवपरतां स्फुटयति। अस्तु वेत्यादिना। एवञ्च मूले 'व्याप्यत्वज्ञानमित्यस्यावधारणपरतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमेवेत्यर्थः। कारणम। फलोधायकम्, तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्य·

वच्छेदात् तद्धेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थो लभ्यते व्याप्तेर्व्याप्यत्ववच्छेदकत्वोपगमेनैतद्दोषस्य प्राक् समाहितत्वात् तस्यास्तथात्वमनिराकृत्य प्रथमत एव तद्दोषदानमयुक्तं इत्यत आशयं पूरयति । व्याप्तेरिति । आत्माश्रयेणेत्यादिः, एतच्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभिप्रायेण, तदभिप्रायेणैव सामान्यविशेषव्याप्त्योर्भेदं व्यवस्थाप्य अथेत्यादिमूले तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावशङ्का । मूले सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावादिति । विशेषव्याप्तीनां धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादीनां अनुगमकस्य व्याप्तित्वस्य दुर्निर्वचतया तासां व्याप्त्यन्तरावच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः ।

ननु व्यभिचारधीविरोधित्वमेव सकलविशेषव्याप्तीनामनुगमकं व्याप्तित्वं वह्निव्याप्यवानयमित्यादिशब्देनापि तादृशव्याप्तित्वेन व्याप्तयः पक्षधर्मांशे प्रकारतया प्रत्याय्यन्ते, एवं साध्याभाववदवृत्तित्वमपि स्वविशिष्टव्यापकताघटितव्याप्तेरवच्छेदकमिति तेन रूपेण यत्र शब्दाद्व्याप्त्यवगतिस्तत्राप्यनुमितिरुपपद्यत एव । एवं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य स्वसाधारणतया तदनुसरणे न काचिदप्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्यापि शाब्दपरामर्शजानुमितौ व्यभिचारमुपपादयति । वस्तुत इति । अतिरिच्यतामित्यस्य स्वसाधारणमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वमाश्रीयतामिति शेषः । अतिप्रसङ्गात् । धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानरहितस्यापि धूमवानयमिति ज्ञानादनुमितिप्रसङ्गात् । गृह्यते । तत्कालीनग्रहविषयः । न च तदानीमिति । यदा वह्निव्याप्यवानयमिति शब्दः श्रूयते इत्यर्थः, गृह्यत इत्यस्य पक्षधर्मताग्रहकाले व्याप्तौ व्याप्यतावच्छेदकत्वग्राहकशब्दाभावादिति शेषः । अनुमितिरपलपनीयेति । अनुमित्यभावः कल्पनीय इत्यर्थः । मानाभावात् । तत्कल्पकाभावात्, उक्तरूपेण कारणताया अप्रसिद्ध्या कारणाभावासिद्धेरिति ।

ननु तत्रापि स्मरणादिरूपतादृशव्याप्तिज्ञानसम्भवात् न व्यभिचारानिश्चय इत्यत आह । कल्पयत्वेति । 'लघुरूपं' व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वं, अयञ्च अपि चेत्यादिमूलस्यैवार्थः, इति तत्कल्प एव निर्भरो दर्शितः ।

(दी०) एतेन व्याप्तिग्रहाविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम्। सामान्यलक्षणानङ्गीकारे धूमत्वादेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च। व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन तादृशधर्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितादुक्तज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः।

(गा०) एतेन। कारणीभूतसकलपक्षधर्मताज्ञानासंग्राहकत्वेनातिप्रसक्तत्वेन च। व्याप्तिग्रहेति। एतादृशश्च धर्मो व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिरिव व्याप्तिरपीति न शाब्दपरामर्शासंग्रह इति भावः। धूमो वह्निव्याप्य इति निश्चयसहितात् द्रव्यवानिति ज्ञानादनुमितिवारणाय मात्रेति। प्रमेयसामान्यहेतुकवाच्यत्वाद्यनुमितिस्वीकारे स्वव्यापकतद्ग्रहविषयताकत्वमेव तद्विषयमात्रवृत्तित्वं, केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमे तु तद्विषयान्यावृत्तित्वमेव, यादृशरूपेण व्याप्तिग्रहाविषयतानियतत्वं तादृशनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं प्रकारतायां निवेश्यं अतो न धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां जातित्वादिना धूमत्वादप्रकारकज्ञानान्नातिप्रसङ्गः। स्वरूपतो धूमत्वादिप्रकारकज्ञानसंग्रहाय तादृशरूपावच्छिन्नत्वमुपेक्षितम्। तथात्वायोगात्। वह्न्यादिव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, सामान्यप्रत्यासत्तिं विना सकलधूमादीनां व्याप्तिग्रहे भानासम्भवादिति भावः। आदिपदेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेरपि परिग्रहः, एतावता धूमत्वादिप्रकारकस्य व्याप्तिप्रकारकस्य च पक्षधर्मताग्रहस्यासंग्रहो दर्शितः।
अतिप्रसङ्गं दर्शयति। वह्निव्याप्यमिति। धूमत्वे व्याप्तिग्रहाविषयतानियतत्वनिर्वाहकस्य व्याप्तिग्रहे सकलवह्निव्याप्याविषयकत्वस्य लाभाय सर्वमिति। एतच्च ज्ञानमनुमित्यादिरूपं, सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां तेषां प्रत्यक्षे सकलवह्निव्याप्यभानासम्भवात्।

सामान्यप्रत्यासत्त्यभ्युपगमपक्षे वा दूषणमिदं, अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां सर्वस्मिन् वह्निव्याप्तिविषयकज्ञानासम्भवात्।

अन्यथाख्यातिस्वीकारे च तादृशान्यथाख्यातिकाले धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् । वह्निव्याप्यत्वस्य स्वसमानियतसर्वत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं प्रमेयमिति विधेयवाचकपदान्तरानिर्देशः, धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानदशायां तज्ज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् धूमत्वांशे व्याप्तेः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितां सूचयितुं धूम इत्यनभिधाय सा धूमव्यक्तिरिति । शाब्दज्ञानासंग्रह इति । वह्निव्याप्यवानित्यादिशब्दस्य व्याप्तौ व्याप्तेरवच्छेदकताया इव सामानाधिकरण्यस्याप्यबोधकत्वादिति भावः ।

(दी०) अत एव व्याप्तिभानांशे प्रकारतया यस्तादृशो धर्मो भासते तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुः वह्निव्याप्यवानित्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा, धूमवानित्यादौ च धूमत्वादिकं धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञाने तस्यापि प्रकारत्वादिति परास्तम् । धूमसमानाधिकरणवह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमभिधेयं समानाधिकरणत्वाश्रयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकस्तदग्रहे त्वनुमिताविष्टापत्तिरिति वाच्यम् । एवंविधेष्टापत्त्यैव सर्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचाराग्रहपक्षधर्मताज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात् ।

(गा०) अत एव । अतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादेव । व्याप्तिभानांशे इत्यादेर्व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतप्रकारताश्रयो यो व्याप्तिग्रहविषयतानियतो धर्म इत्यर्थः । वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इत्युक्तज्ञानवारणाय निरुक्तप्रकारताश्रयत्वं धर्मविशेषणम्, धूमो वह्निव्याप्यः अभाववानयमित्यादिज्ञानवारणाय च व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं उपात्तम् । तथा । तादृशो धर्मः, व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतत्वस्य भेदाभेदसाधारणत्वादिति भावः । 'धूमत्वादिकं' 'तथेत्यनुषङ्गेणान्वयः । धूमसमानाधिकरणेत्यादीति । साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रह-

स्थले च ज्ञानद्वयादनुमितिर्मयापि न स्वीक्रियते इति भावः। वह्नि-व्याप्यं सर्वमित्यत्र तदभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेव विवक्षितं धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तिभाने धूमत्वा-दिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्, तथा च वह्नित्वमात्र-स्य साध्यतावच्छेदकत्वे धूमत्वादेर्न व्याप्तिप्रकारतान्तःपातिप्रका-रताश्रयत्वमतो धूमसमानाधिकरणवह्नित्वावच्छिन्नस्य साध्यत्वा-नुधावनम्।

साध्यतावच्छेदकप्रकारतानन्तःपातित्वेन व्याप्तिप्रकारताविशे-षणे उक्तस्थले दोषाभावादाह। प्रमेयत्वव्याप्यमिति। अत्र चाभिधेय-त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकप्रमेयत्वसमानाधिकरणाभिधेयत्वरूपव्याप्तिर-भिप्रेता न तु साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्य-रूपा साध्याभावस्याप्रसिद्धेर्मीमांसकैरन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात् भ्र-मात्मकतादृशव्याप्तिज्ञानमादाय तन्मतेऽतिप्रसङ्गाभावात् न वा स-मानाधिकरणत्वावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा तादृ-शव्यापकताग्रहदशायां(१) समानाधिकरणत्वप्रकारकज्ञानादनुमि-तेस्तेषामिष्टत्वात्। अतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे। व्याप्तिशून्यवृत्तित्वग्रहे। अनु-मिताविति। वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादित्या-दिः। एवंविधेष्टापत्त्यैवेति। व्याप्तिग्रहविषयधर्मिवृत्तिधर्मप्रकारक-पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुता वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यवान् पर्वत इत्यादौ द्रव्यत्वादावतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकः तदग्र-हेऽनुमिताविष्टापत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यतया व्याप्तिग्रहविषयधर्मि-मात्रवृत्तिधर्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापातादित्यर्थः।

अत्रेष्टापत्तौ प्रतिबन्ध्यन्तरमाह। व्यभिचाराग्रहेति। एवकारेण व्याप्तिज्ञानहेतुताव्यवच्छेदः। व्याप्तिज्ञानशून्यतादशायां व्यभिचा-राग्रहे तद्देशानुमिताविष्टापत्तिसम्भवात्। यदि च व्यभिचाराव्य-भिचारयोर्द्वयोरेव यत्राग्रहस्तत्रानुमितेरनुभवविरुद्धत्वान्न तत्रेष्टा-पत्तिः सम्भवतीत्युच्यते तदा प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमित्यादिज्ञाना-दप्यनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रकृते ऽपीष्टापत्तिर्न सम्भवती-ति भावः।

---

(१) तादृशव्याप्तिग्रहदशायामिति पु० पा०।

(दी०) किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्वस्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसायित्वे मिथो व्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च ।

(गा०) ननु व्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या संसर्गता तन्निरूपिता या विशेष्यवृत्तिविषयता तन्निरूपिता या विषयता तन्निरूपकीभूतो यो व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिधर्मस्तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या तादृशधर्मो व्याप्तिः धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिश्च न तु तद्घटकसामानाधिकरण्यादिकम्, साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपव्याप्तिघटकाभावमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वोपादानमिति नोक्तापत्तीनामवकाश इत्यतो दूषणान्तरमाह । किञ्चेति । कालान्तर इति । कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टलिङ्गादीनां अतीतत्वदशायामपि अनुमितेरुत्पत्त्या प्रकृते कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः कार्यजनने नियामकत्वासम्भवादतिप्रसङ्गो बोध्यः । स्वसमानकालीनेति । स्वक्षणवृत्तीत्यर्थः । स्वपदं फलोपधायकत्वेनाभिमततत्तत्पक्षधर्मताज्ञानव्यक्तिपरम् । वाच्यमिति । हेतुतया स्वीकार्यमित्यर्थः । तादृशपक्षधर्मताज्ञानत्वेनेत्यादिः व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नपक्षधर्मताज्ञानात् व्याप्तिज्ञाननाशेऽपि अनुमितिरेतन्मते स्वीक्रियते इति बोध्यम् । तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वसम्भव इति । फलोपधायकीभूतपक्षधर्मताज्ञाननिष्ठानां तत्तद्व्यक्तित्वानां किञ्चिदविशेषितानामेव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भव इत्यर्थः । यथाश्रुते तत्तद्व्यक्तित्वनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वे पक्षधर्मताज्ञानत्वनिवेशे प्रयोजनविरहादसङ्गतेः । अधिकवैयर्थ्यञ्चेति । तादृशधर्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यञ्चेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, तादृशरूपेण हेतुत्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गेन महागौरवमपि बोध्यम् ।

(दी०) एतेन गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकेत्याद्युपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । एवं यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम् । तत्तद्धर्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननुगतत्वाच्च ।

(गा०) एतेन । उक्तरीत्या कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसायितापातेन । एवमिति । स्वसमानकालीनत्वस्वसमानाधिकरणत्वयोरन्यतरप्रवेशस्यावश्यकतया अननुगमेनेत्यर्थः । यद्धर्मावच्छेदेनेति । तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानसहिततद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः । परास्तमिति । साहित्यस्य समानकालीनत्वात्मकत्वे स्वसमानाधिकरणत्वस्य सामानाधिकरण्यरूपत्वे स्वसमानकालीनत्वस्य व्याप्तिज्ञानेऽवश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः । एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तद्वत्त्वं यदि तत्साहित्यं तदा नैतादृशाननुगम इत्यतः प्रकारान्तरेणाननुगममाह । तत्तद्धर्मेति । विशिष्य तत्तद्धर्मघटितत्वेनेत्यर्थः । अननुगतत्वादिति । तथा च धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः तत्तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताबाहुल्यमिति भावः ।

यद्यपि हेतुतावच्छेदकघटितव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुतायाः केवलान्वयिसाधारण्यानुरोधेन वक्तव्यतया तस्य च हेतुतावच्छेदकमनन्तर्भाव्य कारणताया दुष्कल्पत्वतया नैयायिकमतेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद आवश्यकः व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुत्पादश्च समानः, तथाऽपि निरुक्तधर्मापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वस्य लघुतया तेन रूपेण कारणताकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम् ।

(चि०) अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्मे भासते तत्र लाघ-

वात् व्याप्यत्वज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकम् । न चैवमतिरिक्तविशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय, सप्रमाणकत्वात्, कारणताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यामदोषत्वात् ।

(दी०) यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समानमिति चेत्? सत्यम्, प्रतिवक्ष्यते हि तत्र लघुगुरुरूपाभ्यां युगपदुपस्थितौ लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नियमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्यक्लृप्तत्वात् इत्याशयवानाह । अपि चेति । ननु स्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्मताज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् अयं वह्निव्याप्यवान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान्, वह्निर्धूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात् ।

(गा०) ननु तत्तत्त्वाननुगमस्य दोषत्वे इष्टत्वेन फलसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छाद्यहेतुत्वेन यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानं हेतुरितीष्टसाधनताज्ञानहेतुतापरिष्कारो मणिकृतां विरुध्येत इत्याशङ्कते । यत्रेच्छेति । प्रतिवक्ष्यत इति । तत्र गत्यन्तरविरहेण सुखदुःखाभावत्वादिप्रकारकफलगोचरेच्छायास्तदवच्छिन्नसाधनताज्ञानस्य चाननुगतेनापि तादृशेच्छात्वेन तादृशज्ञानत्वेन च हेतुता स्वीक्रियते कार्यतावच्छेदककोटौ चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तत्कारण-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यं निवेश्य व्यभिचारो वारणीयः, इच्छागता जातिविशेषा एव वा तत्तत्फलेच्छाजन्यतावच्छेदकतया स्वीक्रियन्ते नानाफलगोचरेच्छास्थले च नानैवेच्छाव्यक्तयः स्वीक्रियन्ते प्रयत्नवदिच्छायौगपद्यस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् इति भावः।

ननु पर्वतवृत्तिधूमत्ववह्निव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं यत्र युगपदेव पक्षधर्मे भासते तत्र विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्याप्युपस्थितिरस्ति तथा च तेन रूपेणैव किन्न हेतुत्वमुपेयते, एतन्मतेऽवच्छेदकलाघववत् तन्मतेऽपि नियमांशाकल्पनेन लाघवसत्त्वात् इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुः अपिचेत्यादिमूलाशयमाह। लघ्विति। नियमादेरिति। आदिना अनन्यथासिद्धत्वपरिग्रहः। एकतररूपेति। उक्तशाब्दपरामर्शस्थले यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य नैयायिकमतासिद्धत्वादिति भावः। हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदं नैयायिकमतेऽप्याशङ्क्य मीमांसकमते लाघवमाशङ्कते। नन्वित्यादिना। विशिष्य। धूमत्वादिना।

ननु धूमत्वादीनां विशिष्य व्याप्तिघटकत्वेऽपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव सामान्यतस्तद्विषयता कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयेति न कारणतावच्छेदकाननुगम इत्यत आह। तत्र चेति। धूमादिविषयतानां विशिष्य कारणतावच्छेदकेऽनिवेशे चेति शेषः। धूमादिविषयतानां विशिष्य निवेशेऽपि व्याप्तिशरीरे सामानाधिकरण्यानुयोगितावच्छेदकतया धूमत्वादीनामनिवेशे उक्तज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति तत्र धूमत्वादिकं तथा निवेश्य विशिष्य तत्प्रकारकत्वेन हेतुतां दर्शयति। तादृशेति। यद्धर्मविशिष्टेत्यादि। तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मविशिष्टव्यापकतावच्छेदकताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिग्रहविशिष्टतद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवेत्यर्थः। सकलवित्तिव्यापकत्वादिति। तथा च तद्धर्मावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमुभयमतासिद्धमेवेति एतन्मते कल्पनालाघवमक्षुण्णमेव, व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दज्ञानादनुमितिश्च नैयायिकानामप्यसिद्धैवानुमितिप्रयोजिकाया उक्तव्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकघटितत्वादित्यभिप्रायः।

(दी०) किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमिति ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्डव्याप्तेश्चाप्रसिद्धतया प्रकारत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकरणादौ च साध्यीयत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तत्त्वेन कारणत्वं वाच्यम् तथा च लाघवात्तादृशव्यापकत्वपक्षधर्मत्वावगाहितयोरेव कारणतावच्छेदकत्वमवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमतिरिच्यते, यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते इति चेन्न । गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकेत्यादिप्रकारद्वयोक्तदूषणग्रस्तत्वात् वह्न्यत्यन्ताभाववद्वृत्तिधर्मवानयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचारज्ञानाविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तिनामनुगमात् ।

(गा०)अत्र च कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वघटितधर्मस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् , तदवच्छिन्ननियतपूर्ववर्त्तिताविशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनाप्युभयवादिसिद्धैव ज्ञानद्वयस्थलेऽतिरिक्तविशिष्टपरामर्शकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वं मूलकृतैव वाच्यमित्याशङ्क्य मीमांसकमते कारणतावच्छेदकलाघवप्रणालीमाह। किञ्चेति । अखण्डव्याप्तेरिति । उक्तविशिष्टपदार्थरूपाया व्याप्तेरित्यर्थः।प्रकारत्वासम्भवादिति।तथा च विशिष्टव्याप्तिप्रकारकत्वेन कारणतापि न सम्भवतीति भावः । साध्ये । साध्यतावच्छेदके । व्यापकत्वग्राहकम् । व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहि । तादृशव्यापकत्वपक्षधर्मत्वावगाहितयोरेवेति । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकरूपव्यापकत्वावगाहित्वहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षावगाहित्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारेणाधिकरणाद्यंशे साध्याद्यवगाहित्वव्यवच्छेदः, कारणतावच्छेदकत्वम् उचितमिति शेषः ।

यद्यपि वह्न्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थलेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्ध्या व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं सुवचमेव साध्यसाधनभेदेन कारणभेदस्यावश्यकत्वात्। न चैवमपि साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य व्याप्तिघटकतया कारणतावच्छेदककोटौ निवेशाधिक्येन गौरवं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम्। भवन्मतेऽपि एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकज्ञानवैशिष्ट्यस्यापरज्ञानांशे निवेशाधिक्यात् अन्यथा अखण्डव्याप्तिप्रकारकत्वेन हेतुत्वेऽपि गौरवात् तत्प्रतिक्षेपस्य अनुचितत्वात्। तथापि अन्यथाख्यातिवादिनां वह्न्याद्यधिकरणत्वादिना तदनधिकरणादिमात्रविषयकज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्त्या अखण्डव्याप्तिविषयकत्वेन वह्न्यादिसाध्यकानुमितावपि न हेतुता सम्भवतीत्यभिप्रायः। व्यापकत्वस्यापीति। व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहित्वस्यापीत्यर्थः। खण्डशो निरुक्तिरिति। अधिकरणांशे साधनावगाहि आधेयत्वांशेऽधिकरणीयत्वावगाहीत्यादिक्रमेण कारणतावच्छेदकगर्भे निवेशनमित्यर्थः। अखण्डव्यापकत्वाप्रसिद्ध्या तदवगाहित्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशासम्भवादिति भावः। तेषाम्। अन्यथाख्यातिवादिनां नैयायिकानामित्यर्थः। मीमांसकानां तत्र व्यापकताज्ञानासम्भवेनानुमितेरसिद्धेरिति भावः।

न च केवलाभावत्वादिना साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमितिवारणायाधिकरणांशे धूमादिप्रकारकमाधेयत्वांशेऽधिकरणप्रकारकमित्यादिक्रमेण व्यापकताज्ञाननिवेशनं मीमांसकानामप्यावश्यकमिति वाच्यम्। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपदार्थस्य विषयतासम्बन्धेन कारणतावच्छेदकत्वोपगमात् विशेष्यविशेषणभावापन्नतावत्पदार्थानवगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितविषयताविरहेण विषयतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टवत्त्वाभावादुक्तातिप्रसङ्गासङ्गतेः, यादृशविशिष्टपदार्थस्य कारणतावच्छेदकत्वं तादृशविशिष्टाधिकरणस्यैव कार्योत्पादकत्वात्।

नन्वत्र तन्मते साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया विरोधस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वादित्यत आह। यथा चेति। वक्ष्यत इति। व्यापकतापरामर्शविचार इति शेषः। गृह्यमाणेति। व्यापकताज्ञानविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन

पक्षधर्मताज्ञानविशिष्टव्यापकताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वम् इत्यत्र विनिगमनाविरहरूपदूषणग्रस्तत्वादित्यर्थः ।

नन्वनुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नहेतुमत्पक्षज्ञानत्वेन च कारणता स्वीक्रियत दण्डचक्रादिवत् परस्परसहकारेण फलजननान्नातिप्रसङ्गः । न च विशिष्टपरामर्शत्वेनैककारणत्वकल्पनापेक्षया कारणत्वद्वयकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्याधिकरणाद्यंशे साध्याद्यवगाहित्वतदंशीयाप्रामाण्यज्ञानविशेषानास्कन्दितत्वरूपाधिकविशेषणस्य तथाविधविशेषणान्तरैः समं मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यस्य दुर्वारत्वादित्यतो दूषणान्तरमाह । घह्वत्यन्ताभाववदवृत्तीति । अनुमित्युदयादिति । तथा च तदसंग्राहकतया नोक्तरूपेण हेतुतासम्भव इति भावः ।

ननु तादृशज्ञानान्न जायत एवानुमितिर्नैयायिकमतेऽपि केवलान्वयिसाधारण्यानुरोधेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुताया वक्तव्यत्वात् तत्रानुमित्यनुत्पादस्य तुल्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति । व्यभिचारेति । अन्वयव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन नानाविधव्याप्तिप्रकारता अनुगमय्य कारणतावच्छेदकगर्भे प्रवेशनीया इत्यर्थः । तथा चास्माकं तत्रानुमितिर्भवत्येव इति भावः । इदन्त्वापाततः, तन्मतेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन व्यापकताज्ञानस्य हेतुताया वक्तुं शक्यतया साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य संग्रहसम्भवात् तादृशव्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानन्तु नैयायिकानामपि दुःसंग्रहं तादृशज्ञानीयव्याप्तिप्रकारतायां व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकताविरहात् तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकप्रकारितानिरूपकधर्मप्रकारतात्वेन व्याप्तिप्रकारितायाः कारणतावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिप्रकारताकज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गः । एवं व्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानं प्रति साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्य साधनव्यापकताज्ञानं प्रति विरोधित्वे मानाभावादनुगम एवासम्भवः । साध्यसामानाधिकरण्यविषताया व्यापकताग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटावनिवेशेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिप्रकारि-

ताया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च दुर्घटम्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानिवेशेऽपि च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणेन्धनकालीनधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तेः।

यत्तु व्यापकत्वज्ञानं व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकं तत्प्रतिबन्धकतया च धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानधर्मितावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचारज्ञानस्य तादृशव्याप्तिज्ञानदशायां दुर्वारतया समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या व्यभिचारधियं प्रति तादृशव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति तादृशव्याप्तिप्रकारतायाः साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिप्रकारतायाश्च व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमय्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वं सम्भवति एवञ्च व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकताकज्ञानीयप्रकारताया अपि तादृशरूपेण सङ्ग्रहः सम्भवति, धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वे धर्मितावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य व्याप्तिप्रकारतायामनिवेशादिति। तदपि न सम्यक्। धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिज्ञानदशायां तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानोपगमे क्षतिविरहादिति।

वस्तुतस्तु यदि ज्ञानद्वयहेतुतावादिना व्यापकताधीर्हेतुरुपेयते तदा व्यापकत्वमपेक्ष्यापि लघुशरीरा साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरेवानुमितिप्रयोजिका न्यायमते स्वीकार्या तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतावच्छेदकधर्मानानिवेश्यैव हेतुतोपगन्तव्या तथा च हेतुतावच्छेदकभेदेन तेषां न कारणताभेदः, ज्ञानद्वयहेतुतावादिना तादृशव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वोपगमेऽपि साध्यव्याप्यो धूमः आलोकवान् पर्वत इत्यादिज्ञानद्वयादनुमितिप्रसङ्गवारणाय हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेशनीयतया तद्भेदेन कारणताबाहुल्यमिति विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमेव सम्यक्।

यदि च केवलान्वय्यनुमानं नैयायिकानामनुपेक्षणीयमिति व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानमप्यनुमितिकारणं वाच्यमित्युच्यते तदा केवलान्वय्यनुमानपदार्पणभीरुभिर्मीमांसकैः कथं तादृशव्या-

त्तिमुपेक्ष्य व्यापकतायां लाघवेन तज्ज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः पृथक्कारणत्वं व्यवस्थापयिष्यते इत्यादिरीत्या परमतं निराकार्यम्। अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

(दी०)नन्वत्र कारणे कार्यमेव प्रमाणं तच्च कार्यकारणभावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह । कारणताग्रहेति । कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्मान्तरानिर्णयस्याभावेन तद्घटितगौरवस्यानिर्णयादित्यर्थः । सम्भाव्यते तावदिदं धर्मान्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवाशक्यनिर्वाहत्वादिति चेत् ? सम्भाव्यतां न तु तत् प्रतिबन्धकम् , सामान्यतः कार्यकारणभावग्रहस्य प्रायशो विलयप्रसङ्गात् । तत्र तत्र क्लृप्तानियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तराविरहेणागत्या गौरवमप्यास्थीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्यासकृदावेदितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति ।

(गा०) विशिष्टपरामर्शरूपधर्मिणः सप्रमाणकत्वात् न तत्कल्पनं गौरवायेति यदुक्तं सप्रमाणकत्वादिति मूले तत्राशङ्क्य युक्त्यन्तरमवतारयति । नन्विति । तच्च । कार्यस्य प्रमाणत्वञ्च । कार्यकारणभावग्रहे सतीति । अन्यथानुकूलतर्कानवतारेण व्यभिचारशङ्कया स क्षणो विशिष्टपरामर्शवान् अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेनानुमितिमत्त्वादिति रीत्या अनुमित्या ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टपरामर्शानुमानासम्भवादिति भावः । तत्फलस्य । कारणतानिर्णयाधीनस्य । तद्घटितेति । धर्मान्तरघटितेत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कारणताग्रहे विशिष्टपरामर्शत्वधर्मिकगौरवज्ञानं विरोधि तच्च गौरवं प्रमाणान्तराप्रसिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्वकालीनस्वाश्रयकत्वादन्यत् दुर्वचमेवेति गौरवस्य तादृशधर्मिघटितत्वमित्यभिप्रायः(१) । गौरवनिर्णयासम्भवेऽपि गौरवसन्देहेन प्रतिबन्धात् न कारणताग्रहः सम्भवतीति आशङ्कते। सम्भाव्यत इति । सन्दिह्यत इत्यर्थः। इदम्।

---

(१) तादृशधर्म्मान्तरघटितत्वमित्यभिप्राय इति पु० पा० ।

गौरवम । संशयप्रयोजकमाह । धर्म्यन्तरेति । अशक्यनिर्वाहत्वादिति । तथा च कारणतासंशयात्तदुपपादकधर्मिणोऽपि संशयो भविष्यति, तत्संशयाहितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धाच्च न कारणतानिर्णयः सम्भवतीति भावः । तत् । सम्भावनम् । सामान्यतः । घटत्वदण्डत्वादिसामान्यरूपेण । कार्यकारणभावग्रहस्येति । तन्निर्णयस्येत्यर्थः । प्रायशो विलयप्रसङ्गादिति । यत्र दण्डादिरूपकारणं कार्योन्नेयं तत्स्थलीयधर्मिघटितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः । यत्र च कार्याव्यवहितपूर्वकाले कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वं प्रमाणान्तरसिद्धं तत्र तादृशगौरवाभावात् प्रायश इत्युक्तम् । तत्र तत्रेति । घटत्वदण्डत्वादिना कार्यकारणभावस्थल इत्यर्थः । गौरवमप्यास्थीयते । गौरवसन्देहोऽविरोधितया स्वीक्रियते ।

(चि०) न चासन्निकृष्टे धूमे तदभावः, भवन्मतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणधूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादात्, यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरिमाणवत्त्वात् आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीतातीन्द्रियसाध्यसाधनयोराकाशवृत्तितया स्मरणे व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः, अनुमानयोः प्रत्येकतदुभयसहचाराविषयत्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वात् । न चातीन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयम् । तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात् । न च तदुपनयसहितस्य मनसो बहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्तरत्वम्, इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात् सहकारिता च तदभावेऽपि भवति बहिरिन्द्रियलिङ्गसादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वात् कथमन्यथा कविकाव्यादिकामिति ।

(दी०) व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवं निरस्यति । न चेति । अनुमानयोरिति । अनुमितैकसाध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोपगमेऽपि नियमांशग्रहासम्भवादिति भावः । नियतव्यापारेति । एकसम्बन्धिज्ञानाधीनसम्बन्ध्यन्तरस्मरणादितः क्वचिद्विशिष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन न तस्य व्यापारत्वं, यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र तद्व्यापारत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्रमाव्यक्तिं प्रति कारणत्वेऽपि न क्षतिः प्रमावैजात्यस्यैवात्र प्रमाणान्तरनिमित्तत्वात् ।

(गा०) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वसिद्धये न चेत्यादिना असन्निकृष्टधूमादौ विशिष्टपरामर्शासम्भवशङ्कानिराकरणस्य(१) तत्सिद्ध्युपयोगितामाविष्करोति । (२)व्यभिचारनिर्णयेनेति । सति लाघवे व्यभिचारसंशयस्याकिञ्चित्करत्वान्निर्णयोपादानम् ।

ननु निरवयवद्रव्यत्वानित्यपरिमाणयोरेकतरं दृष्टान्ते प्रसाध्य तद्विशिष्टेऽपरानुमित्या तदुभयसामानाधिकरण्यावगाहनं सुघटमेव, अनुमितेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहित्वस्य नियमादित्यनुमानयोरित्यादिमूलासङ्गतिरित्यत आह । अनुमितेति । उपगमेऽपीत्यनेन व्याप्तिप्रकारकधियोऽनुमितिहेतुतया संसर्गमर्यादया तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिग्रहस्यानुमित्यनुपयोगित्वं सूचितम् ।

एतेन पक्षतावच्छेदकसाध्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुमितौ संसर्गतया भानोपगमेऽपि न निर्वाहः, व्यापाराभावेन उपना-

---

(१)विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया निराकरणस्येति पु० पा० ।

(२) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते लाघवेन व्यवस्थापिताया मूलोपदर्शिताया असन्निकृष्टधूमादौ विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया अकिञ्चित्करत्वं परिजिहीर्षुराहेति पु० पा० ।

यकज्ञाने प्रमाणत्वतद्व्यवहारयोर्विरहेऽपि उक्तापादकसत्त्वाद्यविरोधाद्यभिचारेण व्याप्त्यसिद्धिरित्याशयेन पूर्वग्रन्थोपदर्शितापत्तिमुद्धरति मूले नचैवमित्यादिना। नियतव्यापाराभावेनेति मूलमसङ्गतं नियतव्यापारत्वपर्यन्तस्य करणलक्षणेऽप्रवेशादतो व्यापाराभाव एवात्र विवक्षितः। व्यापारत्वन्तु नियतत्वनिर्वाह्यमित्यान्तरालिकस्य कुत्रचित्सम्भवेऽपि न तस्योपनीतप्रमात्वावच्छिन्ने उपनयेन जननीये व्यापारतेत्येतत्सूचनाय मूले नियतपदमिति सूचयितुं व्याचष्टे। एकसम्बन्धीति। हस्त्यादिज्ञानतज्जन्यहस्तिपकस्मरणाभ्यां हस्तिपकादिविशिष्टहस्त्यादिविषयकोपनीतज्ञानजननेऽपीत्यर्थः। तस्य मध्यवर्त्तिनः स्मरणस्य अनियतत्वेऽपि कथं न व्यापारतेत्यत आह। यमिति। यं यद्रूपावच्छिन्नम्। यस्य। यद्रूपावच्छिन्नस्य। यज्जनकत्वम्। यद्रूपावच्छिन्नजनकत्वम्। तस्यैव। तद्रूपावच्छिन्नस्यैव। तद्व्यापारत्वात्। तद्रूपावच्छिन्नजनने तद्रूपावच्छिन्नव्यापारत्वात्। एतावतापि तत्तदुपनयव्यक्तेस्तत्तदुपनीतभानव्यक्तित्वावच्छिन्नजनने तन्नियततत्तत्स्मरणादिव्यक्तिव्यापारकत्वं दुर्वारमेवेत्यालोच्योपनयस्य प्रमाकरणत्वमभ्युपेत्य प्रमाणान्तरत्वं निराकरोति। वस्तुतस्त्विति। न क्षतिरिति। प्रत्यक्षप्रमाण एव तदन्तर्भावेण प्रमाणचातुर्विध्याव्याघातादिति भावः।

नन्विन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणे तदनन्तर्भावात् प्रमाणान्तरत्वं तस्य दुर्वारमेवेत्यत आह। प्रमावैजात्यस्यैवेति। एवकारेण प्रमाकरणतावच्छेदकभेदव्यवच्छेदः। प्रमाणान्तरत्वनिमित्तत्वात्। विभिन्नप्रमाणव्यवहारप्रयोजकत्वात्।

(दी०)न चात्र(१) प्रमावैजात्यम्, अनुपलम्भबाधितत्वात् मानाभावाच्च, उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात्। अत एव बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञासादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्तत्प्रतियोग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात्, ज्ञानद्वयकल्पने

[१] न चात्रापीति पाठान्तरं तत्तु न भट्टाचार्यसम्मतमिति अत्र प्रमावैजात्यमितीति पाठधारणेनानुमितम्।

च स्थैर्यमात्रमुच्छिद्येत, व्यवस्थापितश्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम् । न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः, इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धेश्च, उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजननस्यैवोपगमात् ।

(गा०) ननु उपनयहेतुतावादिनां तज्जन्यज्ञाने तज्जन्यतावच्छेदकधर्मस्वीकार आवश्यकः स च लाघवाज्जातिविशेषरूप एवेति प्रमावैजात्यं दुर्वारमित्यत आह । न चेति । अत्र प्रमावैजात्यमिति । उपनीतज्ञाने प्रत्यक्षव्यावृत्ता जातिरित्यर्थः । सम्भवतीति शेषः । युक्तिसत्त्वे योग्यायामपि व्यक्तौ व्यञ्जकविरहेण उपपद्यमानो जात्यनुपलम्भो न जातिबाधकः, अन्यथा संयोगादौ क्रियादिजन्यतावच्छेदकजातेरपि विलयप्रसङ्गादित्याशङ्क्य उपनयस्य जात्यन्तराव्यवस्थापकत्वं व्यवस्थापयन् युक्त्यभावमेव बाधकं दर्शयति । मानाभावादित्यादिना । विशेषणज्ञानत्वेति । उपयोगितयेत्यग्रिमेणान्वयः । तथा च विशिष्टज्ञानत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं न तु जात्यन्तरमिति भावः । उपनेयविशेष्यकमानसानुरोधेन कल्प्यकारणत्वान्तरनिरूपितकार्यतावच्छेदकतया जात्यन्तरसिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्याह । सन्निकर्षविधयेति । तथा च प्रत्यक्षत्वमेतज्जन्यतावच्छेदकमिति भावः ।

ननु संयोगज्ञानादिसाधारणं सन्निकर्षत्वमनुगतानातिप्रसक्तं दुर्वचमिति विशिष्यैव हेतुता वाच्या तथा च ज्ञानजन्यतावच्छेदकं यदि प्रत्यक्षत्वमात्रमुच्यते तदा लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति संयोगाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव तथा वाच्यम् एवञ्च संयोगाद्यजन्यत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन वैजात्यसिद्धिर्दुर्वारैवेत्यत आह । अत एवेति । उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नाजनकत्वादेवेत्यर्थः । बाह्यप्रत्यभिज्ञा । स एवायं चैत्र इत्यादिका । आभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा । स एवाहमित्यादिरूपा । आदिपदाभ्यां ज्ञानादिविषयादिपरिग्रहः, यथायोगमन्वयः । अन्यथा । उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नजनकत्वे । जातिसङ्करेति । किञ्चिद्विषये चक्षुःसंयोगादिजन्यतया तत्र चाक्षुषत्वादेरेवावश्यकत्वात्तेन च समं उपनयजन्यतावच्छेदकजातेर्व्या-

व्यव्यापकभावासम्भवादिति भावः। जातेरनांशिकतया विशेष्यीभूततत्ताद्विषयकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञादौ व्यभिचारप्रसङ्गाश्चेत्यपि बोध्यम्। तत्तेदन्त्वादिविशिष्टविषयकं तत्र ज्ञानद्वयमेव भेदाग्रहसहकृतं विशिष्टव्यवहारादिनिमित्तं न त्वेकं ज्ञानं अतो न जातिसङ्करादिप्रसङ्ग इत्यत आह। ज्ञानद्वयेति। स्थैर्यमात्रमिति। तस्य पूर्वगृहीतानुभूयमानयोरभेदप्रत्यभिज्ञैकप्रमाणकत्वादिति भावः। अनुमानादपि कुतश्चित् स्थैर्यसिद्धिसम्भवादाह। व्यवस्थापितश्चेति। अन्यथाख्याताविति शेषः। प्रत्यक्षसामग्र्यसमवहितज्ञानजन्यतावच्छेदकं वैजात्यन्तु न प्रत्यभिज्ञानादाविति न सङ्कर इत्याशङ्कते। न चेति। अजनकत्वादिति। प्रत्यभिज्ञादौ तत्तादिभानार्थं चक्षुःसंयोगादिजन्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यकत्वात् तत एव सर्वांशोपनीतभानस्योपपत्तेरुक्तरूपेण हेतुत्वे मानाभावादिति भावः।

ननु तदानीमिन्द्रियसंयोगादिघटितप्रत्यक्षसामग्र्या अभावात् सर्वांशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीति यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे इत्यादिव्याप्तिबलात् प्रमावैजात्यापत्तिर्दुर्वारैव। न च तादृशव्याप्तौ मानाभावः,तादृशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वासम्भवात्तत्रोपनायकज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यकत्वाज्जन्यतावच्छेदकधर्मं विना तदनुपपत्तेरेव मानत्वात् ज्ञानस्य जनकतायामेव प्रत्यक्षादिसामग्र्यसमवहितत्वमवच्छेदकं भवतु तत्सहकारि वेत्यन्यदेतदित्यत आह। असिद्धेश्चेति। उपनीतभानस्थले प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यैवेत्यादिः। असिद्धिमेव विवृणोति। उपनयेति। लौकिकसन्निकर्षस्य विषयिताविशेषावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया उपनीतभाने तादृशविषयिताविशेषानभ्युपगमेन न व्यभिचार इति भावः। न चांशिकोपनीतभाने उपनीतस्य प्रकारतयैव भानोपगमाद्विशेषणज्ञानविधयैव तत्रोपनयज्ञानस्य हेतुत्वात् सर्वांशोपनीतभाने जातिविशेषस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकतया कल्पनमुचितम् अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्य गुरुत्वात् तथा च प्रत्यक्षत्वं तत्र निर्युक्तिकमिति वाच्यम्। सुरभि चन्दनमित्यादौ मानससर्वांशोपनीतभाने विशेष्यचन्दनादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन स्वांशे प्रकारताया अभ्युपगमेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहादुपनीतभाने उपनायकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया अक-

रूपनात् । सिध्यतु वा सर्वांशोपनीतभाने जातिविशेषः सोऽपि प्रत्यक्षत्वव्याप्य एव न तु तद्विरुद्ध इति नोपनयस्य प्रमाणान्तरता । न च तादृशज्ञाने प्रत्यक्षत्वमप्रामाणिकम् । प्रत्यक्षत्वादन्यस्या अनुभवत्वजातेरप्रामाणिकतया तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य स्मृतिसाधारण्येन व्यभिचारात् प्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र प्रत्यक्षत्वानुपगमे तस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वानुपपत्तेः । न चोपनयविधयैव तत्र विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाया विशेषणधीजन्यतायास्तत्रासत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतभाने घटत्वादिविषयकज्ञानस्य उपनायकविधयाऽपेक्षायामपि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानपर्यन्तानपेक्षायां जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानात् घट इत्येतादृशोपनीतभानापत्तेः स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य (१)स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतभानसाधारणताया आवश्यकत्वात् ।

अथ स्वरूपतो घटत्वादिविषयकं यत्र निर्विकल्पकं जातित्वादिना घटत्वज्ञानञ्च तत्र स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतभानवारणाय तादृशोपनीतभाने स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तथा च तस्य प्रत्यक्षसाधारणविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न क्षतिः । न च तादृशस्थले तथाविधोपनीतभानमिष्टमेवेति वाच्यम् । येन रूपेण यस्य ज्ञानं तेन रूपेणैव तस्योपनयः न तु तदविशेषितस्येति नियमादिति चेत्तर्हि, स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनयस्यापि स्वरूपतस्तत्प्रकारकालौकिकप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु सर्वांशोपनीतभानवृत्तिवैजात्यं तथासत्युक्तस्थले घट इत्याद्याकारकचाक्षुषादुपनीतभानापत्तेः तथा च सर्वांशोपनीतभानस्यापि तादृशोपनयजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वनिर्वाहायैव तत्र प्रत्यक्षत्वस्वीकार आवश्यकः । वस्तुतो येन रूपेणेत्यादिनियमो निर्विकल्पकस्य अनुपनायकतामते, निर्विकल्पकस्य उपनायकतामङ्गीकुर्वतान्तु न तादृशनियम इत्युक्तस्थले दर्शितोपनीतभानमिष्टमेवेति

---

(१) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-घट-इत्येतादृशोपनीतभानापत्तेरिति पु० पा० ।

कृतं पल्लवितेन ।

(चि०) स्यादेतत् पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेरसान्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्यायोग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्वोपनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् । एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमदभेदग्रहो वह्निमत्त्वसंसर्गग्रहो वाऽस्तु किमनुमानेन । पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्त्यवच्छेदकतयेति चेन्न वह्निमान्न वेति संशयानुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमत्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, गौरवात् ।

(दी०) पृथगिति । न चैवं धारावाहिकोच्छेदः, इतरमात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, कोटिस्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह। न चेति। गौरवादिति । न चैवमभावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिः, अभावग्राहकसामग्र्या बलवत्या प्रतिबन्धात्, अभावाविशेषणत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्राविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वेऽनुमित्यर्थमेव त्वयाऽपि तत्स्वीकरणीयं, न हि विशिष्टप्रत्यक्षं प्रत्येव तथात्वम्, मानाभावात् ।

(गा०) किञ्चिदंशे तदप्रकारकं विशेषणज्ञानमेव पृथग्विशेषणज्ञानमित्याशयेन शङ्कते । न चैवमिति । धारावाहिकोच्छेद इति। विशिष्टबुद्धिधारान्तःपातितृतीयादिविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरित्यर्थः। तत्पू-

र्षे निर्विकल्पकात्मकस्य विशेषणज्ञानस्य विनाशाद्विशिष्टबुद्धिरूपस्य तस्य विशेषणप्रकारकतया स्वातन्त्र्यविरहादिति भावः। समाधत्ते। इतरमात्रेति। तत्तदितरोभयांशे तत्प्रकारकज्ञानात्तदंशे तद्विशिष्टज्ञानोपपत्तये मात्रपदम्, तेन यद्धर्मिणि विशिष्टज्ञानं फलं तद्धर्म्यंशे तद्प्रकारकं यत् तत्प्रकारकं तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः।

यत्तु तादितरविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरित्येवार्थः, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात्। तन्न। घटौ पटावित्यादिसमूहालम्बनविलक्षणे घटपटौ द्वावित्यादिज्ञाने उभयाद्यंशे एकत्रैव द्वित्वादिविशेषणमवगाहमाने विशेष्यभेदेऽपि द्वित्वादिप्रकारताया अभिन्नतया घटादीतरपटादिविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वेन तज्ज्ञानस्य घटपटौ द्वावित्यादिज्ञानान्तराजनकत्वप्रसङ्गात् (१)।

स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वमभ्युपेत्य संशयार्थे स्वीकार्येण स्वतन्त्रवह्निस्मरणेन परामर्शोत्तरं पक्षे तदुपनीतभाननिर्वाहे अपरितोषबीजं दर्शयन् विशेषणज्ञानहेतुतायां स्वातन्त्र्यप्रवेशे युक्तिविरहप्रदर्शकं न चेत्यादिमूलमवतारयति। कोटीति। संशयेन नाशादित्यग्रिमेणान्वयः। स्मरणनाशेऽपि संशयात्मकतादृशविशेषणज्ञानादेव निश्चयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह। तस्य चेति। व्याप्तिस्मरणादिना इत्यस्य परामर्शार्थमुपगन्तव्येनेत्यादिः व्याप्तिस्मरणानन्तरं पक्षधर्मताज्ञानकाले विशिष्टज्ञानकाले वा पुनः संशयो भविष्यति ततो निश्चय इत्याशङ्क्याह। विशेषदर्शनेति। विशेषदर्शनम् व्याप्यतया गृहीतस्य पक्षे निश्चयः। संशयायोगादिति। तदभावस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः।

यद्यपि परामर्शानन्तरं वह्निरित्याकारकस्मरणं कल्पयित्वा पक्षे उपनीतवह्निनिश्चयः शक्योपपादनस्तथापि तादृशकारणतायाः प्रामाणिकत्व एव तत्कल्पनमुचितं तदेव नेति वस्तुगतिम-

---

(१) 'तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः इति पाठादनन्तरं तदितरविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरिति वा, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात् इति पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्तत इति।

नुरुध्य तादृशकारणत्वं मूलकृता निराकृतमिति भावः । मूले न चेति । न वेत्यर्थः । युक्तिसत्त्वे उक्तकारणतायाः स्वातन्त्र्यस्याधिकस्यावच्छेदकत्वं गौरवेण दुरपवादमिति युक्तिं दीधितौ शङ्कते । न चैवमिति । एवम् । विशेषणज्ञानहेतुतावच्छेदकतायां स्वातन्त्र्यानिवेशे । भावस्य । घटादेः । ग्रहापत्तिः । भूतलं घटाभाववदित्यादिनिश्चयकाले भूतलादौ ग्रहापत्तिः । तादृशापत्तिं परिहरति । अभावग्राहकेति । बलवत्येति । तुल्यबलसामग्रीदशायां संशयोत्पत्त्या इष्टापत्तिरेवेति भावः । न च तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमिति शङ्क्यम् । स्वतन्त्रविशेषणज्ञानसत्त्वे कदाचित् (१) तथाविधनिश्चयकाले घटादिग्रहापत्तेः ।

कस्यचित् समाधानमुपन्यस्यति । अभावेति । उक्तक्रमेणैव (२) उपपत्तावभावविशेषणत्वप्रवेशे गौरवमन्याय्यं तथा सति (३) वह्न्यभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया वह्निविषयकज्ञानाद्वह्न्युपनीतभानानिर्वाहश्चात्रास्वरसबीजम् । विशिष्टबुद्धिसामान्यहेतुतायां स्वातन्त्र्यनिवेशनं स्वतन्त्रविशेषणज्ञानं विनाऽनुमितिमङ्गीकुर्वाणस्य शङ्कास्पदमपि नेति प्रत्यक्षे तन्निवेशेन कारणत्वान्तरञ्चातिनिर्युक्तिकमित्याह । वस्तुतस्त्विति । मानाभावादिति ।

अथ ज्ञानत्वस्य स्मरणेश्वरज्ञानवृत्तितया अनुभवत्वस्य चेश्वरज्ञानवृत्तितया जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् तद्व्यावृत्तं विशिष्टविषयकविजातीयप्रत्यक्षत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति कथं मानाभाव इति चेत् ? अनुभवत्वजातेरीश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावादनुमितिसाधारणविशिष्टानुभवत्वेनैव विशेषणधीजन्यत्वोपगमात् अन्यथा अनुमितौ कारणत्वान्तरकल्पनापत्तेः प्रत्यक्षत्वस्यापि ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावाच्च न सङ्करप्रसङ्गः । न चेश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे तस्य जन्यमात्रं प्रति उपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपादानप्रत्यक्षहेतुतायां लौकिकविषयतायाः प्रत्यासत्तित्वावश्यकत्वेन

(१) विशेषादर्शनकाल इत्यर्थः ।
(२) सामग्रीप्रतिबन्धकतयैवेत्यर्थः ।
(३) गौरवस्य न्याय्यत्वे ।

ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवात् भगवज्ज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् लौकिकाविषयतायाः प्रत्यक्षत्ववन्मात्रनिरूपितत्वे मानाभावादीश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य लौकिकविषयतावत्त्वनिबन्धनत्वेनौपचारिकत्वादिति ।

(चि०) अथ यो यत्र विशिष्य पूर्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ता प्रत्यभिज्ञाने । न च पर्वते विशिष्य पुरा वह्निरवगतः । यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशाच्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्तर्हि, पक्षधर्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिबोधः प्रत्यक्षेण ।

(दी०)तर्हीत्यादि । वस्तुतो यत्र क्वचिदपि गृहीतस्य धर्मिणि साधारणधर्मदर्शनात् स्मृतस्य संशयादिसाधारणी विशिष्टधीः । इयांस्तु विशेषो यत्कोटिद्वयसहचरितधर्मदर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति । एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्मे व्याप्तिमनुमाय वह्न्याद्यनुमितिरिति परास्तम् । धूमत्वाद्यनुपस्थित्या धूमत्वादेर्वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहे वह्न्यननुमितिप्रसङ्गाच्च । एतेन यद्धर्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतमुपनयवशात् तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निमत्त्वग्रहाद्धूमवानेव वह्निमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्वतो वह्निमानित्यपि परास्तम् । मानाभावात्, चन्दनत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्त्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्यादिबुद्धौ व्यभिचाराच्च । यदि चावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यमपि तत्र भासत इति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धूमवानयं पर्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु, न हि लिङ्गोपधानभाने बाधक-

मन्यत्, साधकविरहात् ।

(गा०) ननु तर्हीत्यादिमूलमयुक्तं तथा हि यो यत्र विशिष्येत्यादिनियमे विशिष्यत्यस्य तन्मात्रवृत्तिधर्मप्रकारेणेति नार्थः, परन्तु फलीभूतग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेणेत्येव,एवञ्च पर्वतीयधूमत्वादिना व्याप्यग्रहेऽपि धूमत्वेन पर्वतीयधूमे सामान्यलक्षणया व्याप्तिग्रहात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शो नानुपपन्न इत्याशङ्क्य उक्तनियमे बाधकान्तरमाह । वस्तुत इति । यत्र क्वचिदपीति । फलीभूतज्ञानाविषये धर्ममात्रे इत्यर्थः । धर्म्मिणि । फलीभूतग्रहविषयधर्म्मिणीत्यर्थः । संशयादीत्यादिना निश्चयपरिग्रहः ।

नन्वपूर्वे धर्म्मिणि संशय एव स्वीक्रियते न तूपनीतधर्म्मनिश्चयः, यश्च संशय इव तत्रैव सति व्याप्यदर्शने निश्चयोऽनुभूयते स तु आनुमानिक एव व्याप्यदर्शनस्यास्माकमनुमितिहेतुत्वादिति निश्चयात्मकोपनीतभाने कथितनियमो निराबाध एवेति कदाचित् ब्रूयादिति शङ्कया यादृशसामग्र्या कोट्यन्तरभासकसामग्रीकाले संशयात्मकतत्कोटिविशिष्टधीर्जन्यते तादृशसामग्रीतः असत्यां विपरीतकोटिभानसामग्र्यां तत्कोटिनिश्चयोऽनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः विपरीतकोटिभानसामग्रीविगमश्च विशेषदर्शनादिव तत्कोट्यस्मरणादपीति एककोटिमात्रस्मरणे व्याप्यदर्शनं विनाप्येककोटिनिश्चयोत्पत्त्या नोक्तनियमो निश्चयदशायां (१)सम्भवतीत्याह । इयांस्त्विति । तुरवधारणे । तथा चैतावानेव संशयनिश्चययोरुत्पत्तौ विशेष इत्यर्थः । एतेन । अपूर्वधर्म्मिविषयकसंशयादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन । व्याप्तिमनुमायेति । तथा च पर्वतीयधूमे विशिष्य प्रागगृहीताया व्याप्तेस्तत्रोपनीतभानानभ्युपगमादुक्तनियमो दुर्वार एवेति भावः । सर्वत्र व्याप्त्यनुमितिरपि न सम्भवतीति मूलोक्तदूषणं दर्शितरीत्या दुरुद्धरमित्याह । धूमत्वत्वेति । व्याप्तिव्याप्यत्वाग्रह इति । व्याप्तिव्याप्यत्वेनानिश्चयस्थले इत्यर्थः व्याप्यतावच्छेदकनिर्णयं विना व्याप्तेर्दुर्निश्चयत्वादिति भावः । वह्न्यनुमितीति । व्याप्त्यनुमानासम्भवादिति भावः । एतेन । दर्शितसंशयानुपपत्त्योक्तनियमस्यैव (२)तत्समर्शी-

(१) निश्चयमादायापीति पु० पा० ।

(२) दर्शितसंशयाद्यनुरोधेन उक्तनियमस्यैवेति पु० पा० ।

लस्य नियमान्तरस्याप्यनभ्युपगमेन । यद्यद्धर्म्मावच्छेदेनेति पर्वतीय-धूमे विशिष्य व्याप्त्यग्रहेऽपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेर्ग्रहान्न विशिष्टप-रामर्शानुपपत्तिरिति भावः । अवच्छेदकधर्मदर्शनाधीनोपनीतभान-मादाय नियमोपगमाद्दर्शितसंशयादावपि व्यभिचारोऽपि शक्यते वारयितुमित्याशङ्क्य अप्रयोजकतामप्याह । मानाभावादिति । अवच्छे-दकधर्म्मदर्शनाधीने अपूर्वधर्मितावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चये व्यभिचाररूपं बाधकमप्याह । चन्दनत्वेति । सौरभादेः । बुद्धावित्य-ग्रिमेणान्वयः । व्याप्तिप्रकारेण चन्दनत्वादेरग्रहान्न तत्र सौरभानु-मितिसम्भव इति भावः ।

ननु तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते इत्यस्य तदन्यधर्मविशिष्टे न भासते इति नार्थः, किन्तु तद्धर्म्माविशिष्टे न भासत इत्ये-वार्थः, एवञ्चोक्तस्थले इदं चन्दनं सुरभीत्येवोपनीतभानमुपेयते इत्यतो न व्यभिचार इत्यत आह । यदि चेति । इत्येव धीरस्त्वि-ति । उपनीतप्रत्यक्षरूपा एतादृशी धीरेवानुमितिकार्यकारिणी भ-वत्वित्यर्थः ।

ननु लिङ्गोपधानमतस्य बाधकग्रासान्न तादृशोपनीतभान-स्वीकारसम्भव इत्यत आह । न हीति । साधकविरहादिति । उप-नीतभानोपगन्तृणां दर्शितनियम एव लिङ्गोपधाने साधक इति भावः ।

(चि०) न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसहिते-नेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूम-वत् पर्वतीयधूमे व्याप्त्यवगमो वह्नेस्तु न प्रत्यक्षसाम-ग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यम् । हेतुसाध्यसाक्षा-त्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात् । न च पर्वते व-ह्निसाक्षात्कारः । न च पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधिक-रण्यविशेषो व्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम् ।

उच्यते । विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्त-योरसंसर्गाग्रहो विशेषदर्शने विशेषणविशेष्येन्द्रिय-

सन्निकर्षो गौरयमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम्, अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वात्।

(दी०) हेतुसाध्येति। सम्बन्धिद्वयानिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्रति सम्बधिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुतायाः संयोगादिस्थले स्वयैव क्लृप्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्यप्रत्यक्षसामग्रीं विना असम्भवादिति भावः। विशेषणेत्यादि। विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्शनञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया क्वचित् क्वचित्सहचरितधर्मदर्शनत्वेन विशेषणस्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते।

(गा०) व्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारदर्शनरूपव्याप्तिग्राहकसद्भावान्महानसीयधूम इव पक्षीयधूमेऽपि सन्निकृष्टे व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तूपनीतभानमिति कथं यो यत्रेत्यादिनियमे सत्येव विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति मूले न चेत्यादिना। हेतुसाध्योभयसाक्षात्कारस्य व्याप्तिप्रत्यक्षापेक्षणीयतां मूलोक्तामुपपादयति दीधितौ सम्बन्धीति। मीमांसकमते ससम्बन्धिकवस्तुव्यवहार एव सम्बन्धिप्रत्यक्षस्य हेतुता न तु तत्प्रत्यक्षेऽतः स्वयैवेति। नैयायिकेनैवेत्यर्थः। क्लृप्तत्वादित्यस्य यत्किञ्चिदेकसम्बन्धिग्रहविरोधीन्द्रियसन्निकर्षदोषसमवधानादिदशायां प्रत्यक्षवारणायेत्यादिः।

ननु सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेऽपि यत्र सम्बन्धिप्रत्यक्षोत्पत्तिक्षणे तत्सामग्रीविरहस्तत्र तद्द्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोः संयोगादिप्रत्यक्षापत्तिः सम्बन्ध्यंशे लौकिकप्रत्यक्षानात्मकस्य संयोगादिलौकिकप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयोगादिति सम्बन्धिग्राहकसामग्र्या हेतुताया आवश्यकत्वे सम्बन्धिसाक्षात्कारहेतुतायां मानाभाव इत्यपरितोषात्सम्बन्धिप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यैव प्रकृते व्याप्तिप्रत्यक्षाविरोधितामाह। तदनादरेऽपीति। साध्यघटितमूर्त्तिके-

स्यनेन व्याप्तिप्रत्यक्षे साध्यभानानुरोधेनापि साध्यसन्निकर्षाद्यपेक्षेति सूचितम्। भ्रमात्मकविशिष्टज्ञाने विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्यानपेक्षणात् प्रमात्वोपयोगितया तत्परिगणनं सङ्गमयति। विशेषणेति। तदंशे। विशेषणविशेष्यसम्बन्धांशे, न तु विशेषणांशे, संयोगेन द्रव्यविशेषणकस्थले विशेष्ये विशेषणसंयोगस्य संयोगसम्बन्धेन विशेषणप्रमात्वनिर्वाहकत्वेऽपि इन्द्रियासंयुक्तविशेषणसंयोगस्य लौकिकसन्निकर्षानात्मकतया विशेषणांशे लौकिकत्वानुपयोगित्वेन लौकिकत्वे वा इत्यत्रैतदन्वयानुपपत्तेः। सम्बन्धांशे प्रमात्वञ्च सम्बन्धघटितं प्रमात्वम्, अत्र च विशेष्यविशेषणसम्बन्धस्य तदानीमविद्यमानत्वेऽपि दण्डघयमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तेः प्रमात्वे यदा कदाचित् सम्बन्धस्य उपयोगितापरमिदम्। विद्यमानसम्बन्धस्य उपयोगितापरत्वाभिप्रायेण कल्पान्तरमाह। [१]लौकिकत्वे वेति। उपयुज्यते इत्यग्रिमेणान्वयः। लौकिकत्वमपि सम्बन्धांशे बोध्यम्। विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य सम्बन्धे विशेष्यघटितलौकिकसन्निकर्षसम्पादकतया लौकिकत्वोपयोगिता। अथ वा तदंश इत्यस्य विशेषणांश इत्येवार्थः। विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य विशेषणांशे लौकिकत्वोपयोगिता तु समवायेन गुणादिविशिष्टबुद्ध्यभिप्रायेण। द्वितीयकल्पे विशेष्यपदञ्च सन्निकृष्टधर्मिमात्रपरं, अतो अनुभूयमानारोपे विशेष्यविशेषणसम्बन्धासत्त्वेऽपि विशेषणांशे लौकिकत्वादसङ्गतेर्नावकाशः। लौकिकपदस्य प्रमात्वघटकलौकिकविषयतापरतया यथाश्रुतमेव वा समर्थनीयम्। विशेषदर्शनस्य स्वमते निश्चयविशेषस्याहेतुतया उपयोगिताप्रकारमाह। विशेषदर्शनञ्चेति। क्वचिदिति। विपरीतकोटिभासकतदुपस्थित्यादिकालीननिश्चय इत्यर्थः। अत्राप्युपयुज्यत इति सम्बध्यते। क्वचिदिति। प्रकारान्तरेण यत्र न विशेषणज्ञानं तत्रत्यविशिष्टज्ञाने इत्यर्थः। दर्शनत्वेनेत्यन्तं स्मारकतायां हेतुः, स्मारकतया उपयुज्यते इति सम्बन्धः। एवञ्च विशिष्टप्रत्यक्षनिर्वाहकाणामेव कीर्त्तनमिदं न तु तत्कारणमात्रस्यैवेति भावः विशेषणज्ञानस्यै-

---

(१) दण्डघयमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तिरित्यपरितोषात् कल्पान्तरमाहेति पु० पा०।

व विशेषणभासकसन्निकर्षत्वात् सन्निकर्षान्तरकथनं किमर्थमित्यत आह। विशेषणस्य चेति। तदंशे। विशेषणांशे। लौकिकतायामिति। इत्थञ्च मूले सन्निकर्षपदं लौकिकसन्निकर्षपरमित्यपि बोध्यम्। व्याप्तिप्रविष्टचरमांशस्य व्याप्त्यैक्यमते धूमत्वरूपस्य सन्निकर्षादेव भानात्प्रकृते व्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वमपि विशेषणलौकिकसन्निकर्षस्येत्यविरोधः।

(चि०) एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहो धूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणम्। न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री, वह्नेरसन्निकर्षात्। कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्वं गृहीतं तथा च संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्वमनुभवात् एवञ्च धूमत्वव्याप्यपरामर्शादेवानुमितिरिति प्राह।

(दी०) एकैव हीति। वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः। सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात्। वह्नेरसन्निकर्षादिति। ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनः, न हि बहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात्, कथमन्यथा पक्षधर्मे वह्निमत्त्वगर्भिता व्याप्तिरेव गृह्यते। न चाधेयतया मुख्यविशेष्यं साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायाश्च तत्तावदभेदो भासत इति दण्डादेः साक्षात्प्रकारतेति वाच्यम्। मानाभावात्, धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात् तत्तासंसर्गस्या-

पि प्रत्यभिज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वह्निपदभेदग्रहेणैव कृतार्थत्वाच्च । एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तम् । चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्ड्ययमासीदयं दण्डीत्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात् । अत एव तदिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतुरिति परास्तम् । नयनादिना रजतादेरभावग्रहाभेदारोपादौ व्यभिचाराच्च ।

(गा०) एकैव हीत्यादिमूलं परमतसिद्धसामान्यप्रत्यासत्त्यभावमभ्युपेत्य, सामान्यलक्षणासत्त्वे व्याप्त्यैक्यस्यानुपयोगितां दीधितिकृदाह । वस्तुत इति । परमार्थत इत्यर्थः । एतेन यदि सामान्यप्रत्यासत्त्यभावोऽभ्युपगम्यते तदा क्षतिरेवेति सूचितम् । न च यो यत्रेत्यादिनियमोपगमेनैव पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्री सम्भवति न तु पर्वते वह्निविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीति विशेषव्युत्पादनं मूलकृत उपपद्यते नियमानभ्युपगमे ज्ञानसन्निकर्षघटितसामग्र्या उभयत्राविशेषेण विशेषोक्तेरत्यन्तासम्भवात् तथा च व्याप्तेर्धूमत्वादिरूपत्व एव पक्षीयधूमे तदंशस्य लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् धूमत्वांशे वह्निसमानाधिकरणधूमवृत्तित्वस्यैव ज्ञानसन्निकर्षग्राह्यतया तत्र च तथाविधमहानसीयधूमवृत्तित्वस्य तन्मात्रवृत्तिधूमत्वत्वप्रकारेण पूर्वं गृहीतत्वादुक्तनियमो निर्वहति, न तु व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे तथा च व्याप्तेरैक्ये मूलकृतो निर्भर एवेति दीधितिकृतां व्याप्तिभेदपक्षे क्षत्यभावाभिधानविरोध इति वाच्यम् । मूलकृता स्मृतव्याप्तेः पक्षधर्मधूमसत्त्वहेतुतया व्याप्तेरैक्याभिधानात् न क्षतिरिति ग्रन्थे क्षतिपदस्य पक्षीयधूमे स्मृतव्याप्यत्वरूपक्षतिपरतया व्याप्तेर्नानात्वे उक्तनियमभङ्गरूपक्षतिसत्त्वेऽपि तद्ग्रन्थाविरोधात् ।

केचित्तु ननु व्याप्तिभेदेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्या सकलव्या-

व्यनुभवात् स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वमुपपद्यत इति किमर्थम एकैव हीत्युक्तमित्यनुशयस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादाह । वस्तुत इति । वस्तुगत्येत्यर्थः । भेदेऽपीत्यनेनान्वयः । सामान्यतः । सामान्यप्रत्यासत्तिबलात् । तथैव । व्याप्तित्वेनैव । तथा च धूमनिष्ठस्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरिहाभिप्रेता, प्रतियोगितावच्छेदकादीनामैक्याच्च उपचारादेकपदप्रयोग इति व्याप्तिवादोक्तमेवानुसरणीयम् । न च प्रतियोगितावच्छेदकानामैक्यस्याकिञ्चित्करतया तत्प्रतिपादनमात्रफलस्योपचारस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । सखण्डे परम्परासम्बन्धेन अखण्डस्यैव प्रत्यासत्तितया तादृशवह्निमत्त्वादिरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या निखिलवह्निमदादिभानेन व्याप्तित्वेन व्याप्तिप्रत्यक्षस्य सकलव्याप्तिविषयकत्वलाभार्थं उपचारानुसरणात् अन्यथा जातिलिङ्गतावादिमतोक्तसामान्यलक्षणानुपयोगरूपदोषस्य स्वमतेऽपि सत्त्वादसङ्गत्यापत्तेः । एवञ्च सिद्धान्तलक्षणे एतन्मूलग्रन्थसङ्गतार्थतया वस्तुत इत्यादिफक्किकावर्णनं भ्रमविजृम्भितमेवेत्याहुः (१) ।

उक्तनियमसत्त्वे पक्षवृत्तिधूमासन्निकर्षदशायां धूमत्वरूपव्याप्तेरपि तत्रोपनयेनैव ग्रहस्य स्वीकरणीयतया तत्स्थलीयमानसविशिष्टपरामर्शानुरोधेन उक्तनियमोऽनुमानप्रामाण्यवादिनापि न स्वीकरणीय एवेत्याशयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षमालम्ब्य पूर्वपक्षयति । नन्विति । निरूप्यताम् । निश्चीयताम् ।

मिश्रमतं निराकरोति । न हीति । बहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया ग्रहे । आधेयत्वविषयितावच्छिन्नद्रव्यविषयिताशालिबहिरिन्द्रियजन्यज्ञानसामान्ये । प्रतियोगितया उपनीतघटादिविषयके घटो नास्तीति चाक्षुषादौ व्यभिचारवारणाय आधेयतयेति । मानसे बाह्यहस्त्यश्वादिविषयकस्वप्नज्ञाने व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियेणेति । गुणादिगोचरचाक्षुषादौ तद्वारणाय द्रव्यस्येति । आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभावे पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानसंग्रहाय तद्वत्त्वस्य वेति । द्रव्याधारत्वस्येत्यर्थः । अत्रापि बहिरिन्द्रियेण इत्यनुषज्यते । तथा चैतन्मते आधारत्वविषयिता-

(१)केचिदित्यादिराहुरित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

निरूपितद्रव्यविषयिताशालिबहिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकम् । वस्तुतस्तु त्वगिन्द्रियादिसंयोगाच्चाक्षुषाद्यनुत्पत्त्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुता वाच्या, तथा च चाक्षुषत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदके निवेशनीयं न तु बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वम् । इत्यादाविति । इत्याद्युपनीतदण्डादिमत्त्वावगाहिनि तद्विशिष्टविशेषणकाभावचाक्षुषादावित्यर्थः । फलापलापमाशङ्क्य निराकरोति । कथमिति । अन्यथा । असन्निकृष्टद्रव्यवत्त्वस्य विशेषणांशेऽव्यभाने । मुख्यविशेष्ये वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साक्षात् द्रव्यप्रकारकत्वं कार्यतावच्छेदकं वक्तव्यमतो विशेषणांशे द्रव्यवत्त्वावगाहिन्युक्तस्थले न व्यभिचार इत्याशङ्कां निराकरोति । न चेति । पक्षधर्मे व्याप्तेः प्रकारत्वे परम्परया व्याप्तिघटकवह्नेरपि प्रकारत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय साक्षादिति । आधेयतयेत्यस्य व्यावृत्तिमाह । अभेदारोप इति । स्मर्यमाणरजतस्याभेदेनारोप इत्यर्थः । आधेयतया । वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । भूतले घटाभाव इत्याद्यभावचाक्षुषेऽपि व्यावृत्तिर्बोध्या ।

नन्वेवमपि इदन्त्वविशिष्टमुख्यविशेष्यकदण्डाद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञाने व्यभिचार इत्यत आह । दण्डेति । तत्तावदभेदो भासते न तु तत्त्वादिसंसर्ग इति शेषः । तावतापि सोऽयमित्याकारकतानिर्वाहादिति भावः । मानाभावादिति । तादृशकारणतायामित्यादिः । सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशेन सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे न व्यभिचार इत्यत आह । तत्तेति । भानसम्भवात् । भाने युक्तिसम्भवात् । तदनुपगमे तत्तासंसर्गाभावसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । यदि तत्तावदभेदग्रहोऽपि तादृशसंशयादिविरोध्युपेयते तदाह । प्रकृते ऽपीति । अनुमितिस्थलेऽपीत्यर्थः । अभेदग्रहेण । अभेदोपनीतभानेन । कृतार्थत्वात् । वह्न्यभावसंशयनिवृत्त्याद्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारोद्धारं निरस्यति । एतेनेति । व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन । तत्तांकारानुपनीतत्वं तत्तात्वेनाभासमानत्वं, तच्छब्देनाव्यवह्रियमाणत्वं वा, आद्ये तत्तात्वाद्यनवच्छिन्नवृत्तिनियामकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यविषयिताविशिष्टं चाक्षुषत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं द्वितीये तच्छब्दप्रयोगाजनकत्वसहिततादृशसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यवि-

षयिताविशिष्टमिति बोध्यम् । अयोग्यस्यैवासन्निकृष्टस्याप्युपनीतस्य चाक्षुषादौ भानमविशेषेण दुरपह्नवमिति सूचयितुं चैत्रपदेत्यादिदृष्टान्ताभिधानम् । दण्डवयमासीदिति ज्ञाने व्यभिचारस्यातीतत्वानवगाहित्वविशेषणेन शक्यवारणतया तदनवगाहिनि वस्तुतोऽतीतदण्डादिज्ञाने व्यभिचारमाह । अयं दण्डीति । निरुक्तकार्यतावच्छेदकयोराद्यं दूषयति । तत्तात्वस्येति । अतिरिक्तस्येति । दण्डत्ववह्नित्वाद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । तथा च तदनवच्छिन्नद्रव्यप्रकारतैवासिद्धेति भावः । न च तत्पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वमन्यद्वा किञ्चिदीदृशं वह्न्यादिनिष्ठतत्तात्वं न तु वह्नित्वादिकमिति वाच्यम् । तद्ग्रहेऽपि वह्नित्वादिना वह्न्यादिमत्त्वग्रहे सोऽयमिति व्यवहारात् ।

द्वितीयपक्षे ऽजनकत्वं फलानुपधायकत्वं स्वरूपायोग्यत्वं वा ? तत्राद्यं दूषयति । तच्छब्देति । निमित्तान्तरविरहेति । प्रयोगेच्छाविरहेत्यर्थः । तथा च तादृशधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे यत्र जातेऽपि प्रत्यभिज्ञाने निमित्तान्तरविरहान्न तच्छब्दप्रयोगः तत्र व्यभिचार इति भावः । द्वितीयं दूषयति । तज्जननेति । प्रकृतेऽपि । वह्निमानित्यादिज्ञानेऽपि । इष्टत्वादिति । तच्छब्दस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवदर्थकतया व्यवहर्त्तव्यज्ञानविधया तत्प्रयोगे वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानमात्रस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादिति भावः। तथा च तद्योग्यप्रकारकज्ञानमेवाप्रसिद्धमिति भावः । अत एव । विद्यमानदण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारादेव । चाक्षुषाद्युपनीतप्रमादिगोचरादिस्पार्शनादौ मानसे बाह्यविषयकस्वप्नाद्यनुभवे च व्यभिचारवारणाय तदिन्द्रियग्राह्येति । तदिन्द्रियासाधारणकारणकलौकिकप्रत्यक्षयोग्यार्थकम्, घटस्पार्शनादौ चक्षुरादिसंयोगस्य व्यभिचारवारणाय तेनेति । त्वगादिसंयोगाद् घटादेश्चाक्षुषादेर्वारणाय तत्संयोग इति । एतन्मते आधेयतयेति कार्यदिश्यनिवेशादन्यत्रापि व्यभिचारं दर्शयति । नयनादिनेति ।

(दी०) अथैवं व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं नायनो दण्डीति निश्चय इति चेत् ? क्वचित्तत्सहचरितधर्मादर्शनात् तदस्मरणात् क्वचिच्च साधारणधर्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात्

सति च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात्। युक्तश्चैतत् कथमन्यथा दण्डी न वेत्यादिकः संशयः। न हि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः, न तन्निश्चय इति चेत्, किं तेन? उक्तं हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति। अस्तु वा तथा, तथापि विशेषस्यादर्शनात् संशयस्यैव दर्शनात् निश्चयस्यापि सम्भवात्। मा भूद्वा नायनादिरयं हुताशनादिनिर्णयो मानसस्तु स्यात् तत्र तादृशानियमस्यात्यन्तं बाधितत्वादिति।

(गा०) उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमेऽनिष्टमाशङ्कते। अथेति। मानसनिश्चयस्य इष्टत्वात् अन्यथा उक्तकार्यकारणभावेनापि तद्वारणासम्भवात् नायन इति। संशयस्यानुभवसिद्धतया निश्चय इति। निश्चयानुत्पत्तिप्रयोजकाभिधानेनोत्तरयति। क्वचिदित्यादि। तत्सहचरितेति। दण्डसहचरितेत्यर्थः, अदर्शनादित्यन्तं तदस्मरणे हेतुः। तदस्मरणादिति। तथा च विशेषणज्ञानाभावादेव तत्प्रकारकनिश्चयाभाव इत्यर्थः। साधारणधर्मदर्शनादिना। कोटिद्वयसहचरितधर्म्मदर्शनादिना। कोटिद्वयस्मरण इति शेषः। संशयस्यैव जननादिति। तथा च निश्चयत्वप्रयोजकविपरीतकोटिभानसामग्रीविरहस्यासत्त्वान्न निश्चयापत्तिरिति भावः।

ननु कोटिद्वयोपस्थितावपि यत्र विशेषदर्शनवशात् विपरीतकोटिभानसामग्रीविरहः, यत्र च तत्कोटिमात्रसहचरितधर्मदर्शनात् तत्कोटेरेवोपस्थितिः तत्र तन्निश्चयो दुर्वार इत्यत आह। सति च विशेषदर्शनादाविति। आदिना कोट्यन्तरोपस्थित्यभावस्य विकल्पेन परिग्रहः,संशयनिश्चयसाधारणद्रव्यविशिष्टबुद्धिविशेषे इन्द्रियसंयोगहेतुतायाः संशयानुपपत्त्या उक्तिसम्भवोऽपि नेत्याह। युक्तश्चैतदिति। एतत्। व्यवहितस्याऽपि दण्डादेः सति विशेषदर्शनादावुपनयात् निश्चयजननम्, कथमन्यथेत्यनन्तरं विशेषादर्शन इति पूरणीयम्। असौ। संशयः। तद्विशिष्टबुद्धिः। वह्निरिन्द्रियजन्यद्रव्यविशिष्टबुद्धिः। निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदके निवेश्यमित्याशयेन शङ्कते। न तन्निश्चय इति। निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रासेन जन्यतावच्छेदके प्रवेशासम्भव इति कथयिष्यन् निश्चयत्वाभावस्य व्यभिचाराभावेऽकिञ्चित्करतामाह। किन्तेनेति।

ननु व्यभिचारवारणान्यथानुपपत्त्या अर्थसमाजग्रस्तस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वमुपेतव्यामित्यत आह। अस्तु चेति। तथा च निश्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वस्वीकारः। दर्शनादित्यत्रासमस्ततया विशेषस्येत्यनुषज्यते। सम्भवात्।उत्पत्तेः। उक्तकार्यकारणभावस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः। यद्यपि प्रागेव निश्चयत्वस्येष्टत्वमुक्तं तथापि तदा युक्त्यनभिधानादनुभवकलहानिवृत्तेरिदानीं यादृशसामग्रीतो विशेषादर्शनदशायां संशयः तत एव विशेषदर्शनकाले निश्चय इत्यनुभवसिद्धं नियममवलम्ब्य निश्चयोत्पत्तिर्दृढीकृता। अभ्युपेत्याह। मा भूद्वेति। तत्र। मानसे। तादृशनियमस्य। वह्न्यादीन्द्रियसंयोगापेक्षानियमस्य।

(दी०] उच्यते। अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्यपरामर्शः, मानसप्रत्यक्षविशेषोऽसाविति चेत्? कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वम्?अनुभवत्वादिति चेत्? किमेवमनुभवत्वमन्यत्,प्रत्यक्षत्वात्? स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति चेन्न। अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारित्वग्रहप्रसङ्गाच्च। तद्व्यञ्जकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहान्न तथेति चेत्? आत्मानुमितौ तस्यापि सम्भवात् वह्निमनुमिनोमि न तु साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्कारत्वाभावग्रहाच्च, अगत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनम्,सामान्यलक्षणानङ्गीकर्त्तृनये चाप्रसिद्धवह्न्यादिव्यक्तिकानुमितौ न प्रत्यक्षत्वसम्भावनाऽपि, सन्निकर्षासम्भवात्। एतेन शाब्दादिकं व्याख्यातम्, व्यवस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानुमितिः। न च साक्षात्कारिणी, तत्रोपनयस्यासम्भवात्। एवञ्च प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वम्,जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि केचित्। तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते जलादिप्रतियोगिकत्वग्रह इत्यपरे। मानाभावादिति। तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

(गा०)ज्ञानविशेषः । प्रत्यक्षविजातीयज्ञानम् । तथा च तत्करणतया अनुमानस्य प्रमाणतेति भावः । न च व्याप्यदर्शनानन्तरजातालौकिकप्रत्यक्षत्वं तादृशानुव्यवसायविषय इति वाच्यम् । साध्यनिश्चयाद्युत्तरकालं तादृशानुव्यवसायानुदयात् । न च साध्यनिश्चयाद्यनुत्तरत्वमपि निवेशनीयमिति वाच्यम् । तदनुपस्थितावपि तथाविधानुव्यवसायोदयात् । अस्त्वनुव्यवसायबलादनुमितित्वं जातिः सा प्रत्यक्षत्वव्याप्यैवेतिः न तत्करणस्य प्रमाणान्तरतेति शङ्कते । मानसेति । अनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्याप्रामाणिकतया अनुमितिः प्रत्यक्षविजातीयैवेति तत्करणं मानान्तरमिति समाधित्सुः प्रत्यक्षत्वे मानं पृच्छति । कुत इति । पूर्वपक्षी शाब्दोपमित्योरपि प्रत्यक्षत्वमङ्गीकुर्वाणो अनुभवत्वमेव प्रत्यक्षत्वे साधकं इत्युत्तरयति । अनुभवत्वादिति । अनुभवत्वप्रत्यक्षत्वयोः समनियतत्वे समनियतजातिद्वयानङ्गीकारेण अनुभवत्वं यदि जातिस्तदा प्रत्यक्षत्वमेव तदिति साध्याविशेष इति दूषयति । किमेवमिति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपोपाधिरेवानुभवत्वं प्रत्यक्षत्वसाधकमतो न साध्याविशेषः इत्याशङ्कते । स्मृत्यन्येति ।

ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदिका अनुभवचतुष्टयसाधारणी जातिरेव साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकं प्रत्यक्षत्वं न त्वनुमित्यादित्रयव्यावृता अन्यापि जातिश्च प्रामाणिकी तथा च प्रत्यक्षानुमानयोर्न पृथक् प्रमाणता । न च विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकजातेरनुमित्यादिसाधारण्ये मानाभावः विशेषणज्ञानासत्त्वे परामर्शादिविरहेणैवानुमित्याद्यापत्त्ययोगादिति वाच्यम् । पृथिव्यामितरभेद इत्याकारकाप्रसिद्धसाध्यकानुमित्युत्पादकाले साध्यविशेषणकानुमितिवारणाय विशेषणधीजन्यतावच्छेदकस्य तत्साधारणताया आवश्यकत्वात् ।

यदि च पृथिवीतराभिन्नेत्यनुमितिः विशिष्टे वैशिष्ट्यविषयिणीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविरहान्न तस्याः साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पत्तिदशायामापत्तिरित्युच्यते तदापि अनुमितेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततयैव प्रत्यक्षानुमित्योः स्मृतिव्यावृत्तैकजातीयत्वमावश्यकं स्मृतिव्यावृत्तजातेरेव तज्जन्यतायामप्यवच्छेदकत्वात् यदि चान्वयिपरामर्शरूपकारणवि-

रहादेव नाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्य-विषयकानुमितिः स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानदशायाम-प्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिपरामर्शात् साध्यविशेष्यिकैवानुमिति-रुपेयते साध्यप्रसिद्धेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वानुपगमात् ।

यदि वा अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमित्य-नुपगमे क्षतिविरहात् तादृशव्यतिरेकिपरामर्शात् सर्वत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या साध्यविशेषणिकैवानुमितिरुपेयते,इत्युच्यते तदापि समानविषयकशाब्दबोधचाक्षुषादिसामग्रीकाले अनुमिति-वारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्ध-कत्वं सिद्धान्तिना वाच्यम् अनुमितौ प्रत्यक्षविशेषत्वमते(१) मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवो-पपत्तौ न तत्कल्पनमिति लाघवादनुमितौ प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्निष्प्र-त्यूहैव। न च कथितशाब्दादिसामग्रीकाले(२) भिन्नविषयकानु-मित्युत्पत्त्या अनुमितेर्मानसत्वनये समानविषयकमानसत्वमेव ता-दृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च भिन्नविषयका-नुमित्यन्यमानसासंग्रह इति वाच्यम् । भिन्नविषयकमानसेच्छामुत्ते-जकीकृत्य भिन्नविषयकमानसस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया भव-तोऽप्यावश्यकतया समानविषयकमानससाधारणप्रतिबध्यतया त-दसंग्रहे क्षतिविरहात् ।

न चानुमित्यन्यमानसस्थलीयप्रतिबन्धकतायामनुमितित्वप्रका-रकेच्छाया अतिप्रसङ्गभयेनानुत्तेजकतया अनुमितित्वप्रकारकेच्छा-मुत्तेजकीकृत्यानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकत्वमुभयोरावश्यक-मिति नोक्तलाघवावकाश इति वाच्यम् । यद्विषयकशाब्दादिसाम-ग्रीकाले अनुमितित्वप्रकारेच्छया न कदाप्यनुमितिर्जाता तत्रैव दर्शितलाघवसम्भवात् ।

न च तत्र लाघवेऽपि यत्रानुमितित्वप्रकारकेच्छाबलादनुमि-तिर्जाता तत्स्थलीयानुमित्यन्यमानसनिष्ठप्रतिबध्यतायामनुमित्य-

(१) पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमनुमितौ मानसत्वस्वीका-रे इति पु० पा० ।

(२)तत्र शाब्दादिसामग्रीकाल इति पु० पा० ।

ष्यमानसत्वमेवावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा असत्यां मानसत्वप्रकारकेच्छायां सत्याञ्च कथितशाब्दादिसामग्र्यां अनुमितित्वप्रकारकेच्छासत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तेरिति गौरवमिति वाच्यम् । अनुमित्यन्यमानसे सर्वत्र लौकिकसन्निकर्षबलादात्मत्वभानोपगमेन लौकिकविषयितासम्बन्धेनात्मत्वस्यैवानुमित्यन्यमानसस्थलीयस्य (१)तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुमितेरुपपादनादिति नोक्ताप्रयोजकत्वशङ्कत्यतोऽनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्य बाधकमाह । अनुमिताविति । साक्षात्कारित्वप्रसङ्गवारणप्रकारमाशङ्कते । तद्व्यञ्जकेति । सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषादेः सौरभादिसाक्षात्कारित्वेनानुव्यवसायवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्तद्विषयधर्मितावच्छेदकतापन्नसाक्षात्कारित्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन तत्तद्विषयनिष्ठलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वस्य हेतुत्वात्तद्विरहादनुमित्यनन्तरं न वह्निं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिरित्यर्थः । लौकिकसन्निकर्षादीत्यादिना दोषविशेषपरिग्रहः ।

आत्मानुमिताविति । तस्य । आत्मनिष्ठमनःसंयोगरूपलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य । न चैवमात्मोपनीतभाने भवतामपि न कथं साक्षात्कारित्वग्रहः अनुमितेरिव तस्यापि आत्ममनोयोगासमवायिकारणकत्वादिति वाच्यम् । मानसत्वावच्छिन्नाया एव मनोयोगजन्यतायास्तद्व्यञ्जकत्वोपगमात् मानसज्ञाने आत्मनो लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् चाक्षुषादावेव तस्योपनीतस्य भानात् तत्र च मानसत्वावच्छिन्नजन्यताया अभावात् अनुमितौ मानसत्ववादिनाञ्च आत्मानुमितौ तादृश्या अपि जन्यातताया अनपायादिति भावः ।

ननूक्तलाघवेनानुमितेर्मानसत्वसिद्धौ उक्तातिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्कारित्वग्रहं प्रत्यनुमितिभेदस्य कारणत्वमेकं कल्पनीयमित्यतः प्रत्यक्षप्रमाणेनानुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावं व्यवस्थापयति । वह्निमिति ।

यद्यपि वह्निं न साक्षात्करोमीति प्रतीतेरात्मनिष्ठो वर्त्तमानकालावच्छिन्नो वह्निसाक्षात्काराभाव एव विषयः न त्वात्मनिष्ठवर्त्तमानवह्निज्ञाने साक्षात्कारत्वाभावः स्वरूपतो भासमानसाक्षात्त्वजातेः पदार्थतावच्छेदिकाया अभावस्य तादृशशब्देनाप्रत्यायनात्,

---

(१) अनुमित्यन्यमानसत्वप्रकारकेच्छास्थलीयस्येति पु० पा० ।

तथाप्येकविशेषणविशिष्टाधिकरणे विशेषणद्वयविशिष्टाभावप्रतीतेः तद्विशेषणवति विशेषणान्तराभावपर्यवसन्नत्वमिति वह्निविषयकत्ववति ज्ञाने साक्षात्कारित्वरूपविशेषणाभावः प्रकृते पर्यवस्यतीत्याशयेनोक्तं साक्षात्कारित्वाभाववति ।

ननु सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषदशायां जातस्य सौरभं न पश्यामीति प्रत्ययस्येवोक्तप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह । अगत्येति । चन्दनं पश्यामीत्यादिप्रतीत्या सुरभि चन्दनमित्यादिज्ञाने चाक्षुषत्वादेरावश्यकतया तत्र गत्यन्तरविरहेणैव सौरभं न पश्यामीत्यादौ चाक्षुषत्वाद्यभावांशे भ्रमत्वकल्पनमित्यर्थः । अनुमितौ च साक्षात्त्वानभ्युपगमेन न साक्षात्करोमीति प्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात् न तत्परित्यागः धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।

अत्र नव्याः–सौरभं न पश्यामि न साक्षात्करोमीत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन लौकिकत्वाख्यो विषयताविशेषः कल्पयते, तद्विशिष्टचाक्षुषत्वाद्यभावो न पश्यामीत्यस्य, तदभाव एव न साक्षात्करोमीत्यस्य विषयः । न च तथापि सौरभनिरूपिततादृशविषयिताविशिष्टचाक्षुषाप्रसिद्ध्या सौरभं न पश्यामीत्यत्रागतिरेवेति वाच्यम् । चाक्षुषनिष्ठविषयितायां सौरभनिरूपितत्वाभावस्यैव तादृशप्रत्ययविषयत्वोपगमात्, अन्ध आकाशं न पश्यतीत्यादावपि कथञ्चित्प्रमात्वमुपपादनीयम् । न चातिरिक्तविषयिताऽपसिद्धान्ततया न स्वीकरणीयेति वाच्यम् । प्रतीत्यनुरोधेन तत्कल्पनेऽपसिद्धान्तभयस्याविरोधित्वात् । अत एवाभावत्वप्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्वं ग्रन्थकृतामनुमतम् । न चैवं प्रत्यक्षत्वजातिरेव प्रामाणिकी स्यात् तत्कार्यस्य लौकिकत्वेनैवोपपादनसम्भवादिति वाच्यम् । विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः, विषयिताविशेषापेक्षया जातेस्तथात्वे लाघवात् सर्वांशोपनीतज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे तदसंग्राहकतयापि लौकिकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्च । एवञ्चानुमितेः प्रत्यक्षतामतेऽपि न तत्र साक्षात्त्वाभावग्रहानुपपत्तिरिति तस्याः प्रत्यक्षत्वाभावे युक्त्यन्तरमेवानुसन्धेयम ।

सन्निकर्षविरहादित्यनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापिकां मूलयुक्तिं सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे सङ्गमयति सामान्येति । अप्रसिद्धवह्न्यादी-

ति । पूर्वाज्ञातपर्वतीयवह्न्याद्रीत्यर्थः । व्याख्यातम् । प्रत्यक्षविजातीयतया व्यवस्थापितम् । अन्येषां युक्तिमुपन्यस्यति । व्यवस्थापयिष्यत इति । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम्, तद्बीजन्तु असन्निकृष्टस्याभावस्य साध्यतया अनुमितौ भानेऽपि तस्याः प्रत्यक्षत्वं निराबाधमेव यत्किञ्चिद्विषयसन्निकर्षजन्यतयैव प्रत्यक्षत्वनिर्वाहात्, साध्यांशे प्रकारतया भासमानस्याभावत्वादेः सामान्यस्यापि सन्निकर्षतया अज्ञातत्वमात्रेणाप्यसन्निकृष्टत्वानिर्वाहाच्च । न चाज्ञातस्य साध्यस्यानुमितौ ज्ञाने तादृशाभावविषयकोपनायकस्य तत्र व्यभिचारप्रसक्तिरेव तस्याः प्रत्यक्षत्वबाधिकेति वाच्यम् । प्रकारताया एव उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन व्यभिचारानवकाशात् । तन्मुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभानेऽपि तस्य स्वांशे अभेदसम्बन्धेन प्रकारतोपगमेन तत्संग्रहात् । अन्यथा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्याज्ञातविशेष्यकबोधे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

वस्तुतः साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाज्ञानेऽपि अभावत्वादिना साध्यस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यैव ज्ञानं प्राक् सम्भवतीति नोपनयस्य व्यभिचार इत्यनुसरणीयम् (१)अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमनभ्युपगच्छ्य तादृशयुक्तिं दूषयतां परेषां मतमाह । तत्रेति । भेदत्वादिना । पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना । आदिना ह्रदे धूमात्यन्ताभाव इत्याद्यनुमितिप्रकारस्यात्यन्ताभावत्वस्य परिग्रहः । जलादिप्रतियोगिकत्वग्रहः । जलादिप्रतियोगिकत्वानुमितिः । जलादिप्रतियोगिकत्वं साध्यतया अनुमितेर्विषय इति यावत् । वृत्त्यनियामकसंसर्गस्य व्यापकताघटकत्वे तु जलादिरूपसाध्यस्य संसर्गतयाऽपि तत्प्रतियोगिकत्वं विषयः सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । एतावतैव जलादिभेदस्य तादृग्रूपेणाज्ञानदशायां पृथिव्यादिनिष्ठजलादिभेदसिद्ध्या कृतमप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्वीकारेण इति भावः । जलादिप्रतियोगिकत्वानुमापकान्वयिनोऽनुपस्थितिदशायामपि व्यतिरेकिणा तद्व्यक्तित्वादिनाऽपि तदनुमानसम्भवो बोध्यः ।

अत्राप्यपर इत्यस्वरससूचनाय, तद्बीजन्तु पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना भेदमात्रानुपस्थितावपि जलादिव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिना भावेन पृथिव्यादौ जलादिभेदसिद्धेरप्रसिद्धसाध्यकानुमिति-

(१) इत्यनुसन्धेयमिति पु० पा० ।

मनभ्युगम्य दुरुपपादता, तदपलापे पक्षैकदेशे जलादिभेदस्य प्रसिद्धयैव कदाचित् तत्तत्साध्यकानुमितेरव्युपपादनसम्भवात् तादृशानुमित्यैवाप्रसिद्धसाध्यकानुमानखण्डनौचित्यादिति ।

अनुमितिकारणविशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरूपपूर्वपक्षमध्यकथितबाधकमुद्धृत्य यो यत्र विशिष्य पूर्वमित्यादिनियमं स्थापयित्वा अनुमितिस्थले पक्षे साध्योपनीतज्ञानं सामान्यप्रत्यासत्तिमतेऽपि निराकुर्वाणस्य कस्यचिन्मतं निरसितुमुपन्यस्यति मूले कश्चिदिति । परम्परासम्बधेन व्याप्यत्वम् । परम्परासम्बन्धघटितव्याप्यत्वम् ।

(चि०) भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् न तु व्यक्तिः तथा च सर्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्युत्पादनमफलं (१)स्यात्, दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्तिमविदुषोऽपि धूमाद्वह्नयनुमानम्, न हि व्याप्यतावच्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः,मानाभावात्,तस्मात् पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरविशिष्टवैशिष्टयज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः। अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यश्च व्याप्यत्वं तथा च लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः, साध्यस्य पक्षधर्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः, न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्मताज्ञानं वा गौरवात् ।

(दी०)उपसंहरति । तस्मादिति । वाशब्दोऽनास्थायाम् उभयथापि प्रकृताक्षतेः। वस्तुतो व्याप्यपक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्,विनिगमनाविरहेणान्यतराविशेषणाविशेष्यभावस्यातन्त्र-

(१) सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादानमफलमिति पु० पा० ।

त्वात् । लाघवादिति । अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगनादेर्धर्ममात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशघटत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणाप्रसिद्ध्या च तदभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वासम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये व्यापके हेतुसामानाधिकरण्यं वाच्यम् । न चैवं हेतोर्व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेत्? अस्तु तावदेवमापाततस्तथापि वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयम् । न चैवं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । संशये इष्टत्वात्, व्यतिरेकनिश्चये च पक्षधर्मत्वाग्रहे परामर्शविरहात्, तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्येव तस्यापि विरोधित्वात् अन्यथा त्विष्टत्वात्, पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेमं पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निर्धूमवदवृत्तिश्चेति ज्ञानम् । न च साध्याप्रतियोगिकस्वसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभावकत्वं साध्याप्रतियोगिकत्वावच्छेदकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः साध्यप्रतियोगिकत्वञ्च केवलान्वयिनि साध्यस्यान्योन्याभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वा प्रसिद्धमिति वाच्यम् । गौरवात्, व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेन यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात्, प्रमाणाभावेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वासम्भवेनावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वपर्यवसायित्वाच्च । व्यापकतायाश्च प्रतियोगित्वादेः सामान्याभावस्योक्तत्वात् सम्बन्धादिनिष्ठसाध्यप्रतियोगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधनसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभाववृत्तितया त्वयापि तस्यावश्यं वाच्यत्वात् साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्याप-

कत्वज्ञानमपेक्ष्य साध्यवदन्यावृत्तित्ववत्त्वज्ञानस्य लघुत्वात् ।

(गा०) सामान्यप्रत्यासत्तिव्युत्पादनम् । सामान्यप्रत्यासत्तित्व- स्वीकारः । जातिमात्रस्य लिङ्गत्वोपगमेऽनुभवविरोधमप्याह । इ- ष्यते चेति ।

ननु धूमत्वेन धूमे व्याप्तिग्रहदशायां धूमत्वोपस्थितेरावश्यकतया तत्रापि परम्परासम्बन्धघटिता व्याप्तिः शक्यग्रहा, अधिकरणे धूम- त्वावच्छिन्नवत्त्वघटितधूमव्यापकताग्रहे धूमघटितसम्बन्धेन धूमत्व- स्याप्यधिकरणत्वांशे भानसम्भवेन धूमत्वव्यापकताया अपि वह्नौ भानसम्भवात् । धूमत्ववति संयोगेन वह्निमद्वृत्तित्वे भासमाने धू- मत्वेऽपि वह्निमतः स्वसंयोगिसमवायरूपपरम्परासम्बन्धभानसम्भ- वाच्चेति व्यक्तिव्याप्तिज्ञानदशायां जातिव्याप्त्यग्रह एवाप्रसिद्ध इत्यत आह । न हीति । मानाभावादिति । धर्मिणः साक्षात् सम्बन्धभाने धर्मस्य परम्परासम्बन्धभानानियमासिद्धेरिति भावः ।

अनुमित्यन्यथानुपपत्तेर्मानसत्वसम्भवेनात्रापरितोषात् तादृशनियमे बाधकं पूरयति दीधितौ । तन्निष्ठेति । अवच्छेदकधूमत्वादिनिष्ठम् । अ- वच्छेदकान्तरम् । धूमत्वत्वादि । असम्भवात् । अवच्छेदकधूमत्वादौ अनुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहासम्भवात् । अभावे हेतुतावच्छेदकविशिष्ट- हेतुसामानाधिकरण्यस्य व्यापकताघटकतया हेतुतावच्छेदकस्यापि तथात्वात् प्रकृते अविशेषितधूमत्वादिविशेषिताधिकरणस्य व्यापक- ताघटकत्वोपगमेऽपि धूमत्वत्वादिप्रकारेण व्यापकसामानाधिकरण्य- प्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुर्वाच्यः, सामानाधिकरण्यांशे निर्धर्मि- तावच्छेदककज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् तथा सति परम्परासम्बन्धेन धूमत्वादिशून्यतया निश्चीयमाने ह्रदादावपि वह्न्याद्यनुमानापत्तेः; व- ह्निसामानाधिकरण्यसामान्याभावस्य तत्राग्रहे केवलेन वह्निसमाना- धिकरणत्वेन धूमत्वादेस्तदा तत्र ग्रहसम्भवात् धूमत्वत्वाद्यवच्छिन्ने सामानाधिकरण्यग्रहः कथं धूमत्वत्वाद्युपस्थितिं विना सम्भवति, साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरपि पक्षवृत्तौ व्याप्यतावच्छेदकनि- श्चयं विना प्रायशो दुर्निश्चयतया उपनीतविपरीतकोटेरपि भानसम्भ- वेन संशयसम्भवात्, निर्द्धर्मितावच्छेदककसंशयासम्भवेन(१) सा-

(१) संशयानुपगमेनेति पु० पा० ।

ध्याभाववदवृत्तिमानिति निश्चयसम्भवेऽपि पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशये च पक्षः साध्याभाववदवृत्तिमानिति निश्चयोऽपि दुर्घट इति भावः । मानाभावादित्यस्य मानस्यावच्छेदके व्याप्तिप्रमितिजनकस्य तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहस्याभावात् नियमेनासत्त्वादित्यर्थसम्भवेन पूरणं विनापि निर्वाह इति द्रष्टव्यम् । तस्मादित्यादेरव्यवधानव्यवस्थापितानुमानप्रामाण्योपनयप्रत्यासत्तित्वयोरुपसंहारत्वासम्भवात् प्रागव्यवस्थापितविशिष्टपरामर्शहेतुत्वोपसंहारत्वमाविष्कर्त्तुमाह । उपसंहरतीति । मूले पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानमिति । विशेष्यतायां विशेषणतायां वा अवच्छेदिकया व्याप्त्या प्रकारेण विशेष्यस्य विशेषणस्य वा पक्षीयहेतोर्ज्ञानं प्रथमत इत्यर्थः, एतज्ज्ञानं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तित्वमते स्मरणमेव अन्यथा तु महानसीयधूमादिविशेष्यकव्याप्तिस्मरणाधीनं प्रत्यक्षं तत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकत्र द्वयमित्यादिरीत्या भानेऽपि न तस्य व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्मतायाः पक्षे वा तादृशधूमस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वं सम्भवति तादृशबुद्धौ व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानस्य विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यादिज्ञानविधया हेतुत्वात् । अत एव न तस्यानुमितिहेतुताऽपि, तत्साधारणेन एकत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोभयावगाहिज्ञानत्वेनानुमितिहेतुव्याप्त्यंशे संशयादनुमितिवारणाय तदन्यत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदके निवेशापातात विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैवानुमितिजनकत्वोपगमादिति । तदनन्तरमिति । तदनन्तरजातमित्यर्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानम् । व्याप्तिविशिष्टे पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । पक्षे व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्नं वा । अनुमितिहेतुरिति शेषः । उभयोः पक्षयोस्तुल्यतया पूर्वत्रापरितोषाभावाद्वाकारः एकत्रानिर्भरसूचकतया व्याचष्टे दीधितौ । वेति ।

ननु पूर्वमेकविधस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुतायाः प्रतिज्ञातत्वादत्र विकल्पेनोभयविधस्य तद्धेतुत्वोपसंहारविरोध इत्यत आह । उभयथेति । प्रकृताक्षतेरिति । अनुमितिलक्षणनिर्वाहादित्यर्थः, यादृशस्य हेतुता तादृशपरामर्शजन्यताया एवानुमितिलक्षणे निवेश्यत्वादिति भावः । एवञ्च पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानम् अनुमितिहेतुरित्यस्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकं व्याप्य-

प्रकारकं व्याप्यवच्छिन्नविशेष्यकं पक्षप्रकारकं वा ज्ञानमनुमितिहेतुरित्येवार्थ इति नोपक्रमविरोध इत्याशयः। उक्तपरामर्शयोरेकस्मादेवानुमितिर्नान्यस्मादित्यत्र युक्तिविरहेण प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य न जनकत्वम् उभयासंग्राहकत्वादिति मूलोपर्यस्वरसं प्रकाशयन् उभयानुगमकं कारणतावच्छेदकमाह। वस्तुत इति। अथ वा मूलस्थवाकारः समुच्चये, तथा च प्रत्येकरूपेण हेतुत्वं न विवक्षितम् अपि तूभयोरनुगतरूपेणैवेत्याह। वस्तुत इति। विनिगमनाविरहेण। विनिगमनाभावात्, हेतुभूतयोरुभयोरसङ्ग्राहकत्वेन। अतन्त्रत्वात्। विशिष्य जनकतानवच्छेदकत्वात्।

इदमत्र बोध्यम्, व्याप्यपक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहित्वं न वास्तवं पक्षानुयोगिकं व्याप्यप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः तदवगाहित्वं भ्रमस्थलासङ्ग्रहात्, व्याप्त्याद्यनवगाहिज्ञानसाधारण्याच्च। नापि व्याप्यप्रतियोगिकत्वपक्षानुयोगिकत्वोभयोपरागेण तादृशसंसर्गावगाहित्वं सम्बन्धसंसर्गकज्ञानासङ्ग्रहात् संसर्गानुयोगित्वप्रतियोगित्वयोर्विशिष्टबुद्ध्यविषयत्वात्, समूहालम्बनवैलक्षण्यस्य विषयतावैलक्षण्येनैवोपपत्तेः। नापि व्याप्यपक्षोभयोपरागेण तादृशसंसर्गावगाहित्वं तत्, तच्च तदुभयनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धीयसंसर्गताकत्वं, भ्रमस्थले उभयांशे संसर्गाप्रसिद्धावपि संसर्गताया विशेष्यविशेषणोभयनिरूपितत्वान्नानुपपत्तिरिति, एवं सति पर्वतवान् व्याप्य इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः। न च तत्र संयोगरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं सम्बन्धः न तु संयोगस्तस्य उभयनिष्ठत्वात् तादृशबुद्धेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात्, यत्र संयोगो व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्र पक्षे संयोगावच्छिन्नाधारतया व्याप्यप्रकारकाद्व्याप्ये च संयोगावच्छिन्नाधेयतया पक्षप्रकारकाज् ज्ञानान्नेष्यते एवानुमितिरपि तु संयोगमात्रेण तदेकतरांशेऽपरप्रकारकज्ञानादेवेति वाच्यम्। एवमपि यत्राधारत्वादिरेव व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्रोक्तज्ञानादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्।

अथ संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रैव व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुता स्वीक्रियते न तु संयोगावच्छिन्नाधारतादिर्यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि तत्र तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारकपक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुतया तादृशपरा-

मर्शत्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । न हि तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यांशे पक्षप्रकारकभानमपि हेतुः, तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानवगाहित्वात् तद्धेतुत्वे उक्तरूपेण तत्संग्रहासम्भवाच्च इति चेत्तर्हि संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारक एव परामर्शो हेतुर्न तु तेन सम्बन्धेन पक्षप्रकारकोऽपि, तथा सति हेतुनिष्ठे साध्यशून्येऽपि द्रव्ये हेतुविशेष्यकतद्द्रव्यप्रकारकयथार्थपरामर्शादनुमित्यापत्तेः सल्लिङ्गकपरामर्शाद् बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानादिरूपदोषासमवहितात् भ्रमानुमित्युत्पत्तेः सर्वानुभवविरुद्धतया इष्टापत्त्ययोगात्, तथा च तत्रापि उक्तानुगतरूपेण हेतुता न युज्यत इति क्व तथा हेतुत्वम् । न च साध्यशून्ये हेतुसंयोगसत्त्वे तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरेव बाधितेति कथमुक्तस्थले प्रसञ्जितभ्रमानुमितिजनकस्य परामर्शस्य यथार्थता इति वाच्यम् । हेतुसंयोगिन्यपि हेतुवृत्तिद्रव्ये हेतुसंयोगानुयोगित्वविरहेण तत्र साध्याभावस्य व्याप्त्यविघटकत्वात्, अन्यथा संयोगेन तद्घटादेस्तद्घटान्यत्वाद्यव्याप्यताप्रसङ्गात् साध्याभाववति तद्घटादौ तद्घटादिसंयोगसत्त्वात् ।

अत्र वदन्ति धूमवान् पर्वतः धूमः पर्वते इत्युभयत्रैव संयोगः सम्बन्धतया भासते न तु संयोगावच्छिन्नाधारत्वाधेयत्वे, तथा सति संयोगस्य सम्बन्धताविलोपप्रसङ्गात् । एवञ्च तादृशज्ञानयोर्विषयतावैलक्षण्येन मिथो वैलक्षण्येऽपि धूमवान् पर्वतः धूमे पर्वत इत्यनयोः पर्वतवान् धूमः पर्वते धूम इत्यनयोश्चाविशेषप्रसङ्गात् तस्माद् धूमवान् पर्वत इत्यत्र धूमः पर्वते इत्यत्र च सम्बन्धस्य सम्बन्धविधया धूमे प्रतियोगित्वं पर्वते चानुयोगित्वं भासत इत्युपेयम्, धूमे पर्वतः पर्वतवान् धूमः इत्यनयोश्च धूमेऽनुयोगित्वं पर्वते प्रतियोगित्वं भासत इति ताभ्यां विशेषः । न च विशेषणस्यानुयोगित्वभाने विशेष्यस्य च प्रतियोगित्वभाने विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यतो विशेषणत्वविशेष्यत्वे न भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे, अपि तु विषयताविशेषावेव इत्याशयेन ग्रन्थकृता उक्तानुगमकरूपस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकृतम्, तथा च व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षे चानुयोगित्वमवगाहमानैव व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहितेति ।

वस्तुतः सम्बन्धानुयोगिनि सम्बन्धप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन विशिष्टबुद्धिः प्रमा धूमपर्वतसंयोगस्य धूमपर्वतयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावो न विपरीतयोरिति पर्वतवान् धूम इति ज्ञानस्याधारतानवगाहित्वेऽपि न प्रमात्वप्रसङ्ग इति संयोगमात्रस्यैव सम्बन्धत्वं न त्वाधारत्वस्याधिकस्य, तस्यापि सम्बन्धत्वानुपपत्त्या द्विष्ठतायाः स्वीकरणीयतया विशेषणविशेष्ययोः तदीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रमात्वनियामकतां विना भवतोऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। सम्बन्धविशेषानुयोगित्वमेवाधारत्वमिति चेद्भवतु तथापि स्वरूपसत एव तस्य प्रमात्वनियामकतया न तस्य सम्बन्धिसम्बन्धतेति।

अत्र वदन्ति, संयोगमात्रस्य सम्बन्धत्वे पर्वतवान् धूमः पर्वते धूम इत्यनयोः को विशेषः? आद्ये धूमांशे पक्षस्य संयोगः सम्बन्धः परत्र च पक्षसंयोगस्य प्रतियोगित्वं तथेति चेत्? आद्ये संयोगानुयोगित्वं सम्बन्धः परत्र च संयोग एव पक्षस्य तथेत्येव किं न स्यात्? अनुयोगित्वान्यसम्बन्धस्थले विशेष्ये प्रतियोगित्वस्यापि प्रमात्वानियामकताया वक्तुं शक्यत्वात् शब्दानुगमस्यानपेक्षणीयत्वात् तस्माद् यत्र संयोग एव सम्बन्धस्तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावो धर्मधर्मिणोस्तत्सम्बन्धतया भासत इत्युपगम्यैव उक्तप्रत्यययोर्वैलक्षण्यमुपेयम आधाराधेयभावस्य तुल्यवित्तिवेद्यताप्रवादोऽप्येवं सङ्गच्छते (१)। तथा च व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षांशे चानुयोगित्वमवगाहमानैव व्याप्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहितेति न कश्चिदतिप्रसङ्गः।

इदन्तु तत्त्वम्, तद्वानयमित्यत्र विशेष्ये विशेषणस्य संयोग एव सम्बन्धः, तत्रेदम् इत्यत्र च संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमित्येव विशेषः, प्रथमे संयोगावच्छिन्नाधारत्वं परत्र च संयोगमात्रं सम्बन्ध इति वैपरीत्यस्य न प्रसक्तिः। विशेष्ये सम्बन्धानुयोगितायाः प्रमात्वनियामकतया धूमे पर्वत इत्यादिबुद्धेः प्रमात्वापातात्, एवञ्च सम्बन्धविधया भासमानसंयोगादेः प्रतियोगित्वानुयो-

(१) अथेत्यादिः सङ्गच्छते इत्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

गित्वभानमप्रामाणिकम् । एवञ्च पक्षविशेष्यकपरामर्श एवानुमिति-हेतुर्न पर इत्यत्र विनिगमकमपि सुलभं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैव हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया पक्षविशेष्यकधियः संयोगसंसर्गकत्वेन (१)हेतुत्वे लाघवादिति । हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याघटितत्वेन मूलोक्तव्याप्त्यपेक्षया व्यापकत्वस्य लाघवं निराकर्त्तुं व्यापकत्वे तन्निवेशयितुमाशङ्कते । अथेति । तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमिति । स्वम् । वृत्तित्वान्तविशेष्यतया विवक्षितोऽभावः । स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिर्यो यस्तद्न्यत्वनिवेशे संयोगि सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । धर्ममात्रस्य व्यापकत्वं येन येन सम्बन्धेन यद्यत् क्वचिदपि सम्बद्धं तेन तेन सम्बन्धेन तत्तत् प्रति येन येन सम्बन्धेन स्वमवृत्ति तेन तेन सम्बन्धेन व्यापकत्वम् । तादृशेति । प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तीत्यर्थः । गगनादेर्हेतुमन्निष्ठस्वाभावप्रतियोगित्वमकिञ्चित्करमित्याह । तदधिकरणेति । तदधिकरणम् । गगनाद्यधिकरणम् । तदभावस्य । गगनाभावस्य । तद्व्यावृत्तये । उक्तापत्तिवारणाय । हेतुसामानाधिकरण्यं व्यापकताघटकं वाच्यम् । न चैवम् । एवञ्च न । समाधत्ते । अस्तु तावदिति । एवम् । गगनाद्यभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन व्यावृत्तिः, वस्तुगत्या उभयाभावघटितस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य गगनाद्यभावसाधारणतया व्याप्तिवादे दर्शितत्वान्न तद्व्यावृत्तिरित्यभिप्रेत्य उक्तम् । आपातत इति । वृत्तिमत्त्वम् । व्यापकताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं, न तु तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यपर्यन्तमिति शेषः । हेतुसाध्ययोरसामानाधिकरण्यज्ञानं जनकज्ञानाविघटकत्वेनैवानुमितिविरोधि तच्च तदैवोपपद्यते यदि तयोः सामानाधिकरण्यज्ञानम् अनुमितिजनकं भवतीति शङ्कते । न चैवमिति । एवम् । हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्याहेतुत्वे । पक्षधर्मत्वाग्रहे । तदग्रहदशायाम् । परामर्शविरहात् । पक्षधर्मतया हेत्ववगाहितद्व्यापकताज्ञानरूपानुमितिकारणविरहेण तदापत्त्ययोगात् । तद्ग्रहे । तद्ग्रहदशायाम् । साध्यसमानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्यैवेति । साध्यासमानाधिकरणतया निश्चितजलत्वादौ पक्षधर्मताग्रहस्यैवेत्यर्थः त-

(१) संयोगविषयकत्वेनैवेति पु० पा० ।

स्यापि। प्रकृतहेतौ पक्षधर्मताग्रहस्यापि। विरोधित्वात्। तद्वदवृत्तित्वस्य तदभावव्याप्तिपर्यवसिततया साक्षादेवानुमितिविरोधित्वात्,

साध्यवदवृत्तितया धर्मान्तरस्य ग्रहो न साध्याभावव्याप्तित्वेन तद्व्याप्तिविषयक इति तद्विषयधर्म्मान्तरस्य पक्षे ग्रहेऽप्यनुमितिरिष्यत एवेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह। अन्यथेति। एतन्मते च विरोधः साध्याभावव्याप्यत्वं, असाधारण्यञ्चावृत्तित्वं, गगनादेरेव अनुकूलतर्कविरहेणासाधारण्यसन्देहादेव शब्दत्वादिकं शब्दादौ नित्यत्वाद्यसाधकमित्यवधेयम्।

अस्तु हेतौ साध्यवदवृत्तित्वग्रहसहितः पक्षधर्मताग्रहो विरोधिधर्मवत्ताज्ञानविधया साक्षादनुमितिविरोधी तथापि साध्ये हेत्वसामानाधिकरण्याग्रहकाले अनुमित्यापत्तेर्दुर्वारतया साध्ये हेतुसामानाधिकरण्यधीरनुमितिहेतुरवश्यमेव वाच्येत्यत आह। पर्वत इति। ज्ञानेन तुल्ययोगक्षेममिति। ज्ञानमिति। प्रथमज्ञानकाले अनुमित्यनुत्पादे ग्राह्यविरोधितया गृह्यमाणधर्मग्रहस्यैव ग्राह्यं यद्विरोधितया गृहीतं तद्धर्मग्रहस्याप्यनुमितौ साक्षाद्विरोधितया द्वयोरेव तथात्वं, तदा अनुमित्युपगमे च प्रकृतेऽप्यनुमितिरिष्यत एवेत्यर्थः साध्यहेत्वोरसामानाधिकरण्यग्रहात् कदाचिदनुमित्यनुत्पादानुभवश्चासामानाधिकरण्यस्याव्यापकत्वव्याप्यतया तद्ग्रहदशायामसामानाधिकरण्यग्रहस्य व्यापकताधीविरोधित्वादिति भावः।

व्याप्तिव्यापकतयोः साम्याय व्याप्तावपि न साध्यहेत्वोः सामानाधिकरण्यान्तर्भाव इति शङ्कते। न चेत्यादिना। साध्येति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रतियोगिकस्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावकधर्मवत्त्वमित्यर्थः। साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिताकधर्मवत्त्वमिति तु परमार्थः (१) अतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुमन्निष्ठस्य संयोगेन गुणाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभावाभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः, अभावैक्येऽपि प्रतियोगिताभेदात्। यावदर्थस्य लघोर्दुर्वचत्वमाशङ्क्याह। साध्यप्रतियोगिकत्वेति। अत्रापि साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छेदकस्व-

(१) इति तु फलितार्थ इति पु॰ पा॰।

विशिष्टसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वकत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः (१) अवच्छेदकत्वञ्चेदं स्वरूपसम्बन्धात्मकमनतिप्रसक्तत्वनियतम् इत्यभिमानः। बहुव्रीह्यर्थः सम्बन्धः उभयत्रैव यः कश्चन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धविधया प्रविष्टः, प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले अन्योन्याभावेऽपि न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धिरतः सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वेति। संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावे वेत्यर्थः। प्रथमे गौरवं प्रकाशयति। व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेनेति। तथा च तदन्तर्भाव आवश्यक इति भावः। द्वितीये गौरवं प्रकाशयति। प्रमाणाभावेनेति। प्रतियोगित्वादिभिरेव समं अनतिप्रसक्तधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुभविकत्वादिति भावः। अनतिरिक्तवृत्तित्वपर्यवसायित्वात्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वात्। ननु व्यापकतायामपि स्वसमानाधिकरणाभावीययत्किञ्चित्प्रतियोगिकत्वाद्यभावमादाय अतिप्रसङ्गवारणाय यावत्तदभावकूटो निवेश्य इति यावत्त्वनिवेशस्तुल्य इत्यत आह। व्यापकतायाश्चेति। प्रतियोगित्वादेरित्यादिना निष्कृष्टलक्षणघटकतदवच्छेदकत्वपरिग्रहः। सामान्याभावस्य। तादृशप्रतियोगितात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य। इदञ्चावच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वे सर्वमत एव स्वरूपसम्बन्धः न तु व्यापकत्वं, अन्यथा दर्शितव्याप्तिलक्षणप्रविष्टसाध्यप्रतियोगिकत्वसामान्याभावस्यापि व्यापकतान्तरघटिततया महागौरवापत्तेरित्याह। सम्बन्धादिनिष्ठेति। आदिपदं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावपरिग्राहकम्। सम्बन्धप्रतियोगित्वाभावप्रतियोगित्वयोर्वैलक्षण्येऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारताव्यञ्जकम्। तस्य। सामान्याभावस्य। स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदककत्वाभिधानेऽपि तादृशसाध्यतावच्छेदकीयसम्बन्धस्याधिकस्य हेतोर्द्विधा विषयतायाश्च कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया व्याप्यवत्तापरामर्शहेतुतागौरवं दुष्परिहरमेवेति भावः। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिधीहेतुतामतेऽपि व्यापकताप्रदर्शकोदाहरणप्रयोगसङ्गतेरत एवेत्याद्युपष्टम्भासङ्गतिरत आह। साधनेति।

(चि०) अत एव यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानि-

---

(१) इति फलितार्थ इति पु० पा०।

त्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्नेरुपदर्श्यते, अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः ।

(दी०) तद्धेतुतावादिनं निरस्यति । अत एवेत्यादिना । वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्यधर्मवद्वृत्तेरत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावस्य वा प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्मे तद्वति वा भासते, न तु विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमुद्देश्यधर्मवति, यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः । साध्येति । अयोगः । अभावप्रतियोगित्वम् ,तथा च साध्ये साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः । स्यादिति । न स्याच्च केवलान्वय्यनुमानमित्यपि द्रष्टव्यम् । न पक्षेति । एतच्च विरोधस्यातिस्फुटत्वमभिसन्धाय, साध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धेरपि व्यापकताधीविरोधित्वादिति वदन्ति ।

(गा०) ननु वीप्सावशात् उद्देश्यधर्मधूमादौ विधेयवह्निमदन्यावृत्तित्वमेव प्रतीयते, न तु विधेयधर्मे उद्देश्यगतधर्मव्यापकत्वं इत्युपेयमतो न साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽप्युक्तोदाहरणासङ्गतिरित्यत आह । वीप्सेति । वीप्सासमभिव्याहारः । वीप्सितपदसमभिव्याहारः।उद्देश्यधर्मः। उद्देश्यगतधर्मः, स च वीप्सितयत्पदेतरोद्देश्यवाचकपदघटितवाक्ये ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ तत्पदोपस्थाप्यो ग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्म एव यत्पदवीप्सास्थले यो यो धूम-

वानित्यादौ तु यत्पदार्थविधेयतया विवक्षितो धूमादिः तस्यापि यत्तद्घटितवाक्यद्वयोद्देश्यधर्मिसम्बद्धतया विवक्षितत्वात्। अन्योन्याभावघटितव्यापकतायाः लघुत्वादन्योन्याभावस्य चरममुपादानम्। प्रतियोगित्वाभावः। प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। विधेयधर्मे। विधेयकोटिनिविष्टधर्मे। स च धर्मो ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ यथायोगं द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपदसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यो विधेयतावच्छेदकरमणीयत्वादिः विधेयो रमणीयाभेदादिश्च, यो यो धूमवान् स वह्निमान् स न ह्रद इत्यादौ च वीप्सितपदघटितवाक्यान्तरस्थपदोपस्थाप्यो वह्न्यादिरूपविधेयतावच्छेदको ह्रदभेदादिरूपो विधेयश्च विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभ्यां यथासंख्यमन्वयः। उद्देश्यविधेयधर्मौ वीप्सितपदघटितवाक्योपस्थाप्योद्देश्यतावच्छेदकविधेयावित्यपव्याख्यानम्, यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ धूमवह्न्योर्विभिन्नवाक्योपस्थाप्ययोर्यत्तत्पदार्थांशे विधेयत्वात्, धूमादेर्वह्न्याद्युद्देश्यतावच्छेदकत्वविरहात्।

यत्तु यत्तत्पदयोस्तात्पर्यग्राहकत्वमेव, धूमवान् वह्निमानित्यनयोरेवोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति, तदशुद्धम्, यो य इच्छति स जानाति इत्यादावाख्यातार्थस्य व्युत्पत्तिविरोधेन धर्मानुपस्थित्या च उद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवात्। यत्पदाभ्यां विरूपेणोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शादिति मणिकारलिखनविरोधाच्च।

एतेन पूर्ववाक्यमेव निरर्थकं उत्तरवाक्यस्थतत्पदं धूमाद्यवच्छिन्नपरमित्यपि निरस्तम्। अप्रक्रान्तस्य तत्पदेन परामर्शायोगाच्च। विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावाभ्यां यथासंख्यमन्वयः। उद्देश्यधर्मवतीति। न तु भासते इत्यनेनान्वयः। धूमवति वह्नितद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वभानं अर्थाद् धूमे वह्निमदन्याधिकरणत्वाभावरूपव्याप्तिलाभः सम्भवतीति न परानभिमतप्रतिक्षेपशङ्का। अत एव वह्निमानेव धूमवानित्यादिमूलस्यापि सङ्गतिः, वह्निमदन्यतादात्म्यव्यवच्छेदवत्त्वेन धूमवत एव तादृशवाक्यात् प्रतीतिः। असम्भवादिति। विधेयधर्माद्यभावाप्रसिद्धेरित्यर्थः। इदमत्रावधेयम्, ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ ग्रामत्वव्यापकत्वविशिष्टाभेदादेरुद्देश्ये रमणीयादिसम्बन्धत्वोपगमाद्व्यापकता-

बोधनिर्वाहः, व्यापकत्वस्यापदार्थत्वेन प्रकारत्वायोगात् ।

न च द्विरुक्तग्रामपदं ग्रामत्वव्यापकताविशिष्टार्थकं तस्य चाभेदसम्बन्धेन विधेयान्वयः शक्तिग्राहकन्तु द्विरुक्तानुशासनमेवेति वाच्यम् । तथा सति उद्देश्यतया ग्रामादीनामन्वयानुपपत्तेः स्वातन्त्र्येणानुपस्थितत्वात् ।

न चैकग्रामपदं उद्देश्यवाचकमपरञ्चोक्तार्थकमिति वाच्यम् । एकपदस्थाने उभयात्मकपदद्वयादेशात् (१)पदद्वयस्यैवाभावात्, द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्याधेयतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नतया ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ वीप्सितपदस्य व्यापकतार्थकत्वे व्यापकादिकर्मकदानादेः प्रत्ययापत्तेश्च । न चोद्देश्यविधेयभावस्थले वीप्सां विनापि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयभानाद्व्यापकताबोधार्थे द्विरुक्तप्रयोगो व्यर्थ एव यदि व्यापकताया न प्रकारतेति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणापि क्वचिद्विधेयबोधाद्व्यापकतापरत्वस्फुटीकरणाय द्विरुक्त्यादरात् ।

अस्तु वा रमणीयादिपदस्यैव ग्रामत्वव्यापकरमणीयत्वादिना निरूढलक्षणा निरूढलक्षणाया द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपदसमभिव्याहारानियतत्वान्न तन्निर्वचनवैयर्थ्यम्, ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ कर्मत्वादिरूपविधेयवाचकविभक्तेस्तु न लक्षणा सम्भवति सुविभक्तित्वादतस्तत्र व्यापकत्वं सम्बन्ध एव, दानकर्मतात्वादिना कर्मत्वादेरनुपस्थितावपि तद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं कर्मत्वादौ ग्रामादेः सम्बन्धः न तु शुद्धकर्मतात्वावच्छिन्नमतिप्रसङ्गात् । यो यो धूमवान् स वह्निमान् इत्यादौ तु द्विरुक्तयत्पदस्य व्यापकत्वमर्थः, तत्र प्रतियोगित्वेन धूमस्यानुयोगित्वेन वह्नेरन्वय इति प्रलपितमपि तुच्छम्, नामार्थयोर्भेदान्वयायोगात् यत्पदस्य धूमवत्पदसामानाधिकरण्याभावेन सामान्यतया नपुंसकतापत्तेः, यत्र यत्र धूम इत्यादौ आधारत्वरूपार्थानन्वयेन सप्तम्यनुपपत्तेश्च । यो यो धूमवानित्यादौ तु वह्न्यादिपदस्य धूमव्यापकवह्नित्वादिना निरूढलक्षणैव उद्देश्यतावच्छेदकस्य व्यापकताया एव विधेयसंसर्गघटकतया भानस्य प्रामाणिकतया पूर्वोक्तयुक्त्या च तत्र धूमादेरुद्देश्य-

(१) समुदायादेशादिति पु० पा० ।

तावच्छेदकताविरहेण तद्व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वासम्भवात् ।

प्राञ्चस्तु वीप्सास्थले व्यापकताया न शाब्दबोधः किन्तु द्विरुक्तग्रामादिपदाद् ग्रामत्वादिनोपस्थितेषु सकलग्रामादिषु, द्विरुक्तयत्पदाच्च महानसत्वमहानसान्यत्वादिना उपस्थितेषु, तत्पदेन च तेन तेन रूपेण परामृष्टेषु सकलधूमादिमत्सु विधेयसम्बन्धः शाब्दात् प्रतीयते, तावता क्वचिदपि व्याप्याधिकरणे व्यापकाभावशङ्काया अभावात् (१)व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारदर्शनसत्वात्, तदुत्तरकालं मानस एव व्यापकताबोधः । सकृदुच्चरितेत्यादिनियमस्य प्रामाणिकत्वेऽगत्या तस्य सङ्कोचः ।

अथ तादृशनियमासत्त्वे द्विरुक्तवैयर्थ्यमिति चेन्न । सकलव्यक्तिपरत्वग्राहकतया तदुपयोगात् यो य इत्यस्य पदद्वयभ्रमेण महानसचत्वरादिरूपधर्मिद्वयमात्रपरत्वभ्रमसम्भवादतिस्फुटत्वाय न्यायातिरिक्तस्थले तत्पदेऽपि वीप्सा दृश्यते एकतत्पदेनापि धर्मिद्वयपरामर्शसम्भवात्तन्मात्रपरत्वे तत्पदान्तरवैयर्थ्यमिति प्रतिसन्धानेन तादृशभ्रमनिवृत्तिसम्भवात्, एकदा यावद्व्यक्तिप्रत्यायनेच्छैव वीप्सापदार्थः, युगपद्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा इत्यभियुक्तैर्वारणात्, न तु व्यापकत्वप्रत्यायनेच्छा युगपदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यो यो धूमवानित्यादौ यत्पदार्थव्यापकत्वाबोधात् यत्पदे द्विर्वचनानुपपत्तेश्चेत्याहुः । अत्र व्यापकतायाः शाब्दबोधानुपगमे यत्पदेन महानसत्वादिना सकलव्यक्तिषु वह्न्यादिमत्ताबोधेऽपि धूमादिमत्त्वेन तेष्वेव वह्न्याद्यभाववत्त्वशङ्कासम्भवान्न मनसा व्यापकतानिश्चयः सम्भवतीत्यनुपपत्तिः समानविषयकत्वमात्रेण विरोधिताव्यवस्थापनमन्तरेण दुर्वारैवेति चिन्त्यम् ।

साध्यायोगव्यवच्छेदपदेन व्यापकतालाभार्थं व्याचष्टे । अयोग इति । अभावप्रतियोगित्वम् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, विरोध्यर्थकनञा तदधिकरणयोगविरोधिनोऽयोगपदार्थत्वं बोध्यत इत्यभिप्रायः । साध्यस्यायोगान्वये तन्निष्ठव्यापकत्वालाभाद्व्यवच्छेदान्वयितया व्याचष्टे । तथा चेति । व्यवच्छेदेनेति । व्यापकतान्वयी अभेदस्तृतीयार्थः, न्यूनताभङ्गाय साध्यवदन्यावृत्तित्वधीहेतुतायां (२)केवलान्वय्यनुमा-

---

(१) असम्भवात् इति पु० पा० ।

(२) साध्यवदन्यावृत्तित्वधीहेतुतामत इति पु० पा० ।

नानुपपत्तिदोषमपि दर्शयति। न स्याच्चेति । हेतौ साध्यप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियः साध्ये हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविषयकतया समानविषयकत्वेन विरोधितामते व्यापकताधीविरोधित्वमावश्यकमिति हेतुः साध्यव्यभिचारीत्युद्भावनस्यापि युक्तत्वाद्दोषोऽपीत्यादिमूलासङ्गतिरत आह । एतच्चेति । विरोधस्य । व्यापकताधीप्रतिबन्धकत्वस्य। (१)अतिस्फुटत्वम्। सर्वथादिसिद्धत्वं, अभिसन्धाय न तु हेतुधर्मिकव्यभिचारधियोऽविरोधित्वम्। अत्रैव हेतुमाह। साध्याभावेति। समानविषयत्वेन विरोधितामतमवलम्ब्येति भावः। स्वयं समानप्रकारकधिय एव विरोधित्वोपगमाद् वदन्तीति।

(चि०) अथ पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरिति परामर्शो यदि तदा पर्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्वतवह्निः परामर्शविषय एवेति किमनुमेयमिति चेत्? तर्हि पर्वतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम्। यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानम्। वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधिकरण्यं, व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेष इति तवैवानुमितिरफला स्यात्। न चैवं परामर्शस्य चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेषणस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्, असन्निकृष्टधूमादाविव मानस एव हि सर्वत्र परामर्शः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधूमोपनयोपक्षीणम्।

---

(१) 'विरोधस्य' अव्यापकताधियो व्यापकताधीप्रतिरोधस्य इति पु० पा०।

(दी०) मानस एवेति । प्रायिकत्वाभिप्रायेण, तेन क्वचिच्छब्दादिना क्वचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शोऽपि न क्षतिः, पक्षे साध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमितेस्तया अनुमितिसम्भवात् ।

(गा०) मूले किमनुमेयमिति सर्व्वत्र वास्तवपक्षीयसाध्यभानमेवानुमानफलमित्यभिमानेन, स्मृता व्याप्तिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यसम्बन्धमगृहीत्वैव धूमेऽवगम्यते पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नेऽपि पक्षे साध्यसम्बन्धग्रहादनुमानवैफल्ये वैपरीत्यमेव इत्याह । वस्तुतस्त्विति । न तु धूमसामानाधिकरण्यमिति । येन पर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यस्य वह्नौ भाने तादृशधूमाधिकरणपक्षसम्बन्धस्य तत्र भानमावश्यकमिति शङ्क्येतेति शेषः । मानस एव परामर्श इति योजना, सर्वत्र हेतुरिति शेषः । अत्र सर्वपदस्यानुमितिसामान्यार्थकत्वेऽसङ्गतिः साध्यविशेष्यकस्यापि परोक्षरूपस्य कदाचिच्चाक्षुषादिरूपस्य च परामर्शस्यानुमितिजनकत्वसम्भवादत आह दीधितौ । प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति । इन्द्रियासन्निकृष्टसाध्यकप्रत्यक्षपरामर्शजन्यानुमितिसामान्याभिप्रायेण इत्यर्थः, साध्येन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वे प्रत्यक्षतः साध्यसिद्धेः कथं परामर्शेनानुमितिर्जननीयेत्याकाङ्क्षायां तदुपपादकं हेतुमाह । पक्ष इति ।

(चि०) अथ जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात्, न हि जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतयाऽवगतं जन्यज्ञाने प्राधान्येन भासते, तथा दर्शनात् । न चानुमितेस्तथात्वमसिद्धम्, पर्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेन्न । पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष इति ज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तवापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः, न हि कारणीभूतज्ञाने यद् विशेष्यतया भासते तत्कार्यीभूतेऽपि तथा, इह भूतले घ-

टो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद् भूतलमिति ज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयाविशेष्यिकामनुमितिं जनयति नातथाभूतामेवं ममापि तुल्यमिति।

(दी०) व्यभिचारादिति । नच यत्र यदुभयवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं कारणं तत्र तदेकतरोपसर्जनस्यान्यतरस्य जन्यज्ञाने प्राधान्येन न भानमिति वाच्यम् । मानाभावात् । अत्र चेदमस्वरसबीजम्, पक्षधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेनाभावज्ञानं वह्न्यादावभ्रान्तमसम्भवि तादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिताकाभावावगाहि चातिप्रसक्तं पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेन च तज्ज्ञानं न व्यापकं येन रूपेण पक्षधर्मताग्रहः तद्रूपावच्छिन्ने व्यापकताज्ञानं च मीमांसकमतनिरासेनैव निरस्तमिति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्वयबोधं शब्दमणिदीधितौ विवेचयिष्यामः ।

(गा०) जनकज्ञान इत्यादिनियमे विशेषणपूरणेन व्यभिचारोद्धारमाशङ्कते । यदुभयेति । यदुभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयतावच्छिन्नस्वजनकताश्रयज्ञाने तयोरेकतरांशे उपसर्जनतया भातस्य तदुभयान्यतरस्य न प्राधान्येन स्वविषयतेत्यर्थः । दण्डी पुरुष इति ज्ञाननिरूपितायां पुरुषे दण्ड इति ज्ञाननिष्ठजनकतायां च दण्डपुरुषोभयवैशिष्ट्यविषयिता नावच्छेदिका अपि तु दण्डदण्डत्ववैशिष्ट्यविषयतैवेति पुरुषे दण्ड इति ज्ञाने दण्डोपसर्जनतया भातस्यापि पुरुषस्य फलीभूत दण्डी पुरुष इति ज्ञाने प्राधान्येन भानेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

चैत्रानुयोगिकदण्डवैशिष्ट्यज्ञानत्वेन दण्डविशिष्टचैत्रानुयोगिककुण्डलवैशिष्ट्यज्ञानजनके दण्डिचैत्रे कुण्डलमिति ज्ञाने कुण्डलांशे उपसर्जनतया भातस्य चैत्रस्य फलीभूतज्ञाने प्राधान्येन ज्ञानात् तयोरेकतरांशे इति दण्डानुयोगिकरक्तत्ववैशिष्ट्यज्ञानत्वे-

न रक्तदण्डवान् पुरुष इति विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनके पुरुषे रक्तदण्ड इति ज्ञाने दण्डोपसर्जनतया भातस्य पुरुषस्य फलीभूतज्ञाने प्राधान्येन भानात्तदुभयान्यतरस्येति ।

अथैवमपि व्याप्यविशेष्यकपक्षविशेषणकपरामर्शात्पक्षविशेष्यकानुमितेरुत्पत्त्या व्यभिचारः ।

यदि चानुभवे विवदमानस्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितिमेव स्वीकरोति तथाऽपि व्याप्त्यंशे उपसर्जनतया जनकज्ञाने भातसाध्यस्यानुमितौ प्राधान्येन भानाद्व्यभिचारो दुर्वार एव यदि चानुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमानुभवस्य उक्तनियमस्य चानुरोधात्पक्षविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितिहेतुरुच्यते तदाऽपि यत्र पक्षस्यैव हेतुता तत्र पक्षांशे उपसर्जनतया भातस्य हेतुरूपपक्षस्यानुमितौ प्राधान्येन भानाद्व्यभिचारः । अभावादिपक्षकानुमितौ प्राधान्येन भासमानस्याप्यभावादेर्जनकीभूतव्याप्तिज्ञाने प्रतियोगितांशे उपसर्जनतया भानाच्च व्यभिचारः । एवं च दण्डिचैत्रे दण्ड इति ज्ञाने दण्डांशे प्रकारीभूतस्य चैत्रस्य तज्जन्ये दण्डी चैत्रः कुंडलीति ज्ञाने प्राधान्येन भानादपि व्यभिचार इति चेत् ? मैवम् । उपसर्जनतयेति सावधारणं तथा च तदेकतरांश उपसर्जनतया भातस्येत्यस्य तदेकतरविशेष्यतया भातस्येत्यर्थः । विशेष्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधारणमतोऽभावादिपक्षकानुमितिजनकपरामर्शेऽभावादिरूपपक्षस्य व्याप्त्यन्तर्गतप्रतियोगिताद्यंशे प्रकारतयेव परंपरया विशेष्यतयाऽपि ज्ञानान्न तद्विशेष्यतयाऽभातत्वरूपहेतुसत्त्वमिति न व्यभिचारः ।

न च परामर्शे तादृशपक्षस्य परम्परया विशेष्यत्वेऽपि कारणीभूतव्याप्तिज्ञाने उपसर्जनतयैव भानात् व्यभिचारस्य दुर्वारता, जनकज्ञानसामान्ये तद्विशेष्यत्वनिवेशे च व्यापकतापरामर्शहेतुतामतेऽपि क्वचित्समूहालम्बनरूपज्ञाने पक्षस्य विशेष्यतया तत्र हेतुसत्त्वदुर्भिक्षमिति वाच्यम् । फलोपधायकज्ञानसामान्ये साक्षाज्जनकयत्किञ्चिज्ज्ञाने वाऽविशेष्यकत्वस्य विवक्षणात् व्याप्यविशेष्यकपरामर्शश्च नानुमितौ हेतुरित्याशयः। पक्षस्य व्यापकतापरामर्शे पक्षतावच्छेदकांशे विशेष्यत्वेऽपि तदुभयेत्यनेन पक्षहेतूभयमुपादाय तदेकतराविशेष्यतया तस्य हेतुमत्त्वं सुघटम् ।

न चैवमपि रक्तो दण्ड इति ज्ञाने विशेषणतयैव भातस्य रक्तत्वस्य तज्जन्ये रक्तदण्डवान् पुरुषः रक्तत्वं प्रमेयमित्यादौ प्राधान्येन भानाद्व्यभिचार इति वाच्यम्। न प्राधान्येन भानमित्यस्य न तज्ज्ञानीयप्रकारतावच्छिन्नत्वे सति तद्विषयत्वमित्यर्थकत्वात्।

यत्तु यदुभयवैशिष्ट्येति धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन यज्जनकतायामवच्छेदिका या स्वनिरूपितविशेष्यताव्यधिकरणप्रकारता तदाश्रयस्तज्जनकताप्रतियोगिकजनतावच्छेदकीभूता या विशेष्यता तदनाश्रय इत्यर्थः। सास्नाभावव्याप्यगोत्वाभाववान् गोत्वाभाव इति ज्ञानजन्ये गोत्वाभावः सास्नाभाववानिति ज्ञाने विशेष्यतया भासमाने गोत्वाभावे गोत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रये व्यभिचारवारणाय स्वनिरूपितविशेष्यताव्यधिकरणत्वं हेतुघटकप्रकारतायां निवेशितम्। वह्निव्याप्यः पर्वत इत्याकारकज्ञानजन्यानुमितिविशेष्ये व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतात्वेन जनकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रये व्यभिचारवारणाय प्रकारतात्वेन 'जनकतावच्छेदकत्वविवक्षणम्। व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगमरक्षार्थं उक्तपरामर्शीयपक्षविषयतायाः प्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वानुपगमात् तथा विवक्षणे तादृशव्यभिचारानवकाशात् गोत्वाभावव्याप्यसास्नाभाववान् गोत्वाभाव इति पक्षविशेष्यकतादृशज्ञानजन्यानुमितिविशेष्ये गोत्वाभावे व्याप्तिविशिष्टसामानाधिकरण्यान्तर्गताधिकरणांशे प्रकारतायाः स्वाधिकरणविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदिकाया आश्रये व्यभिचारवारणाय धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वेनावच्छेदकसाध्यभानस्यानुमित्यनुपयोगितया धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनाधिकरणविषयताया अनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वान्न तत्र व्यभिचारः। साध्ये जन्यज्ञानीयविशेष्यतामुपेक्ष्य जन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतानिवेशात् दण्डी पुरुष इति ज्ञानप्रकारताश्रये दण्डपुरुषे दण्ड इति तज्जन्यज्ञानविशेष्यताश्रये दण्डे न व्यभिचारः। तादृशविशेष्यतायाः दण्डी पुरुष इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वाभावादिति। तच्चिन्त्यम्। पर्वतविशेष्य-

कपरामर्शजन्यपक्षीयधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकपर्वतपक्षकानुमितिविशेष्यपर्वते स्वनिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणविशेष्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारताश्रये व्यभिचारादिति।

अत्र। व्यापकतापरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे। पक्षधर्मेति। पक्षधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य ज्ञानं पक्षधर्मरासभादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्ववति वह्न्यादौ प्रमात्मकं न सम्भवतीत्यर्थः। तथा च तस्यानुमितिहेतुत्वेऽभ्रान्तस्याऽनुमितिः स्यादिति भावः। तादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिकत्वेन धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावज्ञानस्य हेतुतायामुक्तदोषाभावात्तत्र दोषान्तरमाह। तादृशेति। अवगाहितेत्यत्र ज्ञानमित्यनुषञ्जनीयम्। अतिप्रसक्तमिति। व्यभिचारात् साधारणमित्यर्थः। पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाह्यभावज्ञानहेतुतां दूषयति। पक्षधर्मेति। तज्ज्ञानम। अभावावगाहित्वम्। अव्यापकम्। विशुद्धधूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताज्ञानासङ्ग्राहकम्। पक्षधर्मधूमत्वावच्छिन्नव्यापकतात्मकादभावाद् धूमत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतात्मकस्य सामान्याभावस्यान्यत्वादिति भावः।

न च तादृशज्ञानासङ्ग्रहो न दोषाय सर्वत्र पक्षीयधूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावज्ञानादेवानुमितिरुपगन्तव्येति वाच्यम्। ईदृशव्यापकतया ग्रहे यत्र पर्वतीयधूमस्तत्र वह्निरिति सहचारग्रहस्यापेक्षिततया महानसादौ सहचारदर्शनेनास्यागृहीतत्वेन पक्षीयधूमदर्शनदशायामुपनयासम्भवात्। कथञ्चित् उपनयसम्भवेऽपि पूर्वगृहीतव्यापकताया अनुपयोगितापत्त्या तज्ज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधात।

न च पक्षीयधूमत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानाद्धेतुतामपि क्वचिदनुमित्युत्पत्त्या तद्धेतुत्वे कथमनुभवविरोध इति वाच्यम्। पक्षीयधूमत्वेन पक्षधर्मतावगाहिन एतादृशव्यापकताघटितव्याप्तिविषयकपरामर्शस्य मयाऽनुमितिहेतुत्वोपगमात्। तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं विना तादृशव्यापकताज्ञानादनुमितेरनुभवविरुद्धोत्पादत्वात्।

यत्तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेन

तादृशाभावप्रतियोगित्वप्रकारकमभावज्ञानमनुमितिहेतुरिति । तद-सत्। यादृशधर्मप्रकारेण प्रतियोगिनोऽभावांशे प्रकारता तादृश-स्यैव प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वभानं न न्यूनेऽधिके चेत्यनुभवेन प-क्षीयत्वघटितधर्मप्रकारेण प्रतियोगिनि भासमाने पक्षीयत्वांशं प-रित्यज्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विरुद्धत्वात् । न हि नीलो घटो नास्तीत्याद्याकारिका कदाचिदपि घटादिसामान्याभावबुद्धिः। मा वा तादृशं प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमनुभवोऽविरोत्सीत् । तथाप्युक्तज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वरूपेणानुमितिहेतुत्वे धूमसमानाधि-करणाभावाद्यंशस्य सम्बन्धविधया विषयतायाः प्रकारत्वेन वि-षयतायाश्चावच्छेदकतयाऽनुप्रवेशाद्गौरवम् । व्याप्यवत्ताधीहेतुतामते च प्रतियोगितासम्बन्धेन धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व-त्वावच्छिन्नप्रकारकस्यैव लघोरवच्छेदकत्वात् ।

न चोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सम्बन्धविधया धूम-समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वं च प्रतियोगित्वांशे प्रकारत-याऽवगाहमानां बुद्धिं वारयितुं व्याप्यपरामर्शहेतुतावादिनाऽपि धू-मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गक-त्वपर्यन्तं निवेश्यमिति क्व लाघवमिति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रका-रतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोपरागेणैव प्रतियोगितायाः संसर्गत्वो-पगमेनोक्तज्ञानस्यैवासिद्धेः ।

अथ व्यापकताधीहेतुतामतेऽपि प्रतियोगितासंसर्गकत्वमात्रं नि-वेश्यम्, शुद्धप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गकज्ञा-नादनुमितिरिष्यत एव, उभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-म्बन्धेन पक्षीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्र-कारकं ज्ञानं तेनापि नेष्यते प्रतियोगिनि प्रकारीभूतो यादृशो धर्म-स्तदवच्छिन्नत्वतद्घटकधर्मावच्छिन्नत्वान्यतररूपेणैव प्रतियोगितायाः संसर्गतोपगमात् इति चेत् ? माभूदेवं गौरवम्, तथाऽपि किञ्चिदं-शपरित्यागेन प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वप-र्याप्त्यवगाहनोपगमे बाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां गौरवेण त-स्य हेतुतया उक्तपरामर्शहेतुत्वासम्भवस्तथा हि घटत्वाद्यवच्छि-न्नविशिष्टबुद्धिं प्रति घटादिसामान्याभावज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वेन न प्रतिबन्धकता घटादिसामान्याभावत्वेनाऽभावान्तरावगाहि-

प्रमासंग्रहात् । नाऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गकनीलघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकभवन्मतसिद्धज्ञानासङ्ग्रहाऽपि शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गेण प्रतियोगिप्रकारकाभावज्ञानत्वेन, शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नतया तदनवच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाहिभ्रमासङ्ग्रहात । किन्तु संसर्गघटकतया घटत्वाद्यंशे प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानत्वेनैव अस्मन्मते च प्रतियोगितासंसर्गकघटत्वादिपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकज्ञानत्वेन स्वरूपसत्पर्याप्तिनिवेशापेक्षया च पर्याप्त्यवगाहितानिवेशमते ऽनेकविषयतावनिवेशाधिक्याद्गौरवमिति सर्वत्र पक्षीयत्वविशिष्टतत्तद्धेतुनिरूपितव्यापकतापरामर्शादेवानुमितिः, तादृशव्यापकतायाः प्रागग्रहेऽपि तद्घटकप्रत्येकपदार्थज्ञानाद्विशिष्टविषयकोपनीतभानात्मकस्ताद्विषयकपरामर्शः सुघटः । धूमादिसामान्यव्यापकताग्रहः पक्षीयधूमाद्यव्यापकत्वशङ्कानिरासद्वारा उक्तपरामर्शे उपयुज्यत इति तु समीचीनतया प्रतिभाति ।

ननूक्तव्यापकताज्ञानवत् स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यजन्यस्वर्गजनकताघटकव्यापकताबोधोऽपि वितर्कग्रस्त इति भवतामपि का गतिस्तथा हि तत्र स्वर्गव्यापकत्वं स्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावः तदा यागत्वावच्छिन्ने तद्बाधो गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गस्य यागव्यभिचारात् । नापि स्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वप्रतियोगिकोऽभावः अतिप्रसक्तस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नतदभावस्यापि तथात्वात् । नापि विजातीयस्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नाऽभावः । कार्यकारणभावे गृहीत एव तदन्यथाऽनुपपत्त्या कार्यतावच्छेदकजातिकल्पनात् प्रथमं मानाभावेन तादृशजात्यनुपस्थित्या तद्घटितरूपावच्छिन्नाभावस्य विधिना बोधयितुमशक्यत्वादित्यत आह । स्वर्गेति । अयम्भावः; स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नत्वस्वानुयोग्यनुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावाधिकरणताविशिष्टस्वक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकतद्रूपावच्छिन्ननिष्ठाऽन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकधर्मवत्त्वकत्वमेव तद्रूपावच्छिन्नस्य तज्जनकत्वं ईदृशं तु यागत्वाद्यवच्छिन्नं स्वर्गादिजनकत्वं

अन्यतावच्छेदकजातेर्विशिष्यापरिचयेऽपि सुग्रहम्, केवलान्वयिनीश्वरज्ञानादावेतादृशकारणत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः। प्रवृत्त्युपयोगिकारणताया एव निरुक्तरूपत्वात्।

अथ वा स्वरूपसम्बन्धविशेष एव कारणत्वं नत्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वम्, अन्यथासिद्ध्यभावकूटस्य दुर्ज्ञेयत्वात्। एवं च प्रमाणान्तरावेद्यजातिविशेषस्य यागादिनिष्ठजनकतावच्छेदकघटितस्य निरुक्तरूपस्य दुर्ग्रहत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक्।

(चि०) एवं लिङ्गपरामर्शः कारणं न तु परामृश्यमाणं लिङ्गम्। अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः। तथा च लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारणताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्वग्रहात्। न च लिङ्गं परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथासिद्धम्, परिचये विशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषकं तथा चानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः अन्यथा परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि कारणं न स्यात्। अपि च धूमवान् वह्निमानिति धूमसमानकालवह्निविषया धूमविशेषणिकाऽनुमितिः ज्ञायमानविशेषणजन्या विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयेऽशाब्दविशिष्टभानत्वात् दण्डी पुरुष इति विशिष्टप्रत्ययवत्। अत एव ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननैयत्यं यथा दण्डी पुरुष इति प्रत्यक्षे तेन धूमसमानकालीनवह्निसिद्धिः। अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्तिवह्न्यनुमानं न स्यात् समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्त्यग्रहात्। किं च लिङ्गकरणत्वपक्षे परामर्श एव तद्व्यापारः परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वा-

दिति न तत् करणम् ।

(दी०) परिचायकत्वं परिचेयव्यावर्त्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह । परिचेय इति । विशेषणतया तत्त्वे पुनराह । तथा चेति । अवच्छेदकतामात्रेण चान्यथासिद्धावाह । अन्यथासिद्धावाह । अन्यथेति । अपि चेत्यादि । या यद्विशेषणसमानकालीनत्वेन तादृशी बुद्धिः सा ज्ञायमानतद्विशेषणजन्येति सामान्यव्याप्तौ पक्षधर्मतासम्पत्तये धूमविशेषणिकेत्यादि । ताद्रूप्यस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय धूमवानित्यादि । ज्ञायमानेति च तज्ज्ञानस्यापि जनकत्वलाभाय । साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यत्वात् विशेषणसमानकालतयेति । धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यनुमितेर्धूमाजन्यत्वाद्विशेष्येति । विशेष्ये विशेषणभावापन्नं यत्समानकालीनत्वेन धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः ।

(गा०) उपलक्षणस्यैव परिचायकत्वेन प्रसिद्धतया परिचायकत्वाप्रतिक्षेपेण लिङ्गमेव विशेषणमिति विशेषणत्वोपगमो मूलेऽसङ्गतः ।

न च परिचायकत्वप्रतिक्षेपक एवायं ग्रन्थः । अग्रिमस्येन्द्रियसंयोगपरिचायकत्वाभिधानस्याऽसङ्गतेः, अत एवोपलक्षणविशेषणसाधारणपरिचायकत्वपरतां प्रकृते दर्शयति । परिचायकत्वमिति । परिचायकत्वमन्यथासिद्धिप्रयोजकत्वेनाभिहितमिति तन्निराकरणमाकाङ्क्षितमिति परिचय इत्यादेरुपलक्षणतया परिचायकत्वनिराकरणपरतामाह । तत्त्वेति ।

विशेषणमपि परिचायकत्वेनान्यथासिद्धमेवेत्याशङ्कायां अन्यथासिद्धिप्रयोजकं उपलक्षणतया परिचायकत्वमेवेति भावं स्फुटीकर्तुं तथा चेति मूलमवतारयति । विशेषणतयेति । तत्त्वे । परिचायकत्वे । अवच्छेदकतयाऽन्यथासिद्धिरुपलक्षणतयेव विशेषणतयाऽपि परिचायकस्याविशिष्टेत्याशङ्कायामन्यथेत्यादिप्रतीकमवतारयति । अवच्छेदकतेति । मात्रपदेन विशेषणत्वस्याप्रयोजकत्व-

मुक्तम् । ज्ञायमानलिङ्गजन्यत्वसाध्यकानुमाने विशेषणजन्यत्वेन सामान्यतः साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकादिजन्यतयाऽर्थान्तरम् । अनुमितौ च व्यभिचारवारकान्यहेतुविशेषणानां च वैयर्थ्यं सर्वत्रैवानुमितौ किञ्चिद्विशेषणजन्यत्वेन साध्यसत्त्वात् धूमजन्यत्वत्वेन साध्यत्वे दृष्टान्ताभिधानविरोध इत्यतः सामान्यव्याप्त्या पक्षधर्मताबलात् धूमजन्यत्वसिद्धिरिति प्रदर्शयन् पदप्रयोजनान्याह । या यदिति । समानकालीनतयेति । विषयतारूपवैशिष्ट्यं तृतीयार्थः, तस्य च बुद्धावन्वयः । तादृशी । अशाब्दी । पक्षधर्मतासम्पत्तये । धूमजन्यत्वसिद्धौपयिकविशेषणीभवद्धूमकालीनत्वावगाहित्वघटितहेतोः पक्षवृत्तित्वलाभाय । अनुमितौ धूमस्याविशेषणत्वे तत्कालीनताया वह्न्यादावभाने च तत्र तादृशहेतुसत्त्वानिर्वाहादिति भावः । धूमविशेषणिकेत्यादीति । आदिपदाद् धूमसमानकालवह्निविषयेत्यस्य परिग्रहः । एवञ्च धूमविशेषणिकेत्यस्य यथाहेतुव्याख्यानं विशेष्ये धूमविशेषणिकेत्यर्थकत्वमवसेयम् । ताद्रूप्यस्य । यथाव्याख्येयधूमविशेषणकत्वस्य । आनुभविकत्वप्रदर्शनायेति । अन्यथा तत्र प्रमाणानुयोगानिवृत्तेरिति भावः ।

धूमवानित्यादीति । धूमवान् वह्निमान् इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः ।

ननु साध्ये विशेषणस्य ज्ञायमानत्वकथनम् न तेन रूपेण जनकतासिद्धये प्रत्यक्षविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकस्य विषयविधयैव हेतुत्वस्य सर्वमतसिद्धतया ज्ञायमानत्वेन हेतुताया असिद्धा दृष्टान्तविरोधेन तद्रूपावच्छिन्नजन्यत्वस्य साध्यत्वासम्भवादिति तद्वैयर्थ्यमित्यत आह । ज्ञायमानेतीति । तज्ज्ञानस्य । लिङ्गज्ञानस्य । जनकत्वलाभाय । जनकत्वे एतदनुमतत्वलाभाय, न तु तद्विशिष्टजन्यत्वस्य सिद्ध्या तस्य जनकत्वसिद्धौ इत्यर्थस्तत्राविवादात् । साध्यविशिष्टानुमितेरिति ।

यद्यपि यद्विशेषणकत्वमात्रस्याशाब्दबुद्धिविशेषणत्वे पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टविषयकानुमितिः पक्षतावच्छेदकाद्यजन्यतयाऽपि व्यभिचारः प्रसज्ज्यते तथाऽप्युद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टे यद्विशेष्यकेत्युक्तौ न तथा व्यभिचार इति साध्यमात्रोपादानम् । धूमेति । धूमस्यातीततयाऽनुमित्यजनकत्वं सूचयितुं धूमध्वंसस्य हेतुत्वानुसरणम् ।

विशेष्यविषयकत्वस्य बुद्धिविशेषणत्वेऽपि दर्शितव्यभिचारस्य दुर्वारतया विशेष्यविषये यद्विशेषणं तत्समानकालतयेति योजनामाहृत्य व्याचष्टे । विशेष्य इति । मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणतयाऽवच्छिन्ना या विशेषणान्तरांशे भासमानसमानकालीनत्वविषयतानिरूपिता यदीयविशेषणता तत्प्रतियोगीत्यर्थः । धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ वन्ह्यंशे भासमानसमानकालीनत्वसम्बन्धेन विधेयांशे विलक्षणप्रकारत्वमेवासिद्धमिति कथं तस्य प्रतियोगितया हेतुभानं धर्मिपारतन्त्र्येणैव न तु स्वातन्त्र्येण धूमसमानकालीनवह्निमानित्याकारकतापत्तेः । तत्पारतन्त्र्येण भानं च तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छिन्नं विशेषणत्वमिति । तादृशानुमितेर्यत्पदोपादेयधूमघटितहेतुमत्त्वमव्याहतम् ।

वस्तु एकधर्मिपारतन्त्र्येणाऽन्यांशे विशेषणत्वं तद्धर्मिनिरूपितविशेषणत्वाभिन्नविशेषणत्वमेव, तथा चावच्छिन्नत्वस्थलेऽभेद एव निवेशनीय इति, तदसत् ।

तथा सति तुल्ययुक्त्या विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यबुद्धावपि विशेषणपारतंत्र्येण विशेष्यांशे परंपरासम्बन्धेन विशेषणतावच्छेदकभानस्य विशेषणनिरूपितविशेषणत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वात्मकतया पर्वतो धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यादिस्थलीयधूमाजन्यानुमितेः पर्वतनिरूपितप्रकारत्वाभिन्नसमानकालीनत्वविषयतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताप्रतियोगित्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वापत्तेः । अस्मन्मते च तत्र मुख्यविशेष्यांशे या धूमीयप्रकारता सा विशेषणांशे धूमीयप्रकारतयाऽवच्छिन्ना न तु वैपरीत्यमिति व्यभिचारानवकाशः ।

(दी०) तदानीं धूमवान् धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यादौ च विशेषणे विशेषणतापन्नस्य धूमस्य समानकालत्वं वह्नौ भासते न तु विशेष्ये तथात्वापन्नस्य, अनुभवसिद्धो ह्ययं विशिष्टबुद्धीनां विशेषणताविशेषः, विशेषणं धर्मितावच्छेदकं विशेष्यं च विधेयम् । तथा च विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं यद्धर्मविशिष्टे तत्समानकालीनत्वेनावगाहते या अशाब्दी बुद्धिः

सा तद्धर्मजन्येति पर्यवसितोऽर्थः । धूमकालीनवह्निमानित्यादौ च विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नं न धूमकालीनत्वेन भासते परं तु वह्नित्वावच्छिन्नम् । धूमवानयं धूमकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमानालोकादित्यादौ च न धूमवत्त्वविशिष्टे धूमकालीनवह्निमत्त्वं भासते किं तु तादृशविशिष्टपक्षतावच्छेदकवति वह्निमत्त्वं सम्बन्धमर्यादया यत्समानकालीनत्वमवगाहते इत्यपि वदंति ।

(गा०) मुख्यविशेष्यांशे या विशेषणता तत्सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य तदवच्छिन्नत्वनिवेशनस्य मुख्यविशेष्यतानिवेशनस्य च प्रयोजनमाह । तदानीमिति । धूमस्य मुख्यविशेष्यांशे विशेषणतामाविष्कर्तु धूमवानित्यंतं पक्षविशेषणम् । वर्तमानवैशिष्ट्यस्य मतुपा प्रायशो बोधनात्तदानीमित्यनुक्तौ धूमस्यानुमितिसमये विद्यमानतालाभसंभवात्तस्य तत्र जनकत्वमपि संभाव्येतेति तदुक्तिः । विशेषण इति । वह्निविषयतानिरूपितसमानकालीनत्वसंसर्गावच्छिन्ना धूमविशेषणता विशेषणीभूतकालनिरूपितविशेषणतावच्छिन्नैव न तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छिन्नेत्यर्थः । इदं च विशेषणविशेषणघटितपरंपरासम्बन्धेन तद्विशेष्यांशे विशेषणत्वमित्याशयेनोक्तम् । ननु पर्वतविशेषणतापन्नस्य धूमस्य कालीनत्वसम्बन्धेन विधेयांशे विलक्षणप्रकारत्वमेवासिद्धमिति कथं तस्य हेतुघटकत्वमित्यत आह । अनुभवेति ।

अयमाशयः एकत्र द्वयमितिरीत्या दण्डकुंडलवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविलक्षणे तयोरेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकधर्माधिकरणतावन्निष्ठतदवच्छेदककालावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं विधेये भासते । अत एवासमानकालीनयोरेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यज्ञानस्य भ्रमत्वम् निरुक्तरूपमेव च समानकालीनत्वमित्युच्यते यथाश्रुतस्य धर्म्यंतर एव समानकाले वर्त्तमानयोरतिप्रसक्ततया तादृशयोस्तथाविधज्ञाने भ्रमत्वानिर्वाहकत्वात् निरुक्तसमानकालीनत्वभानोपगमे च तद्रूपविशिष्टविधेयवैशिष्ट्यस्य च धर्म्यान्तरे एव स-

त्वेनान्यधर्मिकज्ञानस्य तदवगाहित्वेन भ्रमत्वोपपत्तेः । समानकालीनत्वस्य नियतोपस्थितिविरहेण संसर्गतयैव भानमुपेयम् । अनुपस्थितस्य विशेषणत्वायोगात् एवं च दण्डी कुण्डलीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दण्डकालीनकुण्डलीत्याकारकतावारणाय प्रकारतावैलक्षण्यमावश्यकम् । यदि च लाघवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकाधिकरणकालावच्छिन्नाधिकरणतैव विधेयस्य सम्बन्ध इत्युच्यते तदा तदनुसारेणान्यथैव हेतुर्निर्वाच्य इति पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रमनुमितिविषयः न त्वेकविशिष्टऽपरवैशिष्ट्यमिति प्राचीनमतानुसारेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वमेतद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यं भासते न तु निरुक्तरूपमित्यभिप्रायेणैवेदमनुमानं नातः पक्षतावच्छेदकमादाय क्वापि व्यभिचार इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति ।

विशेष्यविषय इत्यस्य व्यत्यासमसहमानः प्रकारान्तरेण हेतुमुपक्रमते । विशेषणमिति । धर्मितावच्छेदकम् । स्वधर्मितावच्छेदकम । विधेयम् । विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नम् । विशेष्यविषय इति सप्तम्याश्च बुद्ध्यन्वयिविषयित्वार्थकतया विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं स्वधर्मितावच्छेदकयद्धर्मसमानकालीनतयाऽवगाहते या बुद्धिरित्यर्थो लभ्यते तत्र च धूमकालीनवह्निमान् पर्वतो वह्निमान् धूमध्वंसादित्यादौ व्यभिचारवारणायोपात्तं स्वधर्मितावच्छेदकत्वं धर्मविशेषणमव्यावर्तकं धूमादेर्ज्ञानान्तर एव तस्य वह्नित्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकत्वात् स्वनिरूपितत्तज्ज्ञानीयधर्मितावच्छेदकतानिवेशेऽपि तत्रैव धूमस्याधिकस्य पक्षताच्छेदकप्रवेशेन व्यभिचारो दर्शयिष्यत इति स्वसमानकालीनतया विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नभानांशे धर्मितावच्छेदकत्वं निवेशयति । तथा चेति । यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तत्समानकालीनत्वेन विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नमवगाहते विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्रूपं यत्समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नं तद्रूपावच्छिन्नावगाहिनी या बुद्धिरित्यर्थः । विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणे समानकालीनत्वधर्मितावच्छेकतापन्नत्वपर्यन्तानिवेशप्रयोजनमाह । धूमकालीनेति । धूमं धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यतावच्छेदकधूमकालीनत्वेन विधेयमवगाहमानायामपि धूमवानयं धूमकालीनवह्निमानित्यन्य-

लिङ्गकानुमितौ विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधूमकालीनत्वसहितं वह्नित्वं न धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतया भासते अपि तु शुद्धवह्नित्वमेवेति न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः।

यद्यपि शुद्धवह्नित्वमप्यनुमित्यन्तरस्य समूहालंबनरूपधूमविशिष्टपक्षकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नधूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नोभयसाध्यकप्रकृतानुमितेश्च विधेयताया अवच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणं भवतीति व्यभिचारो दुर्वारः।

अथ तत्कालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्याप्तविधेयतावच्छेदकताकत्वनिवेशात् नायं व्यभिचारः समूहालम्बनानुमितौ धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकत्वेन विधेयान्तरावच्छेदकत्वेन च शुद्धवह्नित्वस्य भाने ऽपि धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतानापन्नस्यैव तस्य विधेयत्वान्तरावच्छेदकत्वादिति चेत्?एवं सति यद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यं वक्ष्यमाणधूमकालीनवह्न्यवच्छिन्नपक्षकानुमितौ उद्देश्यतावच्छेदकमध्य एव धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतया वह्नित्वभानात् विधेयतावच्छेदकतया तस्मिन् भासमाने तदवच्छिन्ने समानकालीनत्वाभानेन तादृशविषयत्वस्येतरधर्मितावच्छेदकतानवच्छिन्न एव तत्र पर्याप्तेर्व्यभिचाराप्रसक्तेः।

यत्तु विधेयत्वसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नतदवच्छेदकावच्छिन्नविषयतयोरेकविषयतानिरूपितत्वनिवेशान्नोक्तसमूहालम्बनानुमितौ व्यभिचारः। तत्र शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयत्वधूमसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नवह्नित्वावच्छिन्नविधेयत्वनिरूपकधर्मिविषयत्वयोः परस्परपरिहारेण प्रत्येकसाध्यकानुमितिसम्बद्धयोर्भेदादिति। तदपि न साधु। धूमवान् धूमकालीनवह्निमान्पर्वतो वह्निमानिति वक्ष्यमाणानुमितावपि धूमसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नवह्नित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिविषयतातो विशेषणद्वयविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नाया विधेयतानिरूपकधर्मिविषयताया भेदेन यद्विशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यापरिहारात्तथापि स्वानिरूपकज्ञानानिरूपितविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणं यद्रूपं समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नतदवच्छिन्नविषयतानिवेशान्नोक्तो व्यभिचारो न वा यद्विशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यं समूहालम्बनरूपोक्तानुमितौ समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नं

यद्वह्नित्वं यादृशविषयतायामवच्छेदकं तादृशविषयत्वानिरूपकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नमात्रसाध्यकानुमितिनिरूपितविधेयताया एवावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तत्र न तु स्वनिरूपकज्ञानमात्रीयविधेयताया इति निरुक्तहेत्वसत्त्वात् धूमतत्समानकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाविधेयतायाः स्वनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतारूपधूमकालीनत्वावच्छिन्नवह्निविषयतानिरूपकमात्रनिरूपितत्वेन हेतुसत्त्वात्।

यद्विशिष्ट इत्यस्य प्रयोजनमाह। धूमवानयमिति। अत्र च धूमधूमकालीनवह्न्योः परस्परविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नयोर्विधेयधर्मितावच्छेदकत्वमिति सूचयितुं मध्येऽप्ययमिति विशेष्यवाचकपदनिर्देशः। विशिष्टपक्षतावच्छेदकवतीति। तदुभयधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्वतत्वावच्छिन्न इत्यर्थः। वह्निमत्त्वमिति। भासत इत्यनुषज्यते। एकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नयोर्विधेयधर्मितावच्छेदकयोरेव तथात्वं न तु क्वापि विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावापन्नयोरिति हृदयम्।

अथ स्नेहगंधविशिष्टस्य द्रव्यत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्राश्रयासिद्धेर्दोषत्वानुरोधेनान्यतरविशिष्टद्रव्यत्वस्यान्यतरधर्मितावच्छेदकत्वमावश्यकम्, अन्यथा शुद्धद्रव्यत्वावच्छेदेनान्यतराभावस्याप्रसिद्ध्या तत्सामानाधिकरण्येनान्यतराभावस्याविरोधितया तत्र दोष एव दुर्लभः स्यादिति एकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्य विधेयधर्मितावच्छेदकत्वे एव विशेषणधर्मितावच्छेदकभाव इति नियमासम्भव इति चेत्? तादृशनियमाभावेऽपि तादृशधर्मद्वये धर्मितावच्छेदकविशेषणभावस्याप्यनियमात् यत्रातथाभूतयोरेव गंधस्नेहयोः द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया पक्षतावच्छेदके प्रवेशस्तत्रासिद्धेर्दुर्घटतयाऽनुभवानुरोधेन उभयत्वाप्रकारकमपि द्रव्यत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य एकत्र द्वयमिति न्यायेन गंधस्नेहप्रकारकं ज्ञानं प्रति उभयाभावप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वमुपगम्य द्रव्यत्वावच्छेदेन तदुभयाभाववत्त्वस्यैव तत्र दोषत्वमुपपाद्यमित्युक्तनियमेऽपि सामंजस्यात्।

न चैवमपि यत्र पर्वतत्वस्यैव धूमस्यैव धूमसमानकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकान्यलिङ्ग-

कानुमितौ पक्षतावच्छेदकता धूमाजन्यायां तत्र निरुक्तहेतुसत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यम् । यद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नयद्धर्मविशिष्ट इत्यर्थकतोपगमात् ।

विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयकत्वं समानकालीनत्वसम्बन्धेन यद्विशेषणविशिष्टविषयकत्वरूपं विवक्षितं धूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नस्य यत्र साध्यता पक्षतावच्छेदकतावत् तत्र समानकालीनत्वं प्रकारो न तु संसर्गः अगत्या तल्लिंगकानुमितावेव तत्समानकालीनत्वस्य साध्यांशे संसर्गतोपगमात् अन्यत्र तत्संसर्गतायाः अप्रामाणिकत्वादिति केचिदाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति । संसर्गेति । अन्यत्र समानकालीनत्वस्य न संसर्गतेत्यत्र विवादादस्वरसः उक्तकल्पे पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतापन्नधूमस्य धूमसमानकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य यत्र पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र व्यभिचारो दुर्वारः । सुन्दरनीलपर्वतो वह्निमानित्यादौ नीलादेः सौंदर्यादिधर्मितावच्छेदकताया आनुभविकत्वेन उक्तनियमासिद्धेः । भवतु वा तथाविधज्ञानान्तरे नीलसौंदर्यादेर्विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नस्यैव पर्वतत्वाद्यवच्छिन्ने प्रकारता तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे तु प्रथमकर्मधारयलभ्यनीलपदार्थविशिष्टपर्वतादौ सुन्दरपदार्थस्य कर्मधारयांतरबलादन्वये नीलादेः सुन्दरादिपदार्थधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव विधेयधर्मितावच्छेदकतया भानान्न तादृशनियमः ।

न चानुमितावेव किञ्चिद्विशिष्टविशेषणतापन्नैकोद्देश्यतावच्छेदकस्यापरोद्देश्यतावच्छेदकधर्मितानवच्छेदकत्वनियम इति वाच्यम् । व्याप्यवत्तापरामर्शे हेतुधर्मितावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकस्य यादृशं भानमनुमितावपि तस्य साध्यधर्मितावच्छेदकतया च तादृशभानमित्यनुभवस्य दुरपह्नवतया यत्र परामर्शे धूमकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमस्य पर्वतत्वविशिष्टविशेषणतापन्नस्यालोकादिरूपहेतुधर्मितावच्छेदकता तत्रानुमितावपि धूमस्य तादृशस्यैव साध्यधर्मितावच्छेदकताया अवर्जनीयत्वात् ।

न चोक्तनियमाभावेऽपि न व्यभिचारः इतरधर्मितावच्छेदकतानापन्नं यद्धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्येति विवक्षणीयत्वात् । धूमस्यैव धूमकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमावच्छिन्नपक्षकस्थले विधेयधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमस्यैव धूमकालीनत्वेन भासमानवह्नि-

धर्मितावच्छेदकतया विवक्षणीयहेतोस्तत्रासत्त्वादिति वाच्यम् । एवं सति धूमवान् पर्वतो धूमकालीनवह्निमानालोकादित्यादौ पक्षतावच्छेदकधूमस्य हेतुधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव साध्यधर्मितावच्छेदकतया व्यभिचाराभावेन विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशस्य कथितव्यावृत्त्यसंगतेः ।

न चोक्तव्याख्यायामपि धूमकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमवत्पर्वतादिवृत्तित्वादिना वह्न्यादेर्यत्र साध्यता तादृशानुमितावितरधर्मितावच्छेदकत्वेन धूमाभानात् तत्र व्यभिचारवारणाय विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । एवमपि यत्समानकालीनतयेत्यंशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । धूमघटितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नावगाहिन्यामन्यलिङ्गकानुमितौ धूमस्य हेतुधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव विधेयधर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकघटकधूमस्यान्यधर्मितानवच्छेदकत्वेऽपि तस्य विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकत्वासम्भवेन व्यभिचारानवकाशादित्यनुशयेन प्रकारान्तरेण हेतुं व्याख्यातुमुपक्रमते । अथ वेति ।

(दी०) अथ वा विशिष्टत्वं व्यावृत्तत्वं तच्च तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वं विशेषणविशेष्यपदे च धर्मद्वयमात्रोपदर्शके । तथा चैकस्मिन् धर्मे यद्धर्मसमानकालत्वग्रहाजन्या या अशाब्दी तद्धर्मसमानकालीनत्वबुद्धिः सा ज्ञायमानतद्धर्मजन्येत्यर्थः । एवं न क्वापि व्यभिचारशङ्का । साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वं न क्वाप्यनुमितिविषयो मानाभावात् । नवीननये तु कालादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासत इत्यन्यदेतत् । दण्डी पुरुषो गच्छतीत्यादिशाब्दधीवारणाय अशाब्देति । तुल्यन्यायतयोपनीतभानवारणाय तदन्यत्वमपि वाच्यमित्यपि वदन्ति । एतन्नये चातीतत्वाग्रहेऽप्यतीतादिलिङ्गज्ञानान्नानुमितिरिति नातीतलिङ्गकालीनत्वावगाह्यनुमितौ व्यभिचारः । कालोऽत्र वर्त्तमानो विवक्षितः तद्वैशिष्ट्यांशे च प्र-

मात्वं वाच्यं वर्त्तमानत्वं वा तादृशधर्मविशेषणमित्यपि कश्चित्। केचित्तु विशेषणं विशेष्यतावच्छेदकं तथा च वर्त्तमानविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनतया धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाह्यशाब्दज्ञानत्वादित्यर्थः। सतश्च पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिष्टमेव। समानकालीनत्वानुसरणं तु ताद्रूप्यविषयत्वे प्रतिज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वसूचनायेत्याहुः। परामर्श एवेति। न च कारणतावच्छेदकस्य तस्य न व्यापारता परामृष्यमाणत्वेन परामर्शाजननादिति वाच्यम्। व्यापारं प्रति रूपान्तरेण हेतुत्वेऽपि फलं प्रति ताद्रूप्येण हेतुतायां विरोधाभावात्। लिङ्गत्वेनैवानुमितिहेतुता परामर्शस्तु व्यापारमात्रमित्यपि केचित्।

(गा०) व्यावृत्तत्वं विलक्षणत्वं धूमकालीनवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकान्यलिङ्गकानुमितेरपि केनाचिद्रूपेण कुतश्चिद्विलक्षणतया न व्यावृत्तिसम्भव इति समानकालीनत्वग्रहजन्यानुमितिव्यावृत्तधर्मवत्त्वरूपतया तद्व्याकुरुते। तच्चेति। समानकालीनत्वेति। किञ्चिद्धर्मविशिष्टे किंचिद्धर्मसमानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वमित्यर्थः। विशेषणत्वविशेष्यत्वयोर्वैयर्थ्यमाशंक्याह। विशेषणेति। धर्मद्वयोपदर्शक इति। विशिष्टपदार्थघटकधर्मयोस्तद्धर्मत्वेन बोधक इत्यर्थः।

समुदितार्थमाह। तथा चेति। एकस्मिन् धर्म इति। यद्धर्मसमानकालीनत्वग्रहाजन्या या अशाब्दी तद्धर्मे तद्धर्मसमानकालीनत्वबुद्धिरित्यर्थः। आलोककालीनवह्निमानयं वह्निमान् धूमाद् धूमकालीनालोकवानयं वह्निमान् धूमादित्यादेः संग्रहाय समानकालीनत्वप्रतियोग्यनुयोगिधर्मयोर्विशिष्योपादानम्। रूपान्तरेण धूमवह्न्योर्यत्र समानकालीनतानिरूपकतया पक्षतावच्छेदकप्रवेशः धूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकतादृशानुमितिसंग्रहाय यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नसमानकालीनताग्रहाजन्येत्यादि विवक्षणीयम्। एवं चायं धूमकालीनवह्निमान् धूमादित्यादेरपि संग्रहः धूमकालीवह्नित्वावच्छिन्ने धूमकालीनत्वावगाहिन्यास्तादृशानुमितेस्तादृशवह्नित्वावच्छिन्ने धूमकालीनत्वग्रहाजन्यत्वात्। धूमकाली-

नवह्निमानयं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्याद्यनुमितिस्त्वगत्या पक्षाद्बहिर्भावनीया । समानकालीनत्वविषयत्वाप्रयोज्यसमानकालीनत्वविषयतां निवेश्य तादृशानुमितिसंग्रहे एकस्मिन्धर्म इत्यादेर्वैयर्थ्यात् ।

वस्तुतस्तु समानकालीनत्वविषयत्वाप्रयोज्यत्वं न समानकालीनत्वविषयकज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वं धूमकालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ धूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नांशे धूमकालीनविषयताया अपि धूमकालीनत्वविषयकपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात्तदसंग्रहापत्तेः । नापि समानकालीनत्वविषयताघटितधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपिताविशिष्टानुभवत्वावाच्छिन्नकार्यतानवच्छेदकत्वं कालीनत्वसम्बन्धेन धूमविशिष्टवह्निसाध्यकान्यलिङ्गकानुमितौ संसर्गविधया समानकालीनत्वविषयतायाः विशेषणज्ञानजन्यतानवच्छेदिकायास्तादृशत्वात्तत्र व्यभिचारापत्तेः ।

न च तादृशविषयताया अपि वह्निविशेष्यकसमानकालीनत्वसंसर्गकधूमरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वान्न तादृशानुमितौ व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या तथाविधज्ञाने तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो हेतुत्वाद्व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

न च प्रयोज्यत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः धूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्ने हेतुभूतधूमकालीनत्वविषयतायास्तद्विषयकपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परामर्शीयसमानकालीनत्वविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपं प्रयोजकत्वं परामर्शस्य व्यापकतावच्छेदकतया धूमकालीनत्वविषयकत्वेऽपि लिङ्गतया धूमानवगाहने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने धूमकालीनत्वाभानाल्लिङ्गतया धूमविषयताया एव तादृशभानप्रयोजकत्वादिति वाच्यम । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्त्यादिमत्त्वरूपलिङ्गत्वविशिष्टविषयतायाः प्रयोजकत्वे तदन्तःपातिसाध्यतावच्छेदकघटकसमानकालीनत्वविषयताया अपि प्रयोजकताया दुर्वारत्वात् ।

न च वह्न्यादिपक्षकधूमादिकालीनत्वसाध्यकान्यलिङ्गकानुमितौ वह्न्याद्यंशे धूमादिसमानकालीनत्वग्रहाजन्यायां तदंशे धूमसमानकालत्वावगाहिन्यां धूमजन्यायां व्यभिचार इति वाच्यम् । इतरविशेषणतापन्नधर्मांशे समानकालतावगाहिताया विवक्षणेन सामंजस्यात् ।

ननु गंधप्रागभावादिपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पृथिवीत्वादिहेतुक-गन्धाद्यनुमितिः कदाचित्तद्विशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी कदाचित्तदुपलक्षितानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी जायते तयो-र्वैलक्षण्यायाद्यायां विधेये पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानोपगम आवश्यकः तथा च साध्यांशे पक्षतावच्छेदककालीनत्वावगाहिज्ञाना-जन्यायां तदंशे तत्कालीनत्वावगाहिन्यां तज्जन्यत्वाभावेन व्यभिचारः।

अथ पक्षतावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्यामनु-मितौ विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यं साध्यस्य सम्बन्धतया भासते त-द्विशिष्टानुयोगिकत्वं च तदवच्छिन्नानुयोगिताकत्वं एकक्षणावच्छे-देन एकदेशवृत्तिकयोरेव परस्परावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमिति गंध-प्रागभावादेर्गंधाधिकरणतानवच्छेदकतया गंधादिसम्बन्धानुयोगि-तायां गन्धप्रागभावाद्यवच्छिन्नत्वबाधेन तत्र तदवगाहिन्याः स-ल्लिङ्गजाया अप्यनुमितेर्भ्रमत्वनिर्वाहः तथा च तस्याः साध्यांशे तत्स-म्बन्धांशे वा पक्षताच्छेदकसमानकालीनत्वानवगाहितया हेत्वस-त्त्वान्न व्यभिचारः।

यदि चैकधर्मस्य तदधिकरणत्वस्य वाऽपरनिरूपिताधिकरणत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं न कुत्रापि अत एव हेत्वधिकरणत्वस्य स्वाधिकरणतावच्छेदकतापरतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणं व्याकुर्वतां मते न्यूनाधिकवृत्तिधर्मद्वयाधि-करणतयोर्न्यूनाधिकवृत्तित्वे तुल्यवृत्तिधर्मद्वयाधिकरणतयोश्चावच्छे-द्यावच्छेदकभावे विनिगमनाविरहेण स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकभा-वासम्भवं दीधितिकृदाहेति मन्यते तदा पक्षतावच्छेदकविशिष्टानुयो-गिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितौ स्वसमानानुयोगिकपक्षतावच्छेदक-धर्माधिकरणतावच्छेदकक्षणावच्छिन्नाधिकरणतैव साध्यसम्बन्ध-तया भासत इत्युपगंतव्यम्। तादृशाधिकरणतैव विशिष्टानुयोगिकवै-शिष्ट्यमिति चेत्? एवं सति लिङ्गोपधानमतेऽपि धूमाद्यवच्छिन्नं स्व-समानाधिकरणधूमाधिकरणतावच्छेदकक्षणावच्छिन्नं वाऽधिकरणत्वं वह्न्यादेः सम्बन्धः। दण्डी चैत्रो गच्छतीति प्रत्यक्षेऽपि तादृशं दंडा-दिविशिष्टानुयोगिकं वैशिष्ट्यं विधेयसम्बन्ध इत्येव स्यात् तद-नुसारेणैव प्रकृते हेतुर्व्याख्येयः युक्तं चैतत् विधेये अनुयोगिताव-च्छेदकसमानकालीनत्वभानेनैवैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधात् वि-

शिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधवैलक्षण्यनिर्वाहोपगमे यस्मिन्धर्मिणि दण्डकुण्डलयोर्विभिन्नकालावच्छेदेनैव सत्त्वमन्यत्र वा एककालावच्छेदेन सत्त्वं तदेकतरविशिष्टतद्धर्म्यनुयोगिकापरवैशिष्ट्यबोधस्य प्रमात्वापत्तेः। तयोरेव दण्डकुण्डलयोरेककालीनताया एकावच्छेदेनैकदेशवृत्तितायाश्चाबाधितत्वात्। तथा च तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकानुमितौ तद्धर्मघटितहेतोर्व्यभिचारो दुर्वार इत्याशंक्य धूमगंधप्रागभावादिविशिष्टे वह्निगंधादिसाध्यकानुमितौ पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वं साध्यांशे पक्षतावच्छेदकाधिकरणत्वावच्छेदककालावच्छिन्नत्वं वा साध्यसंबंधांशे कदाचिदपि न भासते अतो नानुमितौ पक्षधर्मघटितहेतुसत्त्वम्

न चानुमितौ साध्यपक्षतावच्छेदकयोरेकत्र-द्वयमिति रीत्यैव भाने तादृशानुमितेः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावज्ञानाप्रतिबध्यतया गंधप्रागभावादिविशिष्टे गंधादिसाधनेऽसिद्धिव्यभिचाराभ्यां बाधस्यासंकरो मूलदर्शितो विरुद्ध इति वाच्यम्। गंधप्रागभावकालरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे गंधादिसाधने तादृशकालावच्छिन्नत्वस्य गंधाद्यंशे तत्संबंधांशे वा भानोपगमेन तत्र तदवच्छेदेन साध्याभावबुद्धेर्विरोधितया तत्रैव बाधासंकरस्य निष्प्रत्यूहत्वात्। मणिकृतापि गंधप्रागभावादिपक्षतावच्छेदकस्थले एकधर्मस्य तदधिकरणतायाश्चापरधर्माधिकरणतावच्छेदकत्वेऽविवादेन एकधर्मविशिष्टेऽपरसाधने तद्धर्मस्य तदधिकरणतायाश्चावच्छेदकत्वभानानिर्वाहमाकलय्य कालावच्छिन्नपक्षकस्थले एव बाधासंकरे निर्भरः कृतः तथा च न व्यभिचारप्रसक्तिरित्याशयेन समाधत्ते। साध्यस्येति।

नन्वेवमपि धूमकालावच्छिन्नपर्वतपक्षकान्यलिंगकानुमितौ धूमकालावच्छिन्नत्वभानेन व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यत आह। नवीननये इति। अन्यदेतदिति। हेतुसमानकालवृत्तित्वस्यानुमित्याऽनवगाहने तदवगाहित्वघटितहेतोः न तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहिन्यामनुमितौ व्यभिचारः आधेयत्वाद्यवच्छेद्यत्वयोराधारत्वावच्छेदकत्वबद्भेदात् यदि विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधमात्र एव कालावच्छिन्नत्वं भासते तदा तल्लिंगकानुमितौ तल्लिंगकालावच्छिन्नत्वभानेऽवच्छिन्नत्वांशे तद्विशेषणकालस्य संबंधांतरं भासते धूमादिकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वे चावच्छिन्नत्वस्य कालसंबंधतया भानात् तत्र कालसंबंधाभानेन

वैलक्षण्यान्न व्यभिचारः।

यदि च धूमादिलिंगकानुमितौ धूमाधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नाधिकरणता विधेयस्य संबंधस्तदापि तत्रोत्तराधिकरणतायां प्रथमाधिकरणतासमानदेशस्याप्यधिकस्य भानाद् धूमाधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नपक्षकस्थले तादृशकालावच्छिन्नाधिकरणतायाः साध्यसंबंधरूपत्वे स्वाधिकरणतायां समानदेशत्वाभावेन वैलक्षण्यात् सामंजस्यमिति भावः।

ननु धूमरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यामन्यलिंगकानुमितौ व्यभिचारः पक्षतावच्छेदकोपलक्षिते साध्यवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितितो वैलक्षण्याय तस्यास्साध्यांशे पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानस्यावश्योपेयत्वात्। तज्जनकज्ञाने च तदभानादित्यत आह। साध्यस्येति। मानाभावादिति। पक्षतावच्छेदकसाध्ययोरेकत्र द्वयमिति रीत्यैव भानं न तु क्वापि विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या तथा भानेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्र भासते न तु तत्समानकालीनत्वम्। अवच्छिन्नत्वं तु समानकालीनत्वादिनियतं स्वरूपसंबंधविशेषः अतो विभिन्नकालीनपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितेर्न प्रमात्वप्रसंगो ऽनुभवबलेन चानुमितेः साध्यांशे लिंगसमानकालीनत्वावगाहितासिद्धिरिति भावः।

ननु धूमकालस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्रत्यायामवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवत्त्वावगाह्यन्यलिंगकानुमितौ व्यभिचारः साध्यांशे धूमकालावच्छिन्नत्वात्मकतत्कालीनत्वावगाहिन्यास्तादृशानुमितेस्तदंशे तद्ग्रहाजन्यत्वादित्यत आह। नवीननये इति। अन्यदेतदिति। एतत्कालावच्छिन्नत्वभानं तत्कालीनत्वभानादन्यदित्यर्थः। तत्कालीनत्वघटकाधेयतातोऽवच्छिन्नत्वस्य भेदादिति भावः।

शाब्दधीवारणायेति। अन्यथा दण्डादिसमानकालीनत्वावगाहिन्या अपि तादृशशाब्दबुद्धेस्तदजन्यतया व्यभिचारापत्तेरिति भावः।

यद्यपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमिताविव तादृशशाब्दबुद्धावपि संसर्गतया विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभाने मानाभावः। मतुपा गमनादिरूपविधेयसमानकालीनत्वस्य दण्डादौ बोधनेऽपि तादृशबुद्धेस्तदंशे समानकालीनत्वावगाहियोग्यताज्ञानजन्यतया न निरुक्तहेतुमत्त्वं तथाऽपि एकपदार्थेऽपरप-

द्धार्थवत्त्वं न योग्यता किं तु विशेषणे विशेष्यनिष्ठाभावाप्रतियोगित्व-मिति मते मतुप्जन्यसमानकालीनत्वबुद्धेर्विशेष्यांशे समानका-लीनत्वग्रहाजन्यत्वात्तद्वारणायाशाब्दत्वनिवेशनमावश्यकम् ।

तुल्यन्यायतयेति । शाब्दबुद्धिवदुपनीतभानस्यापि विषयाजन्य-तयेत्यर्थः । उपनीतभानवारणाय । धर्म्यन्तरगृहीतस्य समानकाली-नत्वस्यान्यत्रोपनयप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानवारणाय । स्मरणात्मकसमान-कालीनत्वभानस्य स्वसमानधर्मिकतदनुभवाधीनतया न तत्र व्य-भिचार इति ध्येयम् ।

नन्वतीतादिलिङ्गज्ञानजन्यानुमितौ लिङ्गस्याव्यवहितपूर्ववर्तिता-विरहेणाजनकतया व्यभिचारस्तत्रापि समानकालीनत्वभानविरोधि-ज्ञानासत्त्वेऽसतोऽपि तस्य भानादित्यत आह । एतन्नये चेति । अती-तत्वाग्रहेऽपि । साध्यहेत्वोरसमानकालीनत्वाग्रहेऽपि । अपिनाऽतीत-त्वग्रहे प्रतिबन्धकवशाद्यथा नानुमितिरिति दृष्टांतः सूचितः ।

नानुमितिरिति । लिङ्गरूपकारणविरहान्न समानकालीनत्वावगा-ह्यनुमितिरित्यर्थः । समानकालीनत्वानवगाहिनी पुनरनुमितिर्भ-वतु मा वोभयथाऽपि न प्रकृते क्षतिरिति ध्येयम् ।

तत्रानुमितिं स्वीकृत्य हेतौ विशेषणान्तरप्रक्षेपेण व्यभिचारं वा-रयतां मतमाह । कालोऽत्रेति । अत्र । तत्कालीनत्वशरीरे । वर्तमानः। प्रकृतबुद्ध्यव्यवहितपूर्वः ।

नन्वेवमपि अतीतादिलिङ्गाधिकरणत्वेन स्वाव्यवहितप्राक्कालवि-षयिण्यामनुमितौ व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यत आह । तद्वैशिष्ट्येति । तादृशकालस्य धर्मवैशिष्ट्यांशे इत्यर्थः । तथा च तद्धर्मविषयता-निरूपितवास्तवतद्धर्मवद्वर्तमानकालविषयतानिरूपितवृत्तिविषयता-शालित्वं हेतुघटकमिति फलितम् । प्रमात्वघटकस्य धर्मे ता-दृशकालवृत्तित्वस्य वास्तवस्य निवेशेनैवोपपत्तावन्यांशप्रवेशेनाल-मित्यत आह । वर्तमानत्वं वेति । अव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वं वेत्य-र्थः । धर्मविशेषणम् । यत्पदोपादेयधर्मविशेषणम् । कालीनत्वघटक-स्वाव्यवहितप्राक्काले वास्तवं तादृशधर्मवत्त्वं विशेषणमिति तु प-रमार्थः । ज्ञायमानलिङ्गकरणतामते कारणाविरहेण तत्रानुमित्यसम्भ-वात् तद्वारकविशेषणदानं न युक्तमित्यस्वरसः ।

स्वाव्यवहितप्राक्क्षणविद्यमानधूमाद्यवच्छिन्नविशेष्यकानुमिति-

त्वमेव धूमादिजन्यतावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नविशेष्यकतत्कालीनत्वावच्छिन्नसाध्यकान्यलिङ्गकानुमितावपि तज्जन्यत्वस्याव्याहततया तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणान्तरप्रवेशो व्यर्थ इति वदतां मिश्राणां मतमाह । केचित्त्विति विशेषणपदस्य यथाश्रुतपरत्वे धूमानवच्छिन्नविशेष्यकान्यलिंगकधूमकालीनवह्न्यनुमितेर्धूमजन्यतावच्छेदकोक्तरूपानाक्रांततया व्यभिचार इति तद्व्याचष्टे । विशेषणमिति । अतीतादिधूमावच्छिन्नविशेष्यकतत्कालीनत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यतावच्छेदके स्वाव्यवहितप्राक्क्षणसत्त्वमधिकं प्रवेश्य समुदितार्थमाह । तथा चेति । सतः । स्वाव्यवहितप्राक्काले सतः ।

नन्वेवं वर्तमानतद्विशेष्यतावच्छेदकावगाहित्वमेव हेतुरस्तु धूमकालीनत्वानवगाहिन्या अपि वर्तमानधूमावच्छिन्नविशेष्यकानुमितेः दर्शितधूमजन्यतावच्छेदकरूपाक्रांततया व्यभिचारानवकाशात् किं समानकालीनत्वावगाहित्वानुसरणेनेत्यत आह । समानेति । तादृग्रूपविषयकत्वे । तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यानुमितेस्तदवगाहित्वे । विशेष्यतावच्छेदकेति । विशेष्यतावच्छेदकतद्धर्मेत्यर्थः । प्रयोजकत्वसूचनायेति । तथा च तल्लिङ्गकानुमितेस्तदजन्यत्वे तत्कालीनत्वावगाहितानियामकाभावेन तदवगाहितानियमो न स्यादिति विषयपरिशोधकतर्कस्फोरणायैव तदुक्तिर्न तु हेतौ तत्प्रवेश इति भावः ।

न च समानकालीनत्वविषयताया लिङ्गजन्यतानवच्छेदकत्वे तज्जन्यताया न तत्प्रयोजकत्वसम्भव इति तस्यास्तथात्वमावश्यकं तथा प्रतिबंधकवशेन विद्यमानविशेष्यतावच्छेदककालीनत्वमनवगाहमानाया अनुमितेस्तज्जन्यतावच्छेदकानाक्रांततया व्यभिचारवारणाय समानकालीनत्वावगाहिताया हेतुघटकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । समानकालीनत्वविषयताया लिङ्गजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तद्घटितसामग्रीघटकाविरोधिज्ञानाद्यभावजन्यतावच्छेदिकायां तस्यां तद्घटितसामग्रीघटकविरोधिज्ञानाद्यभावजन्यसामग्र्याः प्रयोजकत्वसम्भवात् । एतन्मते चासति विरोधिनि अविद्यमानपक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वमपि नियमेनानुमितिविषयः । प्रयोजकसत्त्वात्प्रमात्मकादपि परामर्शात्कचिद् भ्रांतानुमितिरिष्टैव ।

अत्र चैवं विशेषणपदस्य विद्यमानविशेषणमात्रपरत्वेनाप्युपपत्ते-

विशेष्यतावच्छेदकपरतयोपवर्णनमकिञ्चित्करं विद्यमानधूमादिविषयकानुमितित्वस्यैव धूमादिजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् विद्यमानधूमादिसाध्यकानुमितेरपि धूमादिजन्यत्वसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात्।

न चैवं तत्साध्यकाद्यनुमितेरपि तत्कालीनत्वावगाहिता स्यात्तत्प्रयोजकतज्जन्यत्वसत्त्वादिति वाच्यम्। तदवच्छिन्नविशेष्यकत्वप्रयोजकतल्लिङ्गकपरामर्शतदवच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शान्यतरघटितसामग्रीजन्यत्वसहितस्यैव तज्जन्यत्वस्य तत्कालीनत्वभानप्रयोजकतयाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवात्। एवं पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्यानुमितिविषयत्वे धूमादेः पक्षतावच्छेदकत्वेनैव धूमकालीनवान्हिसिद्धिनिर्वाहात् लिंगोपहितभानस्य निर्युक्तिकतापत्तिरित्यस्वरसबीजम्।

करणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नजन्यस्यैव व्यापारतेति नियमाभिप्रायेण शङ्कते। न चेति। परामृश्यमानत्वेनेति। विषयनिष्ठयावद्धर्मस्य ज्ञानकरणतावच्छेदकत्वे मानाभावादिति भावः। नियमं निराकुर्वन् समाधत्ते। व्यापारमिति। रूपान्तरेण। विषयत्वादिना। ताद्रूप्येण। परामृष्यमाणत्वेन। विरोधाभावात्। बाधकाभावात्।

मतान्तरमाह। लिङ्गत्वेनैवेति। एवकारेण परामर्शस्यावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः। तर्ह्यपरामृश्यमानात्कुतो नानुमितिरित्यत आह। परामर्शास्त्विति। तथा च व्यापाराभावान्नातिप्रसङ्ग इति भावः। अत्र उक्तनियमसत्त्वे लिङ्गत्वेनापि न कारणतासम्भवः तेन रूपेणापि परामर्शहेतुताया अप्रामाणिकत्वादित्यस्वरसः।

(चि०) अत्रोच्यते अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिदर्शनान्न लिङ्गं तद्धेतुः व्यापारपूर्ववर्त्तितयोरभावात्। न च विद्यमानं लिङ्गान्तरमेव तद्धेतुः। तदा तस्यापरामर्शात्। परामर्शाविषयस्य कारणताग्राहकाभावात्। भाविनि पक्षे व्यक्त्यैक्यमेव वा यत्र लिङ्गं तत्र लिङ्गान्तराभावाच्च। यदि च वर्त्तमानमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्त्तमानवह्न्यनुमानोपपत्तिः। अथ भावि भूतं वा धूमादि न लिङ्गं किन्तु तत्प्राग-

भावस्तद्ध्वंसश्च वर्त्तमान एव तयोरपि वह्निसमानदेशत्वादिति चेन्न। अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चिताद्वर्त्तमानतया सन्दिग्धाद् धूमादनुमितौ हि न प्रागभावध्वंसौ लिङ्गे, तयोः सन्दिग्धत्वात्। नापि धूमस्तस्यावर्त्तमानत्वात्। किञ्च भूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयात् पर्वते धूम इति ज्ञानाद्यत्रानुमानं तत्र का गतिः? सर्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमवत्त्वं धूमाद्यत्यन्ताभावाभाववत्त्वं वा लिङ्गमिति चेन्न। व्यर्थविशेषणत्वेन तेषामलिङ्गत्वात्। अन्यतमत्वाज्ञानेऽपि धूमज्ञानादनुमितिसत्त्वाच्च।

(दी०) परामर्शाविषयस्येति। विनिगमनाविरहो विशेषणत्वं वा तस्य हेतुत्वे बीजं न चेदमज्ञायमानेऽस्तीति भावः। न च विशिष्टस्य कारणत्वं गृह्णत् प्रमाणं विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापि तत्परिच्छिनत्ति तथा चापरामृष्यमाणस्यापि लिङ्गत्वेन हेतुत्वमविरुद्धमिति वाच्यम्। यतो हि लिङ्गत्वं न साध्यव्याप्यत्वादिकं तदप्रसिद्धावपि गगनाद्यनुमानात्। नापि परामर्शविषयतावच्छेदकत्वमात्रं तथा सति वस्तुमात्रस्यैवानुमितिहेतुतापत्तेः। न चेदं प्रामाणिकम्, तथाऽन्वयव्यतिरेकादिविरहात्। अन्यथेच्छाशाब्दबोधादिकं प्रतीष्टसाधनत्वाकाङ्क्षादिकुक्षिनिक्षिप्तस्य जगत एव हेतुतापत्तेः। न वा वास्तवो विनिगमनाविरहोऽपि, प्रमेयत्वादिना ज्ञातादपि लिङ्गादनुमित्यापत्तेः। व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञायमानत्वोक्तौ च लाघवात्तादृशज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात्।

(गा०) मूले न लिङ्गं तद्धेतुरिति। व्यभिचारेण नानुमितिहेतुरित्यर्थः। व्यापारेति। व्यापारपदं स्वव्यापारपूर्ववर्त्तितापरं पूर्ववर्त्ति-

ता च स्वस्य पूर्वकालवर्त्तिता तथा च स्वस्य स्वव्यापारस्य च नियताव्यवहितपूर्ववर्त्तिताविरहादित्यर्थः । तद्धेतुरिति । अतीतादिलिङ्गज्ञानजन्यानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थः । तदा । उक्तानुमित्यव्यवहितपूर्वकाले । तस्य । विद्यमानलिङ्गान्तरस्य । कारणताग्राहकाभावादिति । अनुमितेरज्ञायमानलिङ्गान्तरसमानकालीनतानवगाहित्वेन हेत्वसिद्ध्या उक्तानुमानस्य तत्कारणत्वाग्राहकत्वादिति भावः ।

ननु दर्शितानुमानात्परामृश्यमानलिङ्गस्य हेतुतासिद्धौ अपरामृश्यमानसाधारणलिङ्गत्वस्यैव तत्कारणतावच्छेदकत्वोपगमादपरामृश्यमानस्यापि लिङ्गस्य कारणत्वं दुर्वारमेवेत्याशंक्य दीधितिकृत्तस्याकारणत्वं व्यवस्थापयति । विनिगमनाविरह इति । लिङ्गतत्परामर्शयोः कस्य वा कारणत्वं कस्य वा तदवच्छेदकत्वमित्यत्रेत्यादिः । विशेषणत्वम । परामर्शकारणताग्रहे विषयितया विशेषणत्वेन भासमानत्वम् । अस्य । लिंगस्य । इदम् । एतद्बीजद्वयम् । अज्ञायमान इति । तस्य विषयतया परामर्शरूपहेतुतावच्छेदकानाक्रान्ततया विशेषणत्वस्यासम्भवादिति भावः ।

यद्यपि तदा तस्यापरामर्शेऽपि विनिगमनाविरहेण परामर्शस्य हेतुतावच्छेदकत्वे कालान्तरीणपरामर्शविषयतयैव कारणत्वसम्भवः विशिष्टकारणप्राक्सत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वेनातिप्रसङ्गवारणसंभवात् तत्कालीनपरामृश्यमानत्वेनाहेतुत्वात् । एवं तत्कालीनानुमित्युपधायकपरामर्शे विद्यमानताग्राहकप्रमाणाविषयकालांतरीणपरामर्शे विद्यमानलिङ्गस्याविशेषणत्वेऽपि लिङ्गपरामर्शसामान्येऽनुमितिसामान्यकारणताग्राहकप्रमाणविषयकालान्तरीणपरामर्शे विद्यमानलिंगस्य विशेषणतया द्वितीययुक्त्यापि तस्य कारणत्वमावश्यकमिति तदा तस्यापरामर्शादित्यादिमूलमसङ्गतं तथापि विशिष्टस्य नियतप्राक्सत्त्वं कारणताघटकं तत्रैव विशिष्टसत्त्वं फलोत्पत्तिप्रयोजकं अत्र च न तादृशस्य प्राक्सत्त्वनियम इति न विशिष्टापेक्षणीयताप्रयोजककारणतासंभवो लिंगस्येति तत्कालपरामृश्यमानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । एवं विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणेन विशेष्यविशिष्टस्यैव विशेषणस्य नियतपूर्ववर्तिताघटितं कारणत्वं प्रत्याय्यते तथा च कालान्तरीणपरामर्शविषयतामादाय न विद्यमानलिङ्गस्य तादृशकारणतानिर्वाह इत्यत्र मूलतात्पर्यम् ।

न चैवं सति परामर्शाविषयमात्रस्य कारणताग्राहकाभावकथन-विरोधः, लिङ्गमात्रकारणताबाधकव्यभिचारस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम्। कारणताग्राहकपदेनाव्यभिचारनिर्वाहकस्य तत्कारणतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्यैव विवक्षितत्वात्। विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापीति। विशेष्यवैशिष्ट्यमनन्तर्भाव्य केवलविशेषणतावच्छेदकतावच्छेदेनापीत्यर्थः। साध्यव्याप्यत्वादिकमिति। साध्यव्याप्यत्वविशिष्टपक्षधर्मतावत्त्वमित्यर्थः। तदप्रसिद्धाविति। साध्यव्याप्यत्वाप्रसिद्धावित्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। व्याप्त्यादिभ्रमविषयादप्यनुमित्युत्पत्त्या व्याप्त्यादिविशिष्टत्वविशेषितस्य कारणत्वासम्भवेन व्याप्तेर्विषयनिष्ठविशेषणतायामवच्छेदकत्वासम्भवोऽपि द्रष्टव्यः।

वस्त्विति। वस्तुमात्रस्यैव परामर्शविषतावच्छेदकाधिकरणत्वाभावत्वादिमत्त्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। परामर्शविषयतावच्छेदकवज्ज्ञानत्वेनाहेतुत्वात्तदवच्छेदकत्वस्यापि विशेषणतावच्छेदकत्वाभावो बोध्यः। इदम्। उक्तलिङ्गत्वेन हेतुत्वम्। तथा। तेन रूपेण। अन्यथा। तेन रूपेणान्वयव्यतिरेकविरहेऽपि जनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन हेतुत्वे। अतीतादिलिङ्गज्ञानादनुमित्यपलापे परामृश्यमानत्वेन हेतुता सम्भवतीत्यत आह। न चेति। परामृश्यमानत्वं ज्ञायमानत्वमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानत्वं वा? आद्यं दूषयति। व्याप्तीति। लाघवात्। अवच्छेदकलाघवात्। व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वे धर्मिणोऽधिकस्य निवेशेन गौरवादिति भावः।

(दी०) किं च कालान्तरीयतादृशज्ञानविषयादपि लिङ्गादनुमितिप्रसङ्गः। कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वान्न तु तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव गौरवात्। इतोऽपि च प्रतिबन्धकाभावादीनां न कारणतावच्छेदकत्वं परामर्शविशिष्टसत्त्वस्य चात्र प्रयोजकत्वाभिधाने लाघवादावश्यकत्वाच्च परामर्शस्यैव तथात्वं तत्र च नातिप्रसङ्गशङ्काऽपि। अथैवं संयुक्तेन्द्रियादीन्द्रियसंयोगाद्योः कारणतायामपीदमेव विनिगमकं स्यादिति चेत्? स्यादेव यदि न स्याता-

मिन्द्रियादेः स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकौ । स्याच्च व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वम्, न चानुमितिमात्रे तौ लिङ्गस्य, न चातीन्द्रियस्यापि तस्य परामर्शो व्यापार इति । अपि च चैत्रेण परामृश्यमानाल्लिङ्गादपरामृशतोऽपि मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः । तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषपरामृष्यमाणलिङ्गत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गः । इच्छाकृतिसुखदुःखस्मरणविशिष्टज्ञानशाब्दबोधादिषु ज्ञानेच्छाधर्माधर्मनिर्णयविशेषणभानपदार्थज्ञानादीनामिवानुमितौ परामर्शस्याप्येकार्थप्रत्यासत्त्या हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गशङ्कापीति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०):ननु व्याप्तिपक्षधर्मत्वविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति तादृशविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमेवोचितमित्याशङ्कायां लिङ्गकरणतापक्षे दोषान्तरमाह । किञ्चेति । गौरवादिति । विशिष्टसत्त्वस्य विशेषणविशेष्योभयसत्त्वगर्भत्वादिति हृदयम् । इतोऽपि । कालान्तरे प्रतिबन्धकाभावविशिष्टात्प्रतिबन्धकसमवहितात्कार्यापत्तितोऽपि । न कारणतावच्छेदकत्वम् । अपि तु सहकारित्वमेव । अपिकारेण विनिगमनाविरहोऽपि सूचितः । अत्रापत्तिवारणाय विशिष्टसत्त्वमेव प्रयोजकमन्यथानुपपत्त्या वाच्यं तत्राह । परामर्शेति । तत्र च । परामर्शसत्त्वस्य प्रयोजकत्वे च । नातिप्रसङ्गशङ्कापीति । परामर्शशून्यकाले नानुमितिप्रसङ्गशङ्कापीत्यर्थः ।

एवं सति विषयेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वकल्पे विषयसंयुक्तेन्द्रियस्यापि विनिगमनाविरहाद्धेतुत्वमित्यपि न स्यात्तत्रापि संयोगस्य कारणतावच्छेदकत्वे कालान्तरे संयुक्तादिन्द्रियात्संयोगविरहदशायां प्रत्यक्षापत्तिः । संयोगविशिष्टसत्त्वस्य प्रयोजकत्वाभिधाने च लाघवादावश्यकत्वाच्च संयोगसत्त्वस्यैव तथात्वमुचितमिति विनिगमकसम्भवादिन्द्रियं हेतुरेव न स्यादित्याशङ्कते । अथेति । यदि न स्यातामिति । तथा चेन्द्रियनाशे संयोगसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षानुत्पादानुरोधेन तस्य हेतुत्वमिति भावः । इन्द्रियनाशे ततो द्विती-

यक्षणे तत्संयोगोऽपि नश्यति अधिकैकक्षणे प्रत्यक्षोत्पाद इत्यत एवेत्याशङ्क्याह । स्याच्चेति । व्यवधानम् । अन्यथासिद्धिः । तादृशी हेतुताव्यवस्थापकयुक्तिं प्रकृते निराकरोति । न चेति । लिङ्गशून्ये धर्मिणि भ्रमात्मकपरामर्शसत्त्वेऽपि लिङ्गव्यतिरेकाद् भ्रमानुमिति-व्यतिरेक इत्यनुमितिविशेषे लिङ्गस्यान्वयव्यतिरेकौ सम्भवत इति अनुमितिमात्र इत्यत्र मात्रपदोपादानम् । तौ । अन्वयव्यतिरेकौ । अतीन्द्रियस्येति । तत्परामर्शजनकेन्द्रियसंयोगरहितस्येत्यर्थः । तेनातीतादिपरिग्रहः । परामर्शो व्यापार इति । तादृशस्य परामर्श-विषयीभूतस्यापि तदजनकत्वात् परामर्शस्य तदंशे लौकिकत्वा-भावादिति भावः ।

ननु विशिष्टसत्त्वं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यनिरूपितं विलक्षणा-धिकरणत्वं न विशेषणसत्त्वगर्भमपि तु विशेषणसत्त्वानियतमेव तथा च विशिष्टसत्त्वस्य प्रयोजकत्वे क्वचिद्विशेषणसत्त्वस्य तदावश्यकत्वं तथा च पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानस्य जनकतावच्छेदकत्वमेवोचितमित्या-शङ्क्य दोषांतरमाह । चैत्रेणेति । परामर्शहेतुतामते तत्पुरुषीयत्वानिवे-शेऽपि अतिप्रसङ्गमुद्धरति । इच्छेति । इच्छादिकार्यसप्तके यथासंख्यं ज्ञानादिकारणसप्तकस्यान्वयो बोध्यः । एकार्थप्रत्यासत्त्या । सामाना-धिकरण्यप्रत्यासत्त्या । नातिप्रसङ्गशङ्कापीति । कारणतावच्छेदकसम्ब-न्धेन स्वाधिकरण एव कारणस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन का-कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः । मूले व्यक्त्यैक्यमिति । विद्यमा-नान्यव्यक्तिरित्यर्थः । तथा च विद्यमानपक्षे तन्मात्रवृत्तिरूपादि-व्यक्तेरेव लिङ्गत्वावच्छिन्नस्य विद्यमानतासम्भवात् पक्षस्य विद्य-मानतालाभेनातीतपक्षपरिग्रहः ।

(दी०) एकान्योन्याभावविशिष्टापरान्योन्याभावादिर्वर्त्त-मान एव सर्वत्र हेतुः सम्भवतीत्यत आह । यदि चेति । किं तु तत्प्रागभाव इति । तस्य च विरोधिकालावच्छेदेन व्याप्यत्व-ग्रहान्न तत्कालीनसाध्यसिद्धिरिति भावः ।

(गा०) भाविनीत्यादिना यत्र पक्षस्य भावित्वमतीतत्वं वा तत्र तत्पक्षवृत्तित्वघटितलिङ्गत्वावच्छिन्नस्य विद्यमानत्वासम्भवोक्तेस्तत्र

विद्यमानस्य लिङ्गत्वाप्रसक्तेर्यदि चेत्यसङ्गतमतः लिङ्गत्वशरीरे न पक्षवृत्तित्वं विशेषणविधया निविष्टं किं तूपलक्षणतयेत्याशयेन उक्तविद्यमानलिङ्गासम्भवं दूषयन् यदि चेत्यादिकमवतारयति दीधितौ । एकेति । ह्रदादिभेदविशिष्टह्रदान्यनिर्वह्निभेदादिरित्यर्थः । निर्वन्ह्यादिसामान्यभेदस्य वन्ह्याद्यनतिरिक्ततया विशिष्टविशेषभेदानुधावनं मूले वर्तमानवह्न्यनुमित्यापत्तिरिति अपरामृश्यमानस्याहेतुत्वेन विद्यमानलिङ्गस्यापरामर्शदशायामनुमितिमपलप्य तत्परामर्शदशायामेवानुमितेः स्वीकरणीयतया तद्विशिष्टपक्षानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यस्यानुमितौ भानेन तत्समानकालीनो विद्यमानो वह्निरनुमितौ भासेतेत्यर्थः । वस्तुगत्याऽतीतानागतहेतुकानुमितौ अतीतानागतलिङ्गज्ञानस्यैव जनकत्वादतीतानागतवह्निरेव सिद्ध्यति तत्र यदि व्यभिचारवारणार्थमुक्तस्य वर्तमानलिंगस्य हेतुत्वमादृतं तदा ज्ञायमानस्यैव तस्य हेतुत्वं स्वीकरणियमिति तत्कालीनो वर्तमानोऽपि वह्निर्भासतामिति भावः । वर्तमानस्य प्रागभावादेर्लिङ्गत्वेऽपि कथितवर्त्तमानवन्ह्याद्यनुमानापत्तितादवस्थ्यादथेत्यादिशंकाया असङ्गतिरतस्तादृशापत्तिमुद्धरति दीधितौ । तस्य चेति । विरोधिकालावच्छेदेनेति । यदा यत्र धूमप्रागभावस्तदुत्तरं तत्र वह्निरिति विभिन्नकालमन्तर्भाव्य व्याप्तिग्रहादित्यर्थः । न तत्कालीनसाध्यसिद्धिः । न वर्त्तमानप्रागभावादिकालीनसाध्यस्यानुमितिरित्यर्थः । विभिन्नकालाघटितव्याप्तिविषयकपरामर्शस्यैव हेतुसमानकालतया साध्यभासकत्वादिति भावः ।

(चि०) अपि च न धूमप्रागभावादि लिङ्गं न वा तद्धीरनुमितिकारणम्, प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात् आवश्यकधूमादिज्ञानादेवानुमितिसम्भवाच्च । किञ्च लिङ्गं नानुमितिमात्रे हेतुः, लिङ्गं विनाऽपि धूलीपटलाल्लिङ्गभ्रमेणानुमित्युत्पत्तेः । नापि लिङ्गं प्रमानुमितौ, परामर्शोऽनुमितिमात्रे हेतुः, तद्विशेषप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवानुमितितथात्वात् । यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वा-

त्। अथ परामर्शस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषयत्वं तथा चायातं लिङ्गस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति चेन्न। भाविना भूतेन वा यदा कदाचिद्विद्यमानेनापि लिङ्गेन परामर्शप्रमात्वसम्भवान्नानुमितिपूर्वसमये तत्प्रमात्वानुरोधेन लिङ्गस्य सत्त्वं कारणत्वं वा। धूमकालीनवह्न्यनुमानं च यदा यत्र धूमस्तदा तत्र वह्निरिति व्याप्तिज्ञानादेव। अथ वा धूमकालः पक्षतावच्छेदकः पक्षतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणं च पक्षधर्मबलात् साध्यं सिध्यतीति धूमकालीनवह्निसिद्धिः॥

(दी०) अपि चेत्याद्यभ्युपगमवादः। नियतसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेः प्रागभावादौ दुरपवादत्वात्। धूमप्रागभावत्वादिकं नावच्छेदकमिति चेत्? किं चातः? न चैतदपि, व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् परिशेषेण तस्यैव तथात्वात् अन्यथा धूमादिवृत्तिव्याप्तीनामपि धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात्। अथ स्वव्यापकसमानाधिकरणं व्याप्यं व्यापकत्वं च तद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वादिकं स च विशेषणं धर्मो व्याप्त्यवच्छेदकः।

(गा०) धूमनिश्चयं विनाऽनुमितेरसिद्धिरतो मूले ऽतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चितादिति। अतीतदिनावच्छेदेन भाविदिनावच्छेदेन वा पक्षवृत्तितया निश्चितादित्यर्थः। धूमस्य वर्तमानतया निश्चये प्रागभावध्वंसयोर्निश्चयसम्भवेन लिंगत्वसंभवाद्वर्त्तमानतया संदिग्धादिति। पक्षवृत्तितयाऽनिश्चितत्वेन प्रागभावादेरलिङ्गत्वमुक्त्वा पक्षवृत्तितयाऽज्ञातत्वेनालिङ्गत्वस्थलमाह। किं चेति। भूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयात्। पर्वते वर्त्तमानध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वाविषयकात् तत्कालावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वविषयकाच्चेत्यर्थः। धूमस्यावर्त्तमानत्वलाभाय वर्त्तमानत्वाविषयकत्वाभिधानम्। तस्य वर्तमानत्वे वर्त-

मानत्वाभानस्य अनुमित्याविरोधित्वात् ।

धूमप्रागभावादेरलिंगत्वस्य विचारासहत्वात् अपि चेत्यादिदूषणं मूलकृतोऽनिर्भरं दर्शयति । अपि चेत्यादीति । अभ्युपगमवादः । धर्मिभेदेऽपि वैयर्थ्याभ्युपगमेनोक्तिः । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपायाः व्याप्तेः धूमप्रागभावत्वादेः सामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वे धूमप्रागभावादावसत्त्वसम्भवेनाह । नियतसामानाधिकरण्यरूपाया इति । शंकते । धूमप्रागभावत्वादिकमिति । नावच्छेदकमिति । गौरवेण व्याप्यतानवच्छेदकमित्यर्थः । तथा च न तदवच्छिन्नं लिंगमिति भावः । किं चेति । धूमप्रागभावत्वादेर्लिङ्गतानवच्छेदत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वरूपालिंगत्वेन प्रागभावादेरनुमितिहेतुताया दुर्वारत्वादिति भावः । प्रौढ्या तत्त्वस्यापि लिंगतावच्छेदकत्वं व्यवस्थापयति । न चैतदपीति । परिशेषेण । धूमप्रागभावाद्यवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नत्वबाधसहितावच्छिन्नत्वहेतुना प्रागभावादिनिष्ठव्याप्तौ धूमप्रागभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वासिद्ध्या । तस्यैव । धूमप्रागभावत्वादेरेव । तथात्वात् । तथात्वसिद्धेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वसिद्धेरिति यावत् । अन्यथा । व्याप्तेरवच्छिन्नत्वानियमे ।

व्याप्तिर्नाव्यभिचारितसामानाधिकरण्यं किं तु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं तथा च धूमप्रागभावादिनिरूपिता व्यापकता न प्रसिद्ध्यतीति न तस्य व्याप्यतेति शंकते । अथेति । अभावत्वादिकमित्यादिना स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावपरिग्रहः । विशेषणमिति । व्यापकताघटकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि विशेषणमित्यर्थः । व्याप्त्यवच्छेदक इति । व्यवह्रियत इति शेषः । एवं च व्याप्तेः स्वरूपसंबंधात्मकाकिंचिदवच्छिन्नताया अप्रामाणिकत्वेऽपि न धूमत्वादीनां व्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः ।

(दी०) न च धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं, गौरवादपि तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकमेव लाघवात् । एवं च न धूमप्रागभावो व्याप्यो न वा तत्त्वं व्याप्यतावच्छेदकम् । अत एव प्रमेयधूमत्वादिकमपि नावच्छेदकमिति चेत् ? गतं तर्हि जातिसमनि-

यतोपाधिगुणादीनां व्याप्यत्वेन, लाघवेन गोजलादिनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेरवच्छेदकत्वात् न तु सास्नास्नेहादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवात्। प्रस्थितं च गोत्वादिवृत्तिधर्माणामवच्छेदकत्वेन, आपतितं च ते नीलधूमत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन नीलधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वात् प्रमेयधूमत्वादिना वह्न्याद्यव्यापकत्वार्थमिव स्नेहत्वादिना व्याप्यत्वार्थमपि लघुगुरुसाधारणस्यावच्छेदकत्वस्योपादाने कुतस्तद्व्युदास इति। तथा चेति। तत्रैव क्लृप्तसामान्यकारणस्य विशेषरूपेण हेतुत्वं यत्र कल्प्यकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य न गौरवम् अन्यथा विशेषकारणकलापविलयप्रसङ्गादिति भावः। धूमकालीनेत्यादि। सामानाधिकरण्ये कालविशेषस्यापि सम्बन्धघटकतया प्रविष्टत्वादित्यर्थः। यदा यत्रेति। कालिकदैशिकव्याप्तिद्वयज्ञानात्कालदेशयोः साध्यं सिध्यदसति बाधके लाघवादेकमेव सिध्यतीत्यपि वदन्ति। पक्षतावच्छेदकेति। पक्षतावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नमित्यर्थः।

(गा०) न चेति। धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकं च न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यन्वयः। तथा च तादृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वस्याप्रसिद्धिरिति भावः। गौरवावधिं दर्शयति। अपि त्विति। अत एव। प्रमेयत्वविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवेण प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव। तर्हीति। स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्य गुरुतयाऽनवच्छेदकत्वेन स्वस्वनिष्ठधर्मयोर्व्याप्यत्वतदवच्छेदकत्वाभाव इत्यर्थः। जातिसमनियतोपाधिगुणानाम्। गोत्वजलत्वादिसमनियतानां सास्नास्नेहादीनाम्। व्याप्यत्वेन। गोत्वजलत्वादिव्याप्यत्वेन गतामित्यनेनान्वयः। गोत्वादिवृत्तिधर्माणाम्। गोत्वत्वादीनाम्। अवच्छेदकत्वेन। व्याप्यतावच्छेदकत्वेन। स्वरूपत एव गोत्वादीनां प्रतियोगितावच्छेदकशरीरनिवेशसंभवेन गोत्वत्वादीनामनिवेशात्। आ-

पतितं चेति । नीलधूमत्वाद्यवच्छिन्नेऽपि स्वयं व्याप्त्युपगमादाधिक्येनैव नीलधूमादिति प्रयोक्तुर्निग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेत्युक्तम् । अस्य च वैयर्थ्यस्थले व्याप्तिमनंगीकर्त्तुरित्यादिः । अतिरिक्तत्वात् । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावान्यत्वात् । तस्य न्यूनवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु तादृशप्रतियोगितात्वादौ पारिभाषिकमभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्च गुरुधर्मसाधारणं तथा च तादृशप्रतियोगितात्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वादिरेव पर्यवसितं व्यापकत्वमिति सास्नास्नेहादीनां व्याप्यतोपपत्तिरित्यत आह । प्रमेयेति । यथा प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्याद्यव्यापकतार्थं प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं निवेशितं तथा प्रतियोगितात्वे तदवच्छेदकत्वे वा उक्तपारिभाषिकावच्छेदकत्वविवक्षणे इत्यर्थः । तद्व्युदासः । धूमप्रागभावादेरव्याप्यत्वव्युदासः ।

मूले लिंगं विनापि। पक्षे वह्निव्याप्यमात्रासत्त्वेऽपि । लिंगभ्रमेण । व्याप्तिभ्रमेण । परामर्शस्य प्रमात्वे ·विद्यमानलिङ्गविषयत्वमिति पाकरक्ते श्यामोऽयमिति धियः श्यामत्वांशे भ्रमत्वमित्यभिमानेन आयातं लिंगस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति लिङ्गप्रमाया नियतपूर्ववर्त्तित्वे लिङ्गस्यापि तथात्वादिति भावः ।

ननु लिङ्गस्य नियतपूर्ववर्तित्वेऽपि यत्सामान्य इत्याद्युक्तनियमात्प्रमापरामर्श एव प्रमानुमितौ हेतुरावश्यक इति कथमेषा शङ्केति शङ्कां निरसितुं भावं पूरयति दीधितौ । तत्रैवेति ।

न च यत्सामान्ये इत्याद्युक्तनियमात्प्रमानुमितौ परामर्शस्य हेतुतासत्त्वेऽपि तस्य कारणतावच्छेदकं विद्यमानलिङ्गविषयकत्वमेवेति विशिष्टकारणताग्राहकमानेन लिङ्गस्यापि कारणत्वं ग्रहीतव्यं तथा चायातं लिङ्गस्य हेतुत्वमिति मूलस्य नासङ्गतिरिति वाच्यम् । यतो विद्यमानलिङ्गविषयकपरामर्शत्वेन न हेतुत्वं गौरवात् अपि तु लिङ्गपरामर्शत्वेन लाघवादिति मूलाभिप्रायेण दीधितिकृता भावो वर्णित इति । अन्यथा विशेषलघुरूपावच्छिन्ने कारणान्तरसम्भवेऽपि गुरुविशेषरूपेण सामान्यकारणस्यैव हेतुत्वे विशेषकारणविलयप्रसङ्गात् ज्ञानादिविशेषप्रत्यक्षानुमित्यादौ स-

न्निकर्षपरामर्शादिविशिष्टमनोयोगत्वादिनैव हेतुत्वापत्त्या सन्निकर्षपरामर्शादीनामहेतुत्वप्रसङ्गात् । तथा च लिङ्गत्वापेक्षया विद्यमानलिङ्गज्ञानत्वेनैव कारणतौचितेति भावः ।

मूले पक्षीयधूमकालीनत्वपर्यन्तस्य साध्यांशे भाननिर्वाहाय यदा यत्रेत्यादिसामान्यव्याप्तिराहृता तत्र यत्तत्पदार्थस्याननुगततया पर्वते यदा धूमस्तदा तत्कालावच्छिन्नो वह्निरिति सहचारस्यागृहीतत्वेन तादृशवह्निसिद्धिर्न सम्भवतीत्यालोच्याह । सामानाधिकरण्य इति । कालविशेषस्य स्वसमानाधिकरणधूमकालस्य । सम्बन्धघटकतया । साध्यसम्बन्धघटकतया । तादृशकालावच्छिन्नसंयोगः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति भावः ।

एतादृशसम्बन्धेन पर्वते वह्निसिद्धावेव फलतः पर्वतीयधूमकालीनवह्निसिद्धिः । एतावताऽपि अतीतानागतपक्षीयधूमकालीनत्वभानमादायार्थान्तरनिरासासंभवात् तत्तद्धूमकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वं मूलकारोऽङ्गीकरिष्यति ।

मतान्तरमाह । यदा यत्रेति । व्याप्तिद्वयज्ञानादिति । एवं च यदा धूमस्तदा वह्निर्यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति मूलस्य योजना । कालदेशयोः पक्षीकृतयोरेतद्धूमकालपर्वतयोः कालिकदैशिकसंबंधाभ्यामिति शेषः । एकमेव । एकत्वविशिष्टमेव । अत्र कल्पे एतत्काले वह्निसिद्धेः पूर्वं एतत्कालीनवह्नित्वावच्छिन्नस्यासिद्ध्या तद्भेदरूपमेकत्वं लाघवज्ञानादप्यनुमितिः कथं विषयीकरिष्यतीत्यस्वरससूचनाय वदंतीत्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणसाध्यसिद्ध्या नोद्देश्यसिद्धिः तदसमानकालीनस्यापि तत्समानकालसंबंधिपक्षसबंधितया तत्कालसामानाधिकरण्यसिद्धावपि साध्ये तत्कालीनत्वासिद्धेरतः समानाधिकरणपदमवच्छिन्नार्थकतया व्याचष्ट । पक्षतावच्छेदकेति । कालादीत्यादिना नितंबादिरुपदेशपरिग्रहः ।

(चि०) यत्तु व्यापाराभावान्न परामर्शः करणमिति तथैव किं तु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । न च परामर्शस्य संस्कारो व्यापारः, परामर्शस्य चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादनसमये

ऽनुमित्युत्पादनात्। नापि तर्कः, व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति॥

इति परामर्शचिन्तामणिः।

(दी०) किं तु व्याप्तीति। न च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले तदसम्भवः। तत्र व्याप्तिविशिष्टानुभवस्य संस्कारद्वारा परामर्शहेतुत्वात्, फलाजनकव्यापारस्य फलजनकव्यापारजनकत्वे विरोधाभावात्। न च विशिष्टपरामर्शत्वेन न कारणत्वं व्याप्तिज्ञानत्वेन च न तद्विशिष्टस्मृतिहेतुत्वं न वा विशिष्टस्मृतित्वेनानुमितिहेतुत्वमिति वाच्यम्। व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां विशिष्टविषयकतत्त्वाभ्यां वा हेतुहेतुमद्भावेऽपि व्यापारव्यापारिभावाविरोधात्। न हि द्वारद्वारिणोः फलजनकत्वं येन रूपेण तेन रूपेण तयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावेऽपि नियमो मानाभावात्। इन्द्रियतत्संयोगपदज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिषु प्रत्यक्षशाब्दादिकरणव्यापारेषु व्यभिचाराच्च। न चैवं धारावहनस्थले पूर्वपूर्वेषां विशेषणज्ञानानामुत्तरोत्तरतद्द्वारा विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति करणत्वापत्तिः। यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र व्यापारत्वात्।

(गा०) तदसंभवः। व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वासंभवः। अनुभवात्मकपरामर्शे प्रत्येव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। स्मरणे विशेषणतावच्छेदकविधया व्याप्तिधियोऽहेतुत्वेऽपि स्मरणस्य समानविषयकानुभवजन्यत्वात् प्राचीनानुभवात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमक्षतमेवेति समाधत्ते। तत्रेति।

ननु तत्फलजनकव्यापारे तत्फलकरणव्यापारविधया तत्फलाजनकस्य न हेतुतेति नियमः। आचार्यमतेऽपि लिंगव्यापारतयाऽनुमितिजनके परामर्शेऽनुमित्यजनकस्येन्द्रियादिव्यापारस्य हेतुतया व्यभिचार इति तत्फलकरणव्यापारविधयेति। एवं चानुमित्यजनकस्य संस्कारस्यानुमितिजनकपरामर्शे कथमनुमितिकरणस्य व्या-

परितया हेतुतंत्याशंकानियमं प्रतिक्षिपन्निरस्यति । फलाजनकेति ।

ननु स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा प्राचीनपरामर्शस्य कारणत्वं तदा संभवति यदि तयोर्मिथः कार्यकारणभावावच्छेदकाभ्यां विशिष्य व्याप्तिविशिष्टपक्षज्ञानत्वतत्स्मृतित्वाभ्यां करणव्यापारभावः स्यात् । स्याद्वा कारणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितजन्यतायामनुमितिजनकतायां च विशिष्टस्मृतित्वमवच्छेदकं यद्वारा यस्य यत्कारणं तन्निष्ठतत्फलजनकतावच्छेदकावच्छिन्नतत्फलकारणताकमिति नियमस्य तावतैव निर्वाहात् तदेव नेत्याशंकते । न चेति । न कारणत्वमिति । अपि तु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवेति शेषः । विशिष्टस्मृतिहेतुत्वम् । विशिष्टस्मृतित्वावच्छिन्नहेतुत्वम् अपि तु व्याप्तिस्मृतित्वावच्छिन्नहेतुत्वमेवेति शेषः । नानुमितिहेतुत्वमिति । व्यभिचारादिति शेषः । व्याप्तिविषयकस्मृतिज्ञानत्वाभ्याम् । व्याप्तिविषयकस्मृतित्वव्याप्तिविषयकज्ञानत्वाभ्याम् । विशिष्टविषयकतत्त्वाभ्याम् । विशिष्टविषयकज्ञानत्वविशिष्टविषयकस्मृतित्वाभ्याम् । वाशब्दोऽनास्थायाम् ।

उक्तनियमस्य प्रामाणिकत्वे विरोधोऽस्त्येवेति तं प्रतिक्षिपति । न हीति । साधकाभावमुक्त्वा नियमे बाधकमप्याह । इंद्रियेति । इंद्रियं इंद्रियत्वेन चक्षुष्ट्वादिना वा प्रत्यक्षे कारणं व्यापारीभूततत्संयोगः तत्तत्संयोगत्वेन तद्धेतुः तेन तेन च रूपेण न तयोर्मिथः कार्यकारणभावः अपि तु संयोगत्वेन द्रव्यत्वेनैव । एवं शाब्दबोधे पदज्ञानं तत्त्वेन करणं व्यापारभूता पदार्थोपस्थितिः पदज्ञानजन्यार्थोपस्थितित्वेन हेतुः तयोस्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वेन तत्तत्स्मृतित्वेन परस्परं हेतुहेतुमद्भाव इति व्यभिचारादित्यर्थः ।

न चैवमिति । एवम् । यद्यद्रूपेण मिथो न हेतुहेतुमद्भावः तत्तद्रूपेणापि करणव्यापारभावे । धारावहनस्थले । विशिष्टबुद्ध्यनन्तरं विशिष्टबुध्यन्तरोत्पादस्थले । पूर्वपूर्वेषाम् । प्रथमविशिष्टज्ञानजनकानाम् । उत्तरोत्तरतद्द्वारा । स्वस्वजन्यविशिष्टबुद्ध्यात्मकविशेषणज्ञानान्तरद्वारा । विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति । विशिष्टबुद्धित्वेन तदुत्तरविशिष्टप्रत्यक्षं प्रति । करणत्वापत्तिः । विशेषणज्ञानत्वेन करणत्वापत्तिः ।

समाधत्ते । यमिति । यम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । यस्य । यद्रूपावच्छिन्नस्य । यज्जनकत्वम् । यद्रूपावच्छिन्नजनकत्वम् । तस्यैव । तद्रूपावच्छिन्नस्यैव । तत्र । तद्रूपावच्छिन्ने । व्यापारत्वादिति । त-

था च विशिष्टज्ञानजनकतावच्छेदकविशेषणज्ञानत्वस्य कारणत्वाभिमततद्रूपावच्छिन्नविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वाभावो न तद्रूपेण व्यापारताविरहप्रयोजकः अपि तु तद्रूपावच्छिन्नमजनयित्वाऽपि तद्रूपावच्छिन्नस्य विशिष्टधीजनकत्वमेव उत्तरोत्तरविशिष्टबुद्धिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वविशिष्टबुद्ध्यात्मकविशेषणज्ञानव्यक्तिद्वारा तज्जनकविशेषणज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वस्य च नापत्तिः व्यवहितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा उक्तनियमोपगमेऽप्यप्रतीकारादिति भावः ।

(दी०) यत्तु तथा नियमेऽपि न क्षतिः विशिष्टस्मृतेरपि व्याप्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्कारेण वा जननाद्व्याप्तिविषयकत्वेनैव करणत्वादिति । तन्न । जन्यत्वविशेषितेन संशयसाधारणेन व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वात् नित्यसाधारणेन च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । यदि च विशिष्टव्याप्तेःप्रथममनुपस्थितावपि विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमिति रीत्या परामर्शादनुमितिस्तदा नियतपूर्वोपस्थितिकपदार्थोपस्थितेरेव कारणत्वं वाच्यम् । यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां कारणत्वमिति तन्न । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रहेणान्यथासिद्धत्वात् । न च तत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति वाच्यम्, गौरवात् । नचैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं दृढत्वमपि दण्डे घटजनकतावच्छेदकं न स्यादिष्टत्वात् । दण्डत्वेनैव तथात्वात् । क्वचिद्घटानुत्पादो भ्रमिरूपद्वारविरहात् । क्षुद्रचक्रभ्रमिजननसमर्थान्महाचक्रसमवहिताद्दण्डाद्घटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् । भ्रमिविशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कारणत्वं न स्यात् । न स्याच्च घटार्थितया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः, प्रथमं भ्रमेरुपधानानिर्णयात् ।

(गा०)तथा नियमाभ्युपगमेऽपि व्याप्तिज्ञानपरामर्शयोः करणव्यापारभावमुपपादयतां परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन व्यापारताभिमानिनां मतमुपन्यस्यति । यत्त्विति । न क्षतिः। न प्रकृते क्षतिः। व्याप्तिविशिष्टज्ञानतयाऽनुभवेन संस्कारेण वा जननादित्यन्वयः। विशिष्टज्ञानतयेति । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वम् । अनुभवेनेत्यादौ तृतीयार्थो निरूपितत्वं जननं जन्यता तथा चानुभवादिनिरूपितविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यताश्रयत्वादित्यर्थः। स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति साक्षाद्विशेषणधियः पूर्ववर्त्तितया स्मृतिसाधारणविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानहेतुत्वमिति मते पूर्वानुभवेनेति। तद्रूपावच्छिन्नं प्रति विशेषणविषयकत्वेन संस्कारादिसाधारणेन हेतुतेति मतमनुसृत्य संस्कारेण वेति । विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणविषयकत्वेन हेतुत्वे प्रकृते व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वमुक्तनियमसत्त्वे न निर्वहतीत्युक्तन्मते करणतावच्छेदके ज्ञानत्वं परित्यजति । व्याप्तिविषयकत्वेनैवेति । व्यापारनिष्ठकरणजन्यतावच्छेदकेऽधिकनिवेशं दर्शयति । जन्यत्वविशेषितेनेति । जन्यनित्यसाधारणधर्मस्य जन्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

तत्र न्यूनतां दर्शयति । संशयसाधारणेनेति । तथा च निश्चयत्वानिवेशान्न्यूनता। व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेनेत्यतोऽपि विशिष्टवैशिष्ट्याप्रवेशान्न्यूनता लभ्यते। तन्निष्ठानुमितिजनकतावच्छेदके न्यूनताधिक्ये दर्शयति । नित्यसाधारणेनेतिनित्यसाधारणेनेत्यनेन जन्यत्वाप्रवेशो दर्शितः। नित्यस्यापि स्वरूपयोग्यस्य सहकारिविरहात्फलानुपधायकत्वमिति भावः। व्याप्तिप्रकारकत्वेन करणत्वोपगमे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः परामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवेशनेनाधिक्यं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वावच्छिन्ननिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वादिति संशयान्यत्वनिवेशादेवाधिक्यम् । समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावे पक्षविषयकत्वनिवेशाधिक्यं चेत्यवधातव्यम् ।

प्रथमम् । परामर्शपूर्वम् । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासंभवादाह । विशेष्ये विशेषणमिति । तादृशबोधे विशेषणज्ञानाविधया प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरेव हेतुतया विशि-

कलितानां व्याप्तिघटकपदार्थानामुपस्थित्या परामर्शसंभवादिति भावः। व्याप्तिघटकपदार्थांशे निश्चयत्वपर्यन्तानिवेशेन लाघवाद् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वेनैवानुमितिहेतुता व्याप्त्याद्यंशे संशयाकारबुद्धेश्च न तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता तत्पूर्वं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकतन्निश्चयासत्त्वानियमात्। यत्र च विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या परामर्शस्तत्र तदनंतरोत्पन्नविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शादेवानुमितिरित्युक्तिसंभवाद्यदि तदेत्युक्तम्।

इदमापाततः। विशिष्टवैशिष्ट्यविषयितायाः कारणतावच्छेदके निवेशेऽपि व्याप्त्यभावप्रकारकं ज्ञानं जायतामितीच्छाधीनव्याप्त्यंशेऽनाहार्यसंशयात्मकाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधस्य दुर्वारत्वात् तदंशे निश्चयत्वंनिवेश आवश्यकः

न च तादृशेच्छासत्त्वे तद्घटितसामग्र्या बलवत्त्वात् व्याप्तेरेव भानासंभवात्कथं संशयः, व्याप्तिव्याप्त्यभावोभयप्रकारकं भानं जायतामितीच्छायां व्याप्तेरपि भानसंभवादिति।

नियतपूर्वोपस्थितिकेति। तादृशपदार्थाः। व्याप्तिघटकाभावत्वादयः। करणत्वम्। तत्तत्पदार्थज्ञानत्वेन वाच्यम्। परामर्शजनकत्वेनेति। अभावत्वज्ञानत्वादिना हेतुत्वे नानाकारणताप्रसंगात् विनिगमनाविरहेण एकमात्ररूपेण हेतुत्वासंभवात्। परामर्शजनकत्वस्य सर्वसंग्राहकतया विनिगमनाविरहानवकाशादिति भावः।

अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैवेति। परामर्शजनकत्वरूपावच्छेदकग्रहस्य परामर्शपूर्ववर्तित्वग्रहात्मकतया तं विना तेन रूपेणानुमितिपूर्ववर्तित्वग्रहासंभवादिति भावः। फलाननुगुणमिति। तथा च परामर्शस्यानुमित्यनुगुणतया तत्पूर्ववर्तित्वग्रहं विना परामर्शजनकत्वेनानुमितिपूर्ववर्तित्वाग्रहेऽपि न तेन रूपेणान्यथासिद्धिरिति भावः। एवम्। अन्यथासिद्धिशरीरे सामान्यत एवान्यं प्रतीत्युक्तौ। न स्यादिति। उक्तान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति भावः। इष्टापत्त्या समाधत्ते। इष्टत्वादिति। तदा केन रूपेण घटजनकतेत्याकांक्षायामाह। दण्डत्वेनेति।

नन्वेवं भ्रमिजननायोग्यात्कोमलादपि दंडाद्घट उत्पद्येतात आह। क्वचिदिति। कोमलदंडे घटार्थिनोऽप्रवृत्तिश्च फलानुपधाननिश्चयादिति भावः। भ्रमियोग्यत्वेन हेतुत्वेऽपि भ्रमिविरहस्य घटानु-

त्पादप्रयोजकतां दर्शयति । क्षुद्रेति । दंडात् । क्षुद्रदंडात् । तत्प्रयोज-कतायाः । भ्रमिविरहस्य घटानुत्पादप्रयोजकतायाः । आवश्यकत्वा-त् । भवतापि स्वीकारात् ।

ननु भ्रम्युपहितत्वेन हेतुतोच्यते तथा च भ्रमिविरहस्य न घटा-नुत्पत्तिप्रयोजकत्वमुपेयते उक्तस्थले भ्रम्युपहितदण्डव्यतिरेकेणैव घटानुत्पादसंभवादित्यत आह । भ्रमिविशिष्टत्वेनेति। पृथक् । चक्रत्वा-दिना । भ्रम्युपधानसंदेहेन सकंपप्रवृत्तिसंभवादाह । निष्कंपेति । तादृशप्रवृत्तौ स्वरूपयोग्यतानिश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः । प्रथमम् । प्रवृत्तिपूर्वम् ।

(दी०) अस्तु वा भ्रमिप्रयोजकोऽवयवविशेषादिरेव तथा, प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाच्च । अन्यथा घटजनकत्वेनैव भ्र-मिजनकतां किमिति न रोचयेः । अत एव सौवर्णवैणवादिद-ण्डेष्वनुगतदण्डत्वविरहेऽपि न क्षतिः । किं चैवं प्रवृत्तिं प्रति इ-ष्टसाधनताज्ञानजनकत्वेन शब्दादीनां शाब्दबोधं प्रति च तज्जन-काकाङ्क्षादिज्ञानजनकत्वेनानुमानसंस्कारतत्तद्विशेषणज्ञानादीनां कार्यान्तरं प्रति च तज्जनकतत्तत्पदार्थकारणानां तत्तत्पदा-र्थकारणत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गः । तज्जनकत्वेन हेतुत्वे तत्त्वेनैव हेतुत्वं प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति चेत् ? कि-मिदं प्रकृते पाणिपिहितम् ? इदं पुनरिहावधेयम्—विशिष्ट-विषयकत्वेन कारणत्वे केवलविशेषणादिविषयकत्वेन न हे-तुत्वं तदवच्छिन्नकार्यजनकतावच्छेदकान्तराव्यापकरूपेणैव त-दवच्छिन्नं प्रति जनकत्वात् । दर्शयिष्यते हि तथाऽन्यथासिद्ध-त्वम्, अन्यथा घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालतत्संयोगादीनां ज-न्यत्वविशेषितेन शुद्धेन वा द्रव्यत्वगुणत्वादिना विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधं प्रति च विशेषणतावच्छेदकविषयत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गात् । अनु-मितिशाब्दबोधचिकीर्षादिकं प्रति च परामर्शाकाङ्क्षाकृतिसाध्य-त्वादिज्ञानविषयविशिष्टाविशिष्टतत्तत्पदार्थविषयत्वेन हेतुत्वेऽन-

न्तकार्यकारणभावप्रसङ्गाच्च ।

(गा०) ननु सौवर्णादिदंडसाधारणं दंडत्वंऽन जातिः जातिसंकरादिति भ्रमिजनकत्वमेव तादित्यत आह। अस्तु वेति। भ्रमिप्रयोजकः। भ्रमिजनकतावच्छेदकः। अवयवसंयोगविशेषादिरिति। दार्ढ्याख्यविजातीयावयवसंयोगादिरित्यर्थः। तथा। घटजनकतावच्छेदकः। तस्य त्ववच्छेदकत्वमुभयत्रैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबंधेन समवायेनैव वा दंडावयवानामेव तेन रूपेण हेतुत्वोपगमात् । दंडावयविनोऽहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहात् । यत्र च परस्परसंबद्धैर्बहुभिः कोमलदंडैर्नुन्नं चक्रं भ्राम्यति तत्र तेषामेव संयोगे तादृशी जातिरिति । तत्र तेषां तेन रूपेण हेतुता तत्र तदवयवानामपि तादृशसंयोगस्याऽऽवश्यकत्वात् । परंपरासंबंधेन तेषां दंडादावपि सत्त्वेन तेन संबंधेन हेतुतावच्छेदकत्वपक्षेऽप्यदोषः ।

अथैवं तादृशजातेर्द्रव्यानारंभकसंयोगसाधारणतया तदारंभकतावच्छेदकजात्या संकरप्रसङ्गः । तत्र तावद्दंडे दंडांतरारंभोपगमेऽनुभवविरोधात् । दारुवेण्वाद्यारब्धस्य दारुवेण्वादित्वनियमेन दारुत्ववेणुत्वादिजातीनां संकरभिया कोमलदारुवेण्वादिसंवलनस्थलेऽवयव्यंतरोत्पादोपगमासंभवाच्च । अत एव गृहादीनां नैकावयवत्वमिति सिद्धांतः ।

एतेन कोमलदंडैकत्वव्यावृत्तैकत्वगतजातिभेद एव भ्रम्यादिप्रयोजक इत्यपि निरस्तम्। न चानारंभकसंयोगेष्वेव भ्रमिजनकघटप्रयोजिका जातिरुपेयते एकैकदण्डात्तदुत्पादस्थले च तदेकावयवापरावयवयोः संयोगस्य द्रव्यानारंभकतया तस्यैव घटाद्युत्पादप्रयोजकत्वोपगमादिति नारंभकतावच्छेदकजात्या संकरप्रसंग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र यादृशकोमलदंडत्रयसंवलनादेव घटाद्युत्पत्तिर्न तु तदुभयमात्रसंवलनात्तत्र तदुभयसंवलनादपि तदुत्पादप्रसंगो दुर्वारः । व्यक्त्यंतरसंयोगसहकारेण तदुभयसंयोगात्तदुत्पादनिर्वाहाय तादृशसंयोगे जातिभेदोपगमस्यावश्यकत्वात् ।

एतेन दंडचक्रसंयोग एव तादृशी जातिस्तद्वत्त्वेन घटादिजनकतेति निरस्तम् । दंडांतरसंयोगसापेक्षयादृशचक्रदंडसयोगाच्चक्रं भ्राम्यति तन्निरपेक्षतत्संयोगव्यक्तितो घटाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। प्रथम-

तच्चक्रसंयोगादिमत्त्वानिश्चयाभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति चेत् ? तर्हि कोमलदंडादिसाधारणेन पृथिवीत्वेनैव भ्रम्यादिजनकता स्वीक्रियते अतिप्रसंगभंजकः सहकारिविरह एव प्रवृत्त्यतिप्रसंगमपि फलानुपधाननिश्चय एव निराकरोति । यदि च बलवता मारुतेनाभिहतमपि चक्रं भ्रांत्वा घटं जनयति तदा स्पर्शवत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा तथात्वं मूर्तत्वजातिपक्षे तु तथैव,तत्परिग्रहायैवादिपदमुपात्तमिति बोध्यम् । एवकारेण भ्रमिजनकत्वं व्यवच्छिद्यते । प्रथमोपस्थितत्वादिति । जनकताग्रहे तदवच्छेदकग्रहस्यापेक्षणीयतया भ्रमिजनकतामपेक्ष्य तदवच्छेदकस्य प्रथममुपस्थितत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मस्यैव जनकतात्मकतया भ्रमिजनकताया घटजनकतावच्छेदकत्वे भ्रमिजनकतावच्छेदकस्य तथात्वावश्यकत्वादित्यर्थः । तथा च जनकतात्वेन तादृशधर्मस्य तथात्वापेक्षया विशिष्य तथात्वे लाघवमिति भावः ।

अथागत्या भ्रमिं प्रति अत्यंताजनकसाधारणेन स्पर्शवत्त्वादिना हेतुत्वेऽपि घटं प्रति न तेन रूपेण हेतुत्वमुपेयते अत्यंताजनकव्यावृत्तेन भ्रम्युपधायकत्वेनैव हेतुतासंभवात् कथंचिद्भ्रम्युपधायकनिश्चयदशायामेव घटार्थिनां निष्कंपाया अन्यदा तदर्थिनां सकंपाया प्रवृत्तेरुपगंतव्यत्वादित्यत आह । अन्यथेति । अन्यथा । अत्यंताजनकव्यावृत्तये एकजनकत्वेनापरजनकत्वोपगमे । घटजनकत्वेनैवेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । अन्योन्याश्रयेण च परस्परजनकत्वेन उभयजनकता न संभवतीति बोध्यम् ।

दण्डत्वेन कथितहेतुतामतेऽनिर्भरबीजं स्वयमेवाह । अत एवेति । अनुगतदंडत्वविरहेऽपि सुवर्णत्ववेणुत्वादिजातिसंकीर्णतया साधारणदंडत्वजातिविरहेऽपीत्यर्थः । ननु अन्यं प्रतीत्याद्यन्यथासिद्धिकवलिततया घटजनकत्वेन भ्रमिजनकता न संभवति तत्र चान्यस्मिन्फलाननुगुणत्वविशेषणाद्घटं प्रति भ्रमिजनकत्वेन हेतुत्वमविरुद्धमित्याशंक्य फलाननुगुणत्वविशेषणप्रतिक्षेपाय प्रतिबंदिं दर्शयति । किं चेति । एवम् । फलाननुगुणकार्यजनकत्वेनानन्यथासिद्धत्वे । कार्यांतरम् । घटादिकम् । तत्तत्पदार्थकारणानाम् । दंडचक्रकुलालादिकारणानाम् । तज्जनकत्वेन । इष्टसाधनताभ्रमादिजनकत्वेन । हेतुत्वे ।

प्रसक्ते । तत्त्वेनैव । इष्टसाधनताज्ञानत्वादिनैव । लाघवाच्चेति । न तु तज्जनकत्वेन गुरुतया अन्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति शेषः । प्रकृते । दण्डघटयोर्हेतुहेतुमद्भावस्थले ।

मनसोऽनुमितिकरणतां व्यवस्थापयिष्यन्मूलोक्तव्याप्तेस्तद्घटकपदार्थानां च धियोऽनुमितिकरणत्वं निराकरोति । इदं पुनरित्यादिना । तत्तद्व्यक्त्यादिजनकतावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वादिव्यापकसामान्यधर्मेण सामान्यधर्मावच्छिन्नतत्तद्व्यक्त्यादिहेतुत्वात्तदवच्छिन्नत्वद्वयं फलतः कार्यताविशेषणम् । स्वस्यापि स्वव्यापकत्वादवच्छेदकान्तरेति ।

न च व्याप्तिज्ञानकारणतायां विभिन्नपक्षसाधारणधूमनिष्ठतादृशव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरवह्न्यनुमितित्वं परामर्शकारणतायां तु तत्पक्षकतत्साध्यकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमिति कथमेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति द्वयोर्जनकत्वमिति वाच्यम् । धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानस्य पर्वतपक्षकानुमितिं प्रत्येव नियतव्यापाराभावेनाकरणत्वात ।

(१)न च धूमव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरं तत्पक्षकतदनुमितित्वं तथाऽस्तु तथाऽपि नैकमुभयजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम । वह्निव्याप्यो धूमो वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति समूहालंबनपरामर्शजन्यानुमितौ धूमव्याप्तिज्ञानकरणिकायां व्यभिचारात् व्यापारसंबंधेन तदभावात् तस्माद् धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्वतपक्षकवह्न्यनुमितित्वं परामर्शस्येव तस्यापि जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा सतीदमिति भावः।

ननु जनकतावच्छेदकांतरव्यापकस्यापि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वान्न कथं तस्य जनकतावच्छेदकत्वमित्यत आह । दर्शयिष्यते हीति । तथा । व्यापकरूपेण । अन्यथासिद्धत्वमिति । तथा चान्यथासिद्धिनिरूपकत्वान्न तस्य तथात्वमिति भावः । व्यापकरूपेणान्यथासिद्धत्वे युक्तिमाह । अन्यथेति । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनियमपक्षमवलंब्याह । जन्यत्वविशेषितेनेति । तादृशनियमानभ्युपगमपक्षमवलंब्याह । शुद्धेन वेति । हेतुत्वप्रसंगादिति । नियतपूर्ववर्तिताया अन्यथासिद्ध्यन्तराविहस्य च तद्रूपावच्छिन्नेष्वपि सत्त्वादिति भावः ।

(१) 'न चेत्यादिर्भाव' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

विशिष्टाविशिष्टेति । विशिष्टपदार्थोऽभावादिः अविशिष्टपदार्थोऽभावत्वादिः ।

(दी०) न चात्र करणान्तरासम्भवादगत्या परामर्शजनकज्ञानस्य तथात्वं कल्प्यते । चिकीर्षां प्रत्यपि कृतिसाध्यताज्ञानजनकज्ञानस्य तथात्वापत्तेः । तत्र मन एव करणमिति चेत् ? इहापि तदेवास्तु । मनोऽसाधारणकरणकज्ञानत्वेन मानसत्वापत्तिरिति चेत् ? चिकीर्षादिसाधारणतत्करणकत्वस्येव ज्ञानत्वविशेषितस्यापि तस्याप्रयोजकत्वात् । किं तर्हि मानसत्वे प्रयोजकमिति चेत् ? किं नाम प्रयोजकम् ? कारणं चेत् ? न किञ्चित्, कार्यं चेत् ? तत्प्रत्यक्षम् । व्यापकं चेत् ? प्रमेयत्वादि । व्याप्यं चेत् ? तत्सामग्रीजन्यत्वादि । तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकं चेत् ? तत्सामग्री । करणाभेदे कथं कार्यवैजात्यमिति चेत् ? सामग्रीवैलक्षण्यात् । यथा मनःकरणकानामेव चिकीर्षासुखादीनाम्, यथा वा अग्निकरणकानां पाकजानाम् । कथं तर्हि प्रमाणविभाग इति चेत् ? करणे विशेषकक्रियावैजात्यविशेषादिति विभाव्यताम् ।

(गा०) परामर्शजनकज्ञानस्य । व्याप्त्यादिज्ञानस्य । तथात्वम् । करणत्वम् । चिकीर्षां प्रत्यपीति । तत्रापि करणांतरासम्भवादित्याशयः । चिकीर्षायां करणान्तरसम्भवमाशङ्कते । तत्रेति । इहापि । अनुमितावपि । तदेवास्तु । मन एव करणमस्तु । शङ्कते । मनोऽसाधारणेति । चाक्षुषादेरपि इन्द्रियत्वेन मनःकरणकत्वात्तद्वारणायासाधारणपदम् । मनोऽसाधारणकरणकत्वं च मनस्त्वावच्छिन्नकरणताकत्वं ज्ञानत्वनिवेशाच्चिकीर्षासुखादिव्यावृत्तिः । अप्रयोजकत्वात् । निष्प्रमाणकमानसत्वव्याप्तिकत्वात् । न किञ्चिदिति । मानसत्वस्य जातित्वेनाजन्यत्वादिति भावः । करणभेद एव कार्यवैचित्र्यमिति नियमाभिमानेन शङ्कते । करणाभेद इति । कार्यवैचित्र्यम् । अनुमितिमानसचिकीर्षादिवैजात्यम । सामग्रीभेद एव कार्यवैजात्यप्रयोजको न तु करणभेदमात्रमिति समाधत्ते । सामग्रीति । एतदेव दृष्टान्तेन

द्रढयति। यथेति। पाकजानां रूपरसादीनां करणाभेदेऽपि सामग्रीवैजात्यात् कार्यवैजात्यमित्यनुषंगेणान्वयः। तर्हि। मनसोऽनुमितिकरणत्वे। कथं प्रमाणविभागः। प्रत्यक्षप्रमाणतः पार्थक्येनानुमानप्रमाणस्य परिगणनं मनस इन्द्रियत्वेन प्रत्यक्ष एवांतर्भावादिति भावः। विशेषकेति करणताभेदकेत्यर्थः। एतच्च क्रियावैजात्यविशेषणम्। क्रियावैजात्यात्। प्रत्यक्षप्रमितितोऽनुमितिवैजात्यात्। करणताभेदस्यैव प्रमाणपार्थक्यप्रयोजकत्वादिति भावः।

अथ वा करणविशेषकेति। करणविशेषणीभूतायाः क्रियायाः पार्थक्यादित्यर्थः। तथा च क्रियारूपविशेषणभेदेनैव विशिष्टभेदव्यपदेश इति भावः।

(दी०) अपरे तु व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन वा नानुमितिमात्रं प्रति हेतुता साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् किं तु पक्षज्ञानत्वेनाभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा। पक्षोऽपि धर्मिमात्रं पक्षताया अप्यननुगमात्। तत्तत्पक्षतावच्छेदकविशिष्टे वह्न्यनुमितिं प्रति तत्तद्विशिष्टे वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे वह्न्यनुमितिमात्रं प्रत्यपि न तादृशपरामर्शत्वेन हेतुता गौरवात्, किं तु वह्निव्याप्तिज्ञानत्वेन लाघवात्। वस्तुतो वह्निज्ञानत्वेनैव तथा अतिलाघवात्। एवं वह्न्यभावानुमितिं प्रत्यपि। एतेनानुमित्यन्तरं व्याख्यातमिति वदन्ति। कृतं पल्लवितेनेति॥

इति परामर्शदीधितिः।

(गा०) अनुमितिमात्रं प्रति। अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति। व्याप्तेर्भेदादिति। करणाननुगमेन व्यभिचारादिति शेषः। अभावज्ञानत्वेनेति। अभावत्वज्ञानत्वेनेत्यर्थः। तेन व्याप्तिशरीरे सर्वत्राभावत्वेन पदार्थान्तरभानस्थलेऽपि नानुपपत्तिः। न वा धर्मिनिवेशाधिक्याद्गौरवं विशेषसामग्र्या अतिप्रसंगवारणस्यावश्यकत्वे विषयनिवेशो विफल इत्याशयेनाह। ज्ञानत्वेन वेति।

ननु पक्षज्ञानत्वस्य पक्षताघटितत्वात्तच्छरीरे च साध्यादिविशेषांतर्भावात्कथमनुगम इत्यत आह। पक्षोऽपीति। पक्षपदार्थोऽपीत्यर्थः।

धर्मिमात्रमिति । तथा च पक्षतानन्तर्भावान्नाननुगम इति भावः । न चैवं धर्मित्वस्य केवलान्वयितया धर्मिविषयकत्वमव्यावर्तकं तथा च कारणतावच्छेदककोटौ निवेशानर्हमिति वाच्यम् । एतदालोकयैव कल्पांतरानुसरणात् । ज्ञानत्वादेरनुमितिकारणतावच्छेदकपरामर्शत्वव्यापकत्वेऽपि न तेन रूपेणान्यथासिद्धिः परामर्शत्वस्याननुगततया विशेषरूपावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतावच्छेदकतया ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतावच्छेदकत्वाभिमतशुद्धानुमितित्वावच्छिन्नजनकतानवच्छेदकत्वात् एतदभिप्रायेणैव परामर्शत्वादेरनुमितिसामान्यजनकतावच्छेदकत्वनिराकरणात् ।

अथ ज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वे संयोगत्वविभागत्वादिनैव कथं न हेतुता विशेषसामग्रीतोऽतिप्रसङ्गवारणस्याऽऽवश्यकतया विनिगमकस्य दुर्लभत्वादिति चेदगत्या विनिगमनाविरहेण नानाकारणताया उपगमात् ।

यत्तु विनिगमनाविरहेण नानाकारणत्वकल्पनापेक्षया परामर्शत्वाख्यजातिविशेषं कल्पयित्वा तेनैव रूपेणानुमितिहेतुत्वकल्पनमुचितम् । तेन रूपेण हेतुत्वे च न विनिगमनाविरहावकाशः कारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । न च तादृशजातेश्चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गः । मानसज्ञान एव तदभ्युपगमात् । चाक्षुषादिपरामर्शस्थलेऽपि तदुपनीततत्तत्पदार्थविषयकमानसपरामर्शकल्पनया क्षणैकव्याजेनानुमित्युपपादनसम्भवात् । पक्षादिना समं चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि चक्षुर्मनोयोगाद्यभावस्य फलबलेन कल्पनात् चाक्षुषादिसामग्रीविरहोपपत्तेः । चाक्षुषादिपरामर्शानन्तरं तज्जन्यसंस्काराधीनस्मरणात्मकपरामर्शकल्पनेनाऽनुमित्युत्पादनासम्भवेन स्मृतित्वव्याप्यैव कथं न सा जातिरिति तु न वाच्यम् । लाघवाऽभावेऽधिकैकक्षणविलम्बस्याऽन्याय्यत्वात्, अनुमितिपूर्वं स्मृतिकल्पने उभयवाद्यसिद्धतत्तत्स्थलीयस्मृतिसामग्र्या उभयवाद्यसिद्धाया मानसं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनाधिक्येन गौरवाच्च । उद्बोधकानामननुगमेन स्मृतिसामग्र्यननुगमात् उभयासिद्धस्मृतिसामग्रीस्थलीयप्रतिबन्धकतयाऽनिर्वाहात् ।

न च परामर्शत्वस्य स्मृतित्वव्याप्यत्वे विशेषकारणतायामपि तज्जातेरवच्छेदकघटकतया तत्र संशयान्यत्वानिवेशेन लाघवं संशयरूपस्मृतेरभावेन तदनिवेशेऽप्यतिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । परामर्श-

त्वस्य मानसत्वव्याप्यतामतेऽपि संशये तदनभ्युपगमादेव ततोऽनुमितिप्रसङ्गविरहात् । तन्मतेऽपि विशेषकारणतावच्छेदकगर्भे संशयान्यत्वानिवेशादिति । तदसत् ।

ज्ञान इव संयोगादावपि अनुमितिजनकतावच्छेदकतया जातिविशेषकल्पनसम्भवेन विनिगमनाविरहाऽनुद्धारात् । परामर्शत्वावच्छिन्नस्य व्यापारविरहेण करणत्वासम्भवात् । ज्ञानत्वेन कारणताया आवश्यकत्वाच्च। अत एव विभागत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहस्यापि नावकाशः । विभागादीनां परामर्शाजनकतया कारणत्वासम्भवात् ।

एतेन विशेषकार्यकारणतावच्छेदकेऽनुमितित्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन तत एव तदवच्छिन्नोत्पत्तेराकस्मिकतावारणादनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यतो ज्ञानत्वेन हेतुत्वं निर्युक्तिकमित्यपि परास्तम् । विशेषकारणस्य परामर्शादेरनुमित्यकारणतया ज्ञानत्वेन तत्कारणताकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

विशिष्य पक्षतावच्छेदकमनिवेश्य वह्न्याद्यनुमितिं प्रति वन्हिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतन्निश्चयत्वेन वा सामान्यतो हेतुत्वं कस्यचिदभिमतं तद् दूषयति । तत्तत्पक्षतावच्छेदकेति । तर्हि केन रूपेण वन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतेत्याकांक्षायामाह । किन्त्विति । विशेषसामग्र्या अतिप्रसङ्गस्य वारणस्याऽऽवश्यकत्वे व्याप्तिविषयकत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । वस्तुत इति । वन्हिज्ञानत्वेनैवेति ।

न चैवं ज्ञानत्वेनैव न कथं हेतुतेष्यत इति वाच्यम् । सामान्यविशेषयोरेकरूपावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकत्वाभावनियमात् । वह्न्यभावानुमितिं प्रत्यपि वन्हिज्ञानत्वेनैव हेतुतेत्यनुषङ्गेणान्वयः । तत्पूर्वं वह्न्यभावज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वे वन्हिज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः।अयं चाभ्युपगमवादः तत्तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्याद्यनुमितित्वरूपविशेषकारणकार्यतावच्छेदकगर्भे वह्न्यनुमितित्वादिनिवेशादेवोपपत्तेस्तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरस्य निर्युक्तिकत्वात्, सुखादिसाधारणजन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन कारणताकल्पनात्तत एवानुमितेः सकरणकत्वनिर्वाहेणाऽनुमितित्वावच्छिन्नम्प्रति ज्ञानत्वादिना हेतुत्वमपि निर्युक्तिकमित्याद्यस्वरसबीजमत्र बोध्यमिति।

इति गादाधर्यां परामर्शप्रकरणम् ॥

अथ केवलान्वयिग्रन्थः।

(चिं०) तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्। तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि, तथा हि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः, अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात्।

(दी०) केवलान्वयीत्यादि। केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः। तत्र। तेषु मध्ये। असद्विपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं केवलान्वयि, एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्यतिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमन्वयव्यतिरेकि।

(गा०) अनुमानविभागपरमूलग्रन्थे केवलान्वयिपदस्य प्रसिद्धार्थकत्वे ज्ञानकरणतापक्षे ज्ञानस्य केवलान्वयित्वाभावादसंगतिः। लिंगकरणतापक्षेऽपि केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतोरसंग्रह इति तस्य तुरीयतापत्तेः।

अथाऽन्वयव्यतिरेकिलक्षणे व्यतिरेकिपदस्य यथाश्रुतार्थकतया गृहीतसाध्यसहचारव्यतिरेकप्रतियोगित्वमेवाऽन्वयव्यतिरेकित्वमस्तु तथा चोक्तहेतुरपि अन्वयव्यतिरेकिष्वेवाऽन्तर्भवतु। न चैवमसद्विपक्षं केवलान्वयीति मूलोक्तलक्षणविरोधः। विपक्षपदस्य साध्याभाववदर्थकतया प्रसिद्धत्वेन साध्ये केवलान्वयित्वस्यैव ततो लाभादिति वाच्यम्। तथा हि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्ष इति लक्षणसंगमने विपक्षपदस्य साध्याभाववदर्थकत्वेऽभिधेयत्वस्यानन्वयेन तस्याऽभाववन्मात्रार्थकताया आवश्यकत्वात् लक्षणस्थतत्पदस्याऽपि तदर्थकतौचित्यात्। न च साध्यस्य केवलान्वयितायाः केवलान्वय्यनुमानानंतर्भावे तत्र साध्यसंदेहरूपपक्षतायाः साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽसंभवादनुमित्यनिर्वाहशङ्काया अग्रिमाया असंगतिरिति वाच्यम्। हेतोः केवलान्वयित्वे साध्यस्याऽपि तथात्वमावश्यकमन्यथा सद्धेतुत्वानिर्वाहादिति तदा-

शङ्कासङ्गतेरिति चेन्न। तादृशहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वे तादृशहेतुकानुमानस्य मीमांसकैरभ्युपगन्तव्यतया तेषां साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तित्वाभ्युपगमे विरोधाद्तो व्याचष्टे । केवलान्वयीति । साध्यकादीत्यादिपदात्केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिसाध्ययोः संग्रहः । तत्र व्यतिरेकित्वविशेष्यतया साध्यानन्तर्भावे केवलान्वयिलक्षणे साध्यान्तर्भावेण केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतोः केवलान्वय्यनुमानतया तत्र साध्यसहचाराग्रहदशायां केवलव्यतिरेकिलक्षणं तद्ग्रहदशायाञ्चाऽन्वयव्यतिरेकिलक्षणमतिव्याप्तं स्यादिति तदुभयलक्षणेऽपि साध्यनिवेशः ।

यद्यपि केवलान्वयिपदं केवलान्वयिसाध्यकार्थतया मूलकृतैव विवक्षणीयं मूलस्थाऽसद्विपक्षपदस्य तदर्थकताया असद्विपक्षं अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकमित्यनेन स्वयं व्याख्येयत्वात् । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वस्यैव केवलान्वयिसाध्यकत्वरूपत्वादित्येतद्व्याख्यानमनुपयुक्तम् । न च मूलकृतोऽव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावादेरभावप्रतियोगितया केवलान्वयित्वासम्भव इत्याक्षिप्य वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति साध्यनिष्ठकेवलान्वयित्वनिरुक्त्या सिद्धान्तप्रणयनं केवलान्वयिपदेन साध्यविशेषणप्रतिपादने एव सङ्गच्छते इति तदर्थमेव तादृशव्याख्यानमुचितमिति वाच्यम् । केवलान्वयिपदेन साध्यविशेषणप्रतिपादनस्य मूलेऽभावाद्दीधितिस्थतत्पदार्थनिर्वचनस्य मूलकृतोऽसम्भवात्तादृशासङ्गतेर्दुष्परिहारतया तादृशासंगतिपरिहाराय च पूर्वपक्षे न केवलान्वयीत्यस्य न केवलान्वय्यनुमाने साध्यमित्यर्थकतया वृत्तिमदत्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति सिद्धान्तग्रन्थस्य च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यविशेषणतया केवलान्वयिलक्षणघटकमित्यर्थपरतया व्याख्येयत्वादिति । तथाऽपि केवलान्वयिपदन्न मुख्यार्थपरं किन्तु भाक्तमेवेति सूचयितुं केवलान्वयिसाध्यकेतिशब्देन तदर्थो व्याख्यातः ।

सप्तम्या आधारार्थकत्वासम्भवान्निर्धारणार्थकत्वमाह । तेषु मध्ये इति । तत्रेत्यस्य सप्तम्येकवचनान्तत्वे एकानुमानपरामर्शकत्वभ्रमेण वर्णनीयनिर्धारणार्थकत्वानुपपत्तिशंका स्यान्निर्धारणस्य समुदायगर्भत्वादित्यतो व्याचष्टे । तेष्विति ।

यद्यपि तत्रेत्यस्य तस्मिन्नित्येकवचनान्तत्वेन वर्णनमपि संगच्छते केवलान्वय्यादित्रयस्य तत्पदपरामर्शनीयस्यैकवचनार्थकत्वविरहेऽपि तदविवक्षया सामंजस्यात् । अत एव घटादेरामद्रव्यस्य परमाणौ पाक इति भाष्ये षष्ठ्येकवचनस्य निर्धारणार्थकतया आचार्यव्याख्यानमपि संगच्छते । तच्चानुमानमिति प्रकृतमूलेऽपि एकत्वाविवक्षया एकवचनसंगतिः । तथापि तच्चाऽनुमानमित्यपेक्षया सन्निहितकेवलान्वय्यादिपदेन प्रत्येकमुपस्थापितस्याऽनुमानत्रयस्योपस्थापकं तत्पदमित्याशयेन बहुवचनादरः । उद्देश्यतावच्छेदकशून्ये सामान्यधर्मात्मकत्रितयत्वावच्छिन्ने केवलान्वयित्वव्यवच्छेदबोधकतयैव निर्धारणत्वसम्भवात् । त्रित्वार्थकबहुवचनं विना तादृशसामान्यधर्मानुपस्थितेः प्रत्येकपर्याप्तधर्मस्य सामान्यत्वाभावेन एकवचनासङ्गतेः । अत एव घटपटयोर्मध्ये घटो दण्डजन्य इत्यादौ निर्धारणानुरोधेन नियमतो द्विवचनापेक्षेति ।

असद्विपक्षमित्यत्र विपक्षेऽसत्त्वस्याऽप्रसिद्ध्या दुर्ग्रहत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे । अत्यन्तेति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगितत्तत्साध्यकानुमितिकरणं तत्तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानमित्यर्थः ।

यद्यपि विपक्षपदस्य साध्याभाववदर्थकतया तत्राऽभावाधिकरणत्वप्रवेशेन वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयित्वमिति लभ्यते । तथाऽप्याकाशरूपाभावप्रतियोगितयाऽऽकाशाभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेः पूर्वपक्षे शङ्कनीयतया तच्छंकाया विपक्षपदस्य साध्याभावमात्रपरत्वाभिमानमूलकतयैव संगमनीयतया तदाशयेनैव वृत्तिमत्त्वानन्तर्भावः । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति च सिद्धान्तग्रन्थे मूलकृता तादृशाभिमानो निराकरिष्यते ।

असत्सपक्षं केवलव्यतिरेकीति व्यतिरेकिग्रन्थे वक्ष्यमाणकेवलव्यतिरेकिलक्षणस्याऽसन्सपक्षो निश्चितसाध्यवान् यस्येति यथाश्रुतार्थेऽपि अप्रसिद्धिमाशङ्क्य प्रसंगादधृत्वैव तद्विवृणोति । एवमगृहीतेति । अगृहीतस्तदाऽनिश्चितः, अन्वयो हेतुसहचारो यत्र एवंभूतं व्यतिरेकप्रतियोगि प्रकृतं साध्यं यत्र तत्कालावच्छिन्नप्रकृतहेतुसहचारनिश्चयविषयत्वाभाववद्यति-

रेकप्रतियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणमिति तु फलितार्थः । अयो-गोलकमात्रे वह्निप्रसिद्धिदशायां धूमहेतुकतदनुमानस्य संग्रहाय निश्चये प्रकृतहेतुसहचारविषयकत्वनिवेशनम् । अन्वयसहचारनिश्चयदशायामपि कालान्तरीणतन्निश्चयविषयत्वाभावमादायाऽतिप्रसङ्गवारणायाऽभावे तत्कालावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तत्कालीनहेतुसहचारनिश्चयस्य यो विषयस्तदन्यत्वस्य च न साध्यविशेषणत्वसम्भवः । यदा कुत्राऽपि प्रकृतहेतुसहचारनिश्चयो नास्ति तदाऽप्रसङ्गात् । निश्चये तत्पुरुषीयत्वमपि निवेशनीयम् अतो व्यतिरेकितादशायामप्यन्ततो भगवतः सहचारनिश्चयस्य सत्त्वेऽपि नाऽसंभवः । कालविशेषसाध्यविशेषैरिव पुरुषविशेषैरपि नियंत्रितं व्यतिरेकित्वमिष्यत एव । न चैवं यस्य पुंसः प्रकृतहेतुसहचारनिश्चयः क्वचिदपि कदाऽपि न प्रसिद्ध्यति तं प्रति तद्धेतुकं किमप्यनुमानं व्यतिरेकि न स्यादिति वाच्यम् । एवं सति तत्कालावच्छिन्नस्वविषयकतद्धेतुसहचारनिश्चयाभाववत्तत्पुरुषकत्वस्य साध्यविशेषणत्वोपगमात् । तादृशं च सदनुमाने साध्यमप्रसिद्धं यद्विषयकप्रकृतहेतुसहचारनिश्चयो न प्रसिध्यति, सर्वेषामेव साध्यानामन्ततो भगवतः प्रकृतहेतुसहचारनिश्चयस्यावश्यकत्वात् । एतत्कल्पे तत्कालीनतादृशनिश्चयवदन्यत्वेनापि पुरुषविशेषणं सम्भवति तत्कालीनतादृशनिश्चयस्याऽन्ततो भगवत्येव प्रसिद्धिः ।

साध्ये व्यतिरेकप्रतियोगित्वनिवेशश्चाऽन्वयसहचाराग्रहदशायामपि केवलान्वयिसाध्यकस्योक्तकेवलान्वय्यनुमानलक्षणाक्रान्ततयाऽत्राऽलक्ष्यत्वात्तद्वारणाय । न च यत्र व्यतिरेकसहचारमात्रेण व्याप्तिग्रहस्तत्केवलव्यतिरेक्यनुमानं तदुक्तं मणिकृता यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रह इति । एवञ्च यदाऽन्वयव्यतिरेकसहचारयोर्द्वयोरेवाऽग्रहः तदाऽपि हेतोस्तज्ज्ञानस्य वा केवलव्यतिरेकितापत्तिरुक्तलक्षणसत्त्वादिति वाच्यम् । अगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकेत्यनेनाऽन्वयसहचाराग्रहानधीनव्यतिरेकिसाध्यकानुमितिफलोपहितकरणत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । उक्तस्थले चाऽनुमित्यनुत्पत्त्या फलोपधायकताविरहेणाऽनतिप्रसङ्गात् । अनुमितेस्तद्ग्रहानधीनत्वं तद्ग्रहाधीनव्यापकताग्रहानधीनत्वम् । तेन केवलव्यतिरेकितादशोत्पन्नाया अप्यनुमितेः प्रकृतसाध्यसाधनसहचाररूपाऽन्वयसहचारगर्भव्याप्तिज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि न

क्षतिः। अन्वयसहचारनिश्चयः सर्वत्र सर्वज्ञस्यैव प्रसिद्धः। तदनधीनत्वं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नजन्यताशून्यत्वम् अतोऽनुमितिमात्रस्येश्वरीयान्वयसहचारग्रहाधीनत्वेऽपि न क्षतिः। यत्साध्यसाधनसहचारो नास्मदादिज्ञानविषयस्तत्र परमेश्वरीयतत्सहचारज्ञाननिरूपितनिरुक्तजन्यत्वाप्रसिद्धावपि योगिज्ञानीयनिरुक्तादृशजन्यतायास्तदीयज्ञानांतरे प्रसिद्ध्या सामंजस्यात्। एवं च सहचारज्ञाने तत्कालीनत्वं न निवेशनीयं कालान्तरीयान्वयसहचारज्ञानस्य केवलव्यतिरेकितादृशाप्रभवानुमितावप्रयोजकत्वात्। तादृशानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयस्य कालानिवेशेऽपि सम्भवात्। अन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानयोरनुगतरूपेण व्याप्तिग्रहहेतुत्वसम्भवे केवलव्यतिरेकसहचारज्ञानं यद्व्याप्तिग्रहोपधायकं तत्र कालान्तरीणान्वयसहचारग्रहस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः, फलोपधानरूपप्रयोजकतायाः निवेशनीयत्वात्। ज्ञायमानलिङ्गकरणतामते तत्पुरुषीयत्वमप्यनुमितौ निवेश्यमन्यथा एकस्य पुंसोऽन्वयसहचारादन्यस्य च व्यतिरेकसहचारमात्राद्यत्रैकलिङ्गकानुमिमितिस्तत्र तल्लिङ्गस्य व्यतिरेकसहचारमात्राधीनानुमितिमादाय द्वावेव पुरुषौ प्रति केवलव्यतिरेकितापत्तेः। हेतुज्ञानस्यानुमानतामते तत्पुरुषीयत्वमपि न निवेश्यते। तत्साध्यकत्वेन तद्धेतुकत्वेन चानुमितिर्विशेषणीया अतो वह्निधूमसहचारज्ञानानधीनान्यसाध्यकान्यहेतुकानुमितिकरणेऽन्वय्यनुमाने नातिव्याप्तिः। फलोपधानस्य विशेषणत्वोपगमात् लिङ्गकरणतापक्षे कालान्तरीणानुमितिफलोपधानमादायान्वयितादशायां तस्य हेतोर्न व्यतिरेकितापत्तिः। एवं च साध्ये व्यतिरेकित्वविशेषणं यदा केवलान्वयिसाध्यकस्थलेऽभावांशे साध्यीयत्वावगाहिभ्रमात्मकव्यतिरेकसहचारग्रहादनुमित्युपधानं तदाऽतिप्रसङ्गवारणायेति बोध्यम्।

अन्वयव्यतिरेकिलक्षणस्य मूलानुक्तत्वात्स्वयं तदाह। गृहीतेति। पूर्ववद्विग्रहेण तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतहेतुसहचारनिश्चयविषयव्यतिरेकप्रतियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वमिति फलितार्थः। प्रकृतहेतुसाध्यसहचारनिश्चयाधीनव्यापकताग्रहप्रयोज्यव्यतिरेकप्रतियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वमिति तु निष्कर्षः। अत्रापि केवलान्वय्यनुमानेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यतिरेकप्रतियोगित्वं साध्ये

विशेषणम् ।

ननु व्यतिरेकसहचारमात्रेण यत्र व्याप्तिग्रहस्तस्य केवलव्यतिरेकित्वे तुल्ययुक्त्या यत्रान्वयसहचारमात्रेण व्याप्तिग्रहस्तस्यैव केवलान्वयिसाध्यकस्य व्यतिरेकिसाध्यकस्य च केवलान्वय्यनुमानत्वमुचितमिति मूलोपदर्शितकेवलान्वयिलक्षणं तथाविधकेवलव्यतिरेकिसाध्यकाव्यापकमेव । (१)[एवं साध्ये व्यतिरेकित्वघटितं केवलव्यतिरेकिलक्षणमपि भ्रमात्मकव्यतिरेकसहचारग्रहदशायां केवलान्वयिसाध्यककेवलव्यतिरेक्यादावव्यापकम् ।] एवमन्वयव्यतिरेकिलक्षणमपि व्यतिरेकिसाध्यकेऽन्वयसहचारमात्रग्रहदशायां केवलान्वयिन्यतिव्यापकमित्यन्यथैव केवलान्वयित्वादिकं निर्वक्तुमुपक्रमते । व्याप्तिग्राहकेति ।

(दी०) व्याप्तिग्राहकसहचारभेदाद्भेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वम् । तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्वव्यापकप्रकृतव्याप्तिघटकसहचारत्वकत्वं वा । गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तित्वकत्वं तत्त्वम् । जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी, तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्त्यन्तरबोधं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्याप्तिः ।

(गा०) सहचारभेदात् । सहचारस्यान्वयव्यतिरेकनिरूप्यत्वरूपवैलक्षण्यात् । भेदे । अनुमानस्यान्वयित्वव्यतिरेकित्वरूपवैलक्षण्ये । केवलान्वयितायां व्याप्तिग्राहकसहचारस्य व्याप्तेर्वाऽन्वयनिरूपितत्वाधीनत्वं मणिकारानभिमतं साध्यस्य केवलान्वयित्वनिर्वचनविरोधादिति तस्य तथात्वाभिधानं स्वातंत्र्येणैवेत्यवधेयम् ।

अन्वयसहचारमात्रेति । लिङ्गकरणतापक्षेऽन्वयसहचारमात्रज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहाधीनतदातनतत्पुरुषीयानुमितिकरणत्वं तदा तं पु-

(१) कुण्डलितः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रूपं प्रति केवलान्वयित्वमित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् । यत्र च पदार्थान्तरीयसहचारविषयकसमूहालंबनरूपप्रकृतसाध्यसाधनसहचारग्रहादन्यदीयव्याप्तिविषयकः प्रकृतव्याप्तिग्रहो व्यतिरेकसहचारग्रहं विनैव तत्राव्याप्तिर्नाशंकनीया। प्रकृतसाध्यसाधनसहचारमात्रविषयताधीनव्याप्त्यवगाहिताप्रयोज्यतत्साध्यविषयकत्वावच्छिन्नतत्पुरुषीयानुमितिकरणत्वं तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्साध्यतदितरसाध्यविषयकसमूहालम्बनानुमितिकरणत्वं यथा तत्साध्यककेवलान्वयिहेतोस्तथाऽन्यसाध्यकस्य व्यतिरेकिणः केवलान्वयिनो वा हेतोरिति तस्य तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानतावारणाय तत्साध्यविषयकत्वस्य करणत्वनिरूपकतावच्छेदकतया प्रवेशः ।

वस्तुतस्तु तत्साध्यीयत्वमिव तत्साधनीयत्वमपि सहचारे निवेश्यम्, तथा च तत्साधनघटितलक्षणे करणत्वविशेष्यतयाऽपि तत्साधनत्वप्रवेशादुक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तत्साध्यकानुमानलक्षणे तत्साध्यविषयतावदनुमितिकरणमेव निवेशनीयम् । करणत्वविशेष्यतया सहचारनिरूपकतावच्छेदकतया च तत्साधनत्वनिवेश आवश्यकः । अन्यथाऽन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकेन हेतुना व्यतिरेकसहचारगृहीतव्याप्तिकेन हेत्वंतरेण च यत्रैकसाध्यानुमितिर्जनिता तत्र तत्साध्यविषयकत्वावच्छिन्नतदनुमितिकरणत्वमादाय व्यतिरेकिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः । व्याप्त्यवगाहिताप्रयोज्यविषयतायां तत्साध्यीयत्वनिवेशाद्यत्रान्वयसहचारमात्रग्रहाधीनवह्निधूमव्याप्तिग्रहाद् धूमेन वह्निव्याप्तिविशिष्टधूमस्यानुमितिर्न तु वह्नेस्तदनुमितौ व्याप्तिविशिष्टधूमविषयतायाः साध्यतावच्छेदकवह्निव्याप्तिविषयताप्रयोज्यत्वेऽपि च न तत्करणतामादाय तदानीं धूमस्य वह्निसाध्यककेवलान्वय्यनुमानता ।

व्याप्तिज्ञानस्यानुमानतापक्षे तत्साध्यसाधनसहचारमात्रविषयताप्रयोज्या या व्याप्तिविषयता तद्वत्त्वे सति तत्साध्यानुमितिकरणत्वं तत्साध्यकतद्धेतुककेवलान्वय्यनुमानत्वमित्यर्थः । फलानुपहितव्याप्तिज्ञानवारणाय विशेष्यदलम् । धूमधर्मिकवह्निव्याप्तिविषकं यज्ज्ञानमन्यहेतुकान्यसाध्यकव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनरूपं कारणान्तराभावेन न वह्न्यनुमितिमजीजनदपि तु अन्यानुमितिमेव तत्र

तस्य वह्निसाध्यककेवलान्वय्यनुमानतावारणाय तत्साध्यकत्वमनुमितिविशेषणम् ।

न चैवं धूमालोकयोर्वह्निव्याप्तिविषयकेण यज्ज्ञानेन सहकारिविशेषविरहाद् धूमपरामर्शो न जनितोऽपि त्वालोकलिङ्गकपरामर्श एव तस्यालोकलिङ्गकवह्न्यनुमितिकरणत्वमादाय धूमलिङ्गकानुमानत्वप्रसङ्गः। धूमलिङ्गकपरामर्शरूपव्यापारोपधायकस्यैव धूमलिङ्गकानुमानव्यवहारविषयतयेष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् । स्वकरणकानुमितिनिष्ठतत्साध्यविषयकत्वप्रयोजकप्रकृतहेतुनिष्ठतादृशव्याप्त्यवगाहितायाा एव निवेशनीयत्वात् । स्वमनुमानत्वेनाभिमतं ज्ञानम् । अनुमित्युपधानप्रयोजकव्याप्त्यवगाहिताकतृतीयलिङ्गपरामर्शवारणाय स्वकरणकत्वमनुमितिविशेषणम् ।

ननु मात्रपदेन व्यतिरेकसहचारत्वावच्छिन्नो यदि व्यवच्छिद्यते तदा केवलान्वयिवाच्यत्वादिसाध्यकानुमानासंग्रहः व्यतिरेकाप्रसिद्धेः । साध्यसाधनसहचारातिरिक्तसहचारत्वावच्छिन्नस्य व्यवच्छेदेऽपि प्रमेयवानभिधेयादित्याद्यनुमानाव्याप्तिर्दुर्वारैव । वस्तुमात्रसहचारस्यैव साध्यसाधनसहचारत्वात् ।

न च साध्यसाधनतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्यसाधनसहचारातिरिक्तसहचारानधीनव्याप्तिग्राहकत्वविवक्षया न दोषः स्वरूपादिसम्बन्धेन प्रमेयादेः साध्यसाधनभावस्थले समवायादिना तत्सहचारस्यैव निरुक्तसहचारातिरिक्तस्य प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । एवमपि सम्बन्धसामान्येन प्रमेयादेः साध्यतास्थले ऽतिरिक्तसहचाराप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ यावत्सम्बन्धसाधारणं सम्बन्धतावच्छेदकं दुर्लभम्, अस्तु वा तावदन्यान्यत्वादिकं तथा, तथाऽपि व्यतिरेकसहचारघटकतावत्पदार्थानां परस्परोपरागेण या सहचारविषयता तदनधीनत्वस्य, यत्र प्रमेयाभावस्तत्राभिधेयत्वाभाव इति भ्रमासिद्धौ च साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपरागेण या सहचारविषयता तदन्यसहचारविषयतानधीनत्वस्यैव तदनुरोधेन विवक्षणीयतया नानुपपत्तिः । प्रमेयवानभिधेयादित्यादौ यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यादिसहचारज्ञानीयसहचारविषयताया एव निरुक्तसहचारविषयतातिरिक्तायाः प्रसिद्धेरिति चेत् ? एवमपि यत्र प्रथममन्वयस-

हचारधीजन्यैका व्याप्तिधीरनन्तरं च सहचारान्तरविषयकज्ञानाधी-
नाऽपरा व्याप्तिधीस्ततो ऽनुमितिस्तत्रान्वयसहचारमात्रज्ञानाधीन-
व्याप्तिधियमादायानुमानस्य केवलान्वयित्वप्रसंगः। स्वप्रयोजकव्या-
प्त्यवगाहितात्वव्यापकतादृशसहचारविषयतातिरिक्तसहचाराविषय-
त्वाप्रयोज्यताकानुमितिकरणत्वंविवक्षणेन ततुस्थलीयानुमितिप्रयो-
जकद्वितीयज्ञाननिष्ठव्याप्त्यवगाहितायां व्यतिरेकसहचाराविषयत्वा-
प्रयोज्यताविरहेण तस्याः स्वपदेनोपादानासम्भवादतिव्याप्तिवारणे
ऽपि गौरवमिति मात्रपदस्य तदतिरिक्तानधीनतार्थकतां परित्यज्य
व्यापकत्वान्तर्भावेण समुदितमन्यथा व्याचष्टे। तत्रेति।

प्रकृतेति। स्वनिष्ठसाध्यविधेयकत्वप्रयोजक(१) प्रकृतव्याप्त्यवगा-
हिताप्रयोजकसहचारविषयतात्वव्यापकान्वयसहचारविषयतात्वका-
नुमितिकरणत्वमित्यर्थः, स्वमनुमितिः। प्रकृतसाध्यसाधनसहचा-
रत्वेनान्यवस्तुज्ञानस्यापि व्याप्तिग्राहकत्वात्प्रमेयत्वादिना सहचार-
विषयकज्ञानस्य चातथात्वादन्वयसहचारादेर्विषयस्य न व्याप्ति-
भानप्रयोजकतेति सहचारस्थले तद्विषयतानिवेशः। साऽपि
सहचारत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन प्रवेश्या अन्यथा सहचारत्वेन व-
स्त्वंतरावगाहिभ्रमाधीनव्याप्तिग्रहस्थले वास्तवसहचाराविषयतायाः
व्याप्तिभानाप्रयोजकतयाऽव्याप्त्यापत्तेः। अन्वयसहचारविषयतात्व-
मपि साध्यसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताविषयतात्व-
रूपं बोध्यमन्यथा उक्तभ्रमस्थलस्यैवासंग्रहात्। यत्र च साध्यता-
वच्छेदकरूपेण साध्यादिभिन्नमेवावगाहमानात्सहचारग्रहाद्व्याप्तिधी-
स्तत्संग्रहानुरोधेन वास्तवसाध्यसाधनसहचारविषयतामुपेक्ष्य सा-
ध्यताद्यवच्छेदकावच्छिन्नविषयतापर्यन्तनिवेशः। अत एव सह-
चारघटकसम्बन्धविशेषानिवेशोऽपि समवायविषयित्वादिना प्रमे-
याभिधेययोः साध्यहेतुभावस्थले व्यतिरेकसहचारे साध्यसाधन-
सहचारत्वसत्त्वेऽपि व्यतिरेकिणि नातिप्रसङ्गसम्भवः।

परं तु भावाभावसाधारणेनाभावत्वेन यत्र संयोगसमवायाभ्यां
हेतुसाध्यभावस्तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकसहचारविषयतायामु-
क्तान्वयसहचारविषयतात्वसत्त्वेनातिव्याप्तेर्वारणायैव साध्यतावच्छे-

---

(१) स्वप्रयोजकेति पु० पा०।

दकसम्बन्धसाधनतावच्छेदकसम्बन्धयोरन्यतरः प्रवेशनीयः ।

अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नयोरेकतरोपरागेण सहचारविषयताया निवेशादेव व्यतिरेकसहचारविषयतायाः प्रायशो वारणसम्भवेऽपि जन्यज्ञानाविषयत्ववान् जन्यज्ञानविषयत्वाभावादित्यत्र यत्र जन्यज्ञानाविषयत्वाभावस्तत्र जन्यज्ञानविषयत्वाभावाभाव इति स्वाभावरूपहेत्वभावत्वेन सहचारप्रतियोगिसाध्यविषयकव्यतिरेकसहचारग्रहात् गृहीतव्याप्तिके कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगादित्यत्र यत्र कपिसंयोगाभावाभावस्तत्र कपिसंयोगाभाव इति स्वाभावरूपसाध्याभावत्वेन सहचारप्रतियोगिहेतुविषयकव्यतिरेकसहचारग्रहाद् गृहीतव्याप्तिके व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणायोभयोपरक्तसहचारविषयता निवेश्या । उक्तातिव्याप्तिवारणमपि विषयतापर्यन्तनिवेशनफलम् । सहचारस्य निरूपकतावच्छेदकभेदेऽपि अभेदाज्जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितसहचारस्यापि जन्यज्ञानविषयतात्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिततया यथाश्रुते सहचारनिवेशेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयोरेव व्यतिरेकयोस्सहचारस्य व्यतिरेकव्याप्तेरिवान्वयव्याप्तेरपि ग्राहकत्वादुक्तस्थले च तादृशविशेषणावच्छिन्नव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्धेर्न व्यतिरेकितासम्भवः । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नव्यतिरेकयोरनुमित्यौपयिकव्यतिरेकव्याप्तिघटकतया तादृशयोस्सहचारस्तद्ग्राहकोऽस्तु व्यतिरेकसहचारादन्वयव्याप्तिग्रहमते तु तादृशविशेषणावच्छिन्नयोरेव व्यतिरेकयोस्सहचारग्रहस्य तद्ग्राहकत्वं निर्युक्तिकमिति वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतापक्षे यादृशसहचारग्रहस्यानुमितावपेक्षणीयता व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतेऽपि फलसाम्यानुरोधेन तादृशसहचारज्ञानापेक्षाया आवश्यकत्वात् । अधिकरणविशेषे व्यभिचारज्ञानविरोधिन एव सहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतया प्रतियोग्यधिकरणे व्यतिरेकसहचारस्यातथाभूतस्य व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवाच्चेति चेन्न । प्रतियोगिव्यधिकरणव्यतिरेकाप्रसिद्धावपि भ्रमात्मकतादृशव्यतिरेकसहचारग्रहाधीनज्ञानविषयव्याप्तिकतया व्यतिरेकित्वसम्भवात् ।

अत्र च साधननिष्ठसाध्यसहचारसाध्यनिष्ठसाधनसहचारान्य-

तरत्वस्य तदन्यतरविषयतात्वस्य वा व्यापकत्वं विवक्षणीयमन्यथा एकविधसहचारमात्रोपादाने ऽन्यविधसहचारगृहीतव्याप्तिकेऽव्याप्तेः।

यत्तु अन्वयव्याप्तिघटकसाधननिष्ठसाध्यसहचारस्यैवान्वयव्याप्तिग्राहकतेष्यते न तु साध्यनिष्ठसाधनसहचारस्येति साधननिष्ठसाध्यसहचारत्वस्यैव व्यापकता विवक्षणीया । न च सहचारग्रहस्य व्यापकताग्रहे स्वातन्त्र्येण हेतुतामत एवेदं लक्षणमन्यथा व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्त्यघटकतया तद्ग्रहस्य तद्ग्राहकत्वानुपपत्त्या ऽतिप्रसङ्गापातात् । तथा च साधने साध्यसहचारज्ञानमिव साध्ये साधनसहचारज्ञानमप्यविशेषेण व्यापकतां ग्राहयेदिति साध्यप्रतियोगिकसाधनप्रतियोगिकसहचारद्वयान्यतरत्वेनानुगमय्यैवावश्यं निवेशनीयमिति वाच्यम् । उक्तसहचारयोरनुगमकरूपस्यागुरोर्दुर्वचतया लाघवात्साध्यप्रतियोगिकसहचारज्ञानत्वेनैव व्यापकताबुद्धेर्हेतुत्वोपगमात् । साध्यधर्मिकसहचारग्रहस्य व्यापकत्वाग्राहकत्वात् अव्याप्त्यनवकाशात् । न च विनिगमनाविरहात्प्रत्येकमेव सहचारग्रहयोर्हेतुत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । व्याप्तिग्रहे तद्घटकसाध्यप्रतियोगिकसहचारग्रहस्यावश्यापेक्षणीयत्वेन साधनप्रतियोगिकसहचारबुद्धेर्व्यापकताग्राहकत्वेऽनुमितिपूर्वं नियमतो द्विविधसहचारज्ञानकल्पने गौरवाल्लाघवस्यैव साध्यप्रतियोगिकसहचारबुद्धेर्व्यापकताग्राहकत्वे विनिगमकत्वादिति । तन्न । व्यापकताग्रहे साधनधर्मिकसाध्यसहचारग्रहस्यैव हेतुत्वेऽपि यत्र साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यस्य क्वाचिद्वैशिष्ट्यावगाही व्यापकताग्रहस्तत्र साधनधर्मिकसाध्यसहचारग्रहस्य कल्पनीयतया विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वात् ।

नन्वन्वयव्याप्तिघटकाभावनिष्ठहेतुसहचारग्रहस्य तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिव्याप्तिबुद्धौ हेतुतया तादृशसहचारस्यापि व्याप्तिग्राहकतया तत्र च प्रकृतसाधनसहचारत्वासत्त्वेन न तस्य व्याप्तिग्राहकसहचारत्वव्यापकत्वम् । एवं यत्र साध्यतावच्छेदकं साधनतावच्छेदकं वा पदार्थान्तरसहचारघटितं तत्र पदार्थान्तरसहचारस्यापि व्याप्तिग्राहकतया तत्साधारणव्याप्तिग्राहकसहचारत्वव्यापकत्वं नान्वयसहचारस्येत्यतो ऽभावनिष्ठसाधनसहचारसाधारणव्याप्तिघटकसहचारत्वेनान्वयसहचारं निवेश्य लक्षणान्तरमाह । तादृशेति।

यद्यपि पदार्थान्तरीयव्यापकताविषयकप्रकृतव्यापकताज्ञानजनकग्रहविषयपदार्थान्तरीयसहचारवारणाय प्रकृतव्यापकत्वभानप्रयोजकसहचारोऽवश्यं विवक्षणीयः। तत्त्वं च प्रकृतव्यापकताविषयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकाविषयताकत्वम्।एवं चाभावादिनिष्ठहेतुसहचारमादायोक्तकल्पेऽपि न दोषावकाशस्तादृशसहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वस्यैव तादृशसहचारज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात् प्रकृतव्यापकत्वावगाहिताया अतथात्वात् । प्रकृतव्यापकत्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिबोधादिनिष्ठप्रकृतव्यापकताविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायां प्रकृतव्यापकताविषयकत्वावच्छिन्नायां तद्घटकाभावादिनिष्ठहेतुसहचारादिविषयताया अवच्छेदकत्वेऽपि जन्यतायां प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नत्वं निवेश्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकाविषयताकोक्तसहचारवारणं सुकरमेव । तथाऽपि कालांतरीणप्रकृतव्याप्तिग्रहजनकज्ञानीयव्यतिरेकसहचारविषयताया अपि इदानींतनानुमितिप्रयोजकप्रकृतव्यापकत्वविषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेव कालान्तरीणव्याप्तिज्ञानविषयताया इदानींतनव्याप्तिज्ञानविषयतातो भेदविरहात् ।

न च तदनुमितिव्यक्त्युपधायकग्रहनिष्ठा या व्यापकत्वविषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यता तत्प्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्वविवक्षया नायं दोषः। इदानींतनानुमित्युपधायकेदानींतनव्यापकताग्रहेऽन्वयसहचारमात्रग्रहाधीने कालान्तरीणव्यतिरेकसहचारग्रहकार्यताया असत्त्वादिति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानयोः प्रत्येकमुक्ततत्सहचारज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदकोटौ निवेश्य हेतुताकल्पन एव व्यतिरेकसहचारज्ञानकार्यताया अन्वयसहचारमात्रग्रहाधीनव्याप्तिग्रहावृत्तित्वोपपत्तेः । अव्यवहितोत्तरत्वानिवेशे च व्यभिचारावारकव्यापकत्वविषयकत्वादीनां कार्यतावच्छेदके निवेशस्याप्रामाणिकतया व्यापकत्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यताघटितलक्षणेऽसम्भवात् । कार्यतावच्छेदकेऽव्यवहितोत्तरत्वमनिवेश्य व्यभिचारवारणायान्वयव्यतिरेकसहचारविषयत्वान्यतरवत्त्वेन सहचारज्ञानस्य व्यापकताग्राहकत्वे व्यतिरेकसहचारविषयताया

अन्वयसहचारमात्रग्रहाधीनव्याप्तिग्रहनिष्ठकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदकताया दुरपह्नवत्वात् अतः स्वोपधानप्रयोजकस्य व्यापकत्वाविषयतासम्बन्धस्य प्रयोजकं यादृशसहचारविषयकत्वं तादृशसहचारविषयतात्वव्यापकान्वयसहचारविषयतात्वकत्वमनुमितौ विशेषणम, प्रयोजकत्वे च स्वरूपसम्बन्धविशेषः न तु पूर्वनिरुक्तमित्युपगतव्यम् । एवं च कालान्तरीयज्ञाननिष्ठो व्यतिरेकसहचारविषयताप्रयोज्यो व्यापकत्वाविषयतासम्बन्धो नेदानींतनानुमित्युपधानप्रयोजक इति सकलकेवलान्वय्यनुमानेऽप्युक्तलक्षणनिर्वाहः, स च न सम्भवति, व्यापकत्वविषयतांतर्गतसाधनसहचारविशिष्टाभाववैशिष्ट्यविषयतासम्बन्धप्रयोजकाभावनिष्ठसाधनसहचारादिविषयताया अपि अनुमित्युपधानप्रयोजकव्यापकत्वाविषयतासम्बन्धप्रयोजकत्वादित्याशयेनान्वयसहचारत्वघटितलक्षणेऽनिर्भरः ।

तादृशसहचारः । प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारः । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोग्यनुयोगिविषयतानिरूपितसहचारविषयता प्रकृतव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतांतःपातिनी तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोग्यनुयोगिविषयतानिरूपितविषयतात्वस्य प्रकृतव्याप्तिग्राहकसहचारत्वावच्छिन्नविषयतात्वव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो न पूर्वलक्षणोक्तदोषः । केवलान्वयिन्यपि व्याप्तिग्राहकसहचारादिज्ञानीयसाध्यविषयतायां निरुक्तविषयतात्वासत्त्वादसम्भव इति व्याप्यादिशि सहचारत्वांशनिवेशः ।

यद्रूपावच्छिन्नसहचारविषयता व्याप्तिविषयतांतःपातिनी तद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वस्य व्यापकत्वोक्तौ व्याप्तिघटकतावच्छेदकसहचारत्वस्य व्यतिरेकसहचारज्ञानीयसहचारविषयतावच्छेदकत्वादतिप्रसङ्ग इति व्यापकत्वदिशि प्रतियोग्यनुयोगिनोर्विषयताविशेषनिवेशः । प्रतियोग्यनुयोगिनोरेकतरमात्रनिवेशे जन्यज्ञानविषयत्ववान् जन्यज्ञानविषयत्वाभावादित्याद्युक्तव्यतिरेकिणि व्यतिरेकसहचारविषयतायाः साधनताद्यवच्छेदकैकतररूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वेनातिप्रसङ्गः स्यादिति उभयरूपावच्छिन्नविषयतानिवेशः।

(१) हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसहचारविषय·

---

(१) पुस्तकान्तरे नास्त्येष पाठः ।

तात्वेन सामानाधिकरण्यान्तर्व्याप्तिविषयतांतःपातिताविरहेऽपि न क्षतिः हेतुतावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नतादृशप्रकृतव्याप्तिविषयतांतःपातिताया एव निवेश्यत्वात् ।

व्यापकत्वदिशि सहचारत्वनिवेशो न कार्यः प्रयोजनविरहात् । प्रतियोग्यादिनिष्ठविषयताविशेषनिरूपितविषयतात्वपर्यन्तानिवेशलाभायैव चात्र सहचारपदम् ।

अथात्र लक्षणे धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यत्र धूमप्रमाविषयत्वाभाववान् वह्निप्रमाविषयत्वाभावादित्यत्र वा साध्याभावत्वहेत्वभावत्वाभ्यां सहचारदर्शनगृहीतव्याप्तिके व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । अन्वयव्याप्तावप्यभावत्वावच्छिन्नसहचारत्वेन सहचारस्य प्रवेशादुक्तसहचारज्ञानीयविषयताया अपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात् । व्याप्तिघटकतानवच्छेदकरूपानवच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोग्यादिविषयतानिवेशे च महानसीयवह्नित्वादिना सहचारदर्शनगृहीतशुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्तिके केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । सहचारप्रतियोगिन्यधिकस्य महानसीयत्वादेर्भानेऽप्युक्तसहचारदर्शनस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेनोक्तव्याप्तिग्राहकताया निर्विवादत्वात् । न च प्रकृतव्याप्तिग्राहकताप्रयोजकं यद्व्याप्तिघटकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं तच्छून्यविषयतानिरूपितविषयतात्वस्य व्यापकत्वं विवक्षणीयम् । महानसीयवह्नित्वादिना वह्न्यादेः सहचारग्रहाच्छुद्धवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्तिग्रहस्थले प्रकृतव्याप्तिघटकतानवच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य व्याप्तिभानप्रयोजकसहचारप्रतियोगिविषयतानिष्ठस्य व्याप्तिग्राहकतायामनुपयोगाद्विशिष्टव्यतिरेकस्य तादृशविषयतायामक्षततयाऽव्याप्त्यनवकाशात् । दर्शिताभावसाध्यकव्यतिरेकिणि च व्याप्तिभानप्रयोजकसहचारप्रतियोगिविषयतानिष्ठस्याभावरूपसाध्यात्मकप्रतियोग्यवच्छिन्नत्वस्य व्याप्तिग्राहकतायामपेक्षणीयतया न तद्विषयतायां विशिष्टव्यतिरेक इत्यतिव्याप्तेरप्यनवकाश इति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनयोः केवलान्वयिनोर्व्यतिरेकसहचारभ्रमः कस्यापि कदाऽपि न प्रसिद्धस्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनकव्याप्तिग्राहकताप्रयोजकतद्व्याप्तिघटकतानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनककेवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति चेन्न । प्रकृतव्याप्तिघटकतानवच्छेदकरूपनिरूपितस्वप्रकृतव्या-

प्तिग्राहकताप्रयोजकत्वोभयाभाववत्त्वनिष्ठावच्छेद्यतासामान्यकप्रतियोग्यनुयोगिविषयताया व्यापकदिशि निवेशेन सामंजस्यात्। प्रकृतव्याप्तिग्रहसामान्यनिष्ठप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयतात्वस्य वा विवक्षणीयत्वात्। तादृशप्रतिबन्धकता च प्रतियोग्यनुयोग्यनुपरागेण सहचारविषयकज्ञानावृत्तित्वेनापि विशेषणीया, तेन धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादौ यत्र धूमाभावाभावस्तत्र वह्न्यभावाभाव इत्यादिसहचारज्ञानीयसहचारविषयताया आधेयत्वं नाभावाधिकरणीयमित्यादिज्ञाननिरूपितव्याप्तिज्ञानसामान्यनिष्ठप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। अभावाधिकरणावृत्तिरभाव इति ज्ञानस्य चाहार्यतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं व्यतिरेकसहचारविषयताया असम्भावितमेव।

ननु व्यतिरेकिणि व्यतिरेकसहचारादेवान्वयव्याप्तिर्गृह्यते तदेव च व्यतिरेकित्वप्रयोजकमिति मतं तन्न युक्तम्। व्यतिरेकसहचारस्य स्वातंत्र्येण व्याप्तिग्राहकत्वे मानाभावादधिकरणविशेषे व्यभिचारशंकानिवर्तनद्वारैव क्वचित्तदुपयोगादन्वयसहचारग्रहं विना तद्घटिताया अन्वयव्याप्तेर्दुर्ग्रहतया केवलव्यतिरेकिविलोपापत्तेश्च।

न च विशिष्टसहचारानुपस्थितावपि तद्घटकपदार्थानां विशृंखलानामुपस्थित्याऽन्वयव्याप्तिधीर्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन सम्भवत्येवेति वाच्यम्। एवं सति व्यतिरेकसहचारान्वयसहचारयोरुभयोरप्यग्रहे उक्तरीत्या व्याप्तिग्रहसम्भवेन तदनुमानस्य तुरीयतापत्तेः।

अस्तु वा ऽन्यतरसहचारस्य स्वातन्त्र्येणैव व्यापकताग्राहकत्वं तथाऽपि तत्प्रत्यक्ष एव तद्धेतुतया शब्दादिना व्याप्तिग्रहे तदपेक्षाविरहात् शब्दादिजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितिमूलकग्रहाविषयव्याप्तिकानुमानस्य तुरीयतापत्तिर्दुर्वारैवेति व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकता व्याप्तेरन्वयादिनिरूप्यत्वमेवान्वयित्वादिप्रयोजकमिति मणिकारीयमतमेव साधीयः तन्मतमेवावलम्बमानः केवलान्वयित्वं निर्वक्ति। गृहीतव्याप्तिभेदात्। तत्कालीनतत्पुरुषीयानुमित्यौपयिकव्याप्तेरन्वयादिनिरूप्यत्वरूपवैलक्षण्यात्। प्रकृतहेतुकेति। प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविधेयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नतत्कालीनतत्पुरुषीयानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतायां यादृशरूपावच्छिन्नप्र-

कृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वमवच्छेदकं तादृशरूपनिष्ठविषयतात्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वकानुमितिकरणत्वं तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकतत्कालीनतत्पुरुषीयकेवलान्वय्यनुमानत्वमित्यर्थः । यत्र व्यतिरेकिणि महानसवृत्तित्वादिना विशिष्टस्य हेतुता तत्र साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तौ धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यत्वरूपप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तित्वसत्त्वादतो विषयतापर्यन्तनिवेशः । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्य वा तस्य व्याप्तित्वमते एतद्दोषानवकाशेऽप्यखण्डव्याप्त्यप्रसिद्धिस्थले केवलान्वय्यनुमानसङ्ग्रहाय विषयतानिवेशनं बोध्यम् । सदनुमानस्य प्रमात्मकव्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानरूपस्यैव लक्ष्यत्वे च यथाश्रुतव्याप्तिरेव निवेश्यते । तेजोविशेषत्वादिना वह्नेर्व्यतिरेकव्याप्तेर्वह्नित्वादिना च तस्यान्वयव्याप्तेर्ग्रहादुभयरूपेण यत्र वह्न्यनुमितिस्तत्र केवलान्वयिनि वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमाने यत्र च धूमत्वावच्छिन्नान्वयव्याप्तेर्द्रव्यविशेषत्वावच्छिन्ने च व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहादनुमितिस्तत्र केवलान्वयिनि धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमाने ऽव्याप्तेर्वारणाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकयोर्निवेशः ।

ननु पृथिवीत्वादिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादिरूपहेतुतावच्छेदकपुरस्कारेण गृहीतान्वयव्याप्तिके तद्रूपावच्छिन्नहेतुककेवलान्वय्यनुमानेऽव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकरूपव्यतिरेकव्याप्तावन्वयव्याप्तित्वविरहात् । तादृशहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमत्तानिश्चयत्वस्यापि तदनन्तरानुमितिजनकतावच्छेदकत्वात्तादृशहेतुतावच्छेदके निरुक्तप्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्तित्वस्याक्षतत्वाच्चेत्यत आह । ज्ञानमिति । तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि । पक्षे तद्विशिष्टवत्तानिश्चयेऽपि । व्याप्त्यन्तरबोधं विना । तद्रूपावच्छिन्नविशेषणतया निर्गन्धत्वव्याप्तिभानं विना । निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति ।

अयं भावः । निरुक्तनिश्चयत्वस्यावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः व्याप्तित्वेन पदार्थान्तरावगाहिनिश्चयस्याप्यनुमितिजनकतया तदसङ्ग्राहकस्य व्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयत्वस्य तादृशा-

वच्छेदकत्वासंभवात् किं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम् । एवं च निर्गन्धत्वव्याप्त्यनवगाहिज्ञानसाधारणस्य दर्शितहेतुतावच्छेदकविशिष्टवत्तानिश्चयत्वस्य निर्गन्धत्वानुमितिजनकतातिरिक्तवृत्तित्वात् तत्र च न निरुक्तव्याप्तित्वमिति ।

यद्यपि धूमत्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाश्रयत्वमादाय धूमत्वावच्छिन्नहेतुकान्वयिन्यपि लक्षणानुपपत्तेः व्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नहेतुकान्वयिपर्यन्तानुसरणमनुचितम् । तथाऽपि यत्किञ्चिद्व्यापकताघटितत्वरूपमन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यन्यतरत्वरूपं वा व्याप्तित्वं यदि जनकज्ञानविषये निवेश्यते तदा धूमत्वादौ तद्विरहेण न तदवच्छिन्नहेतुकेऽनुपपत्तिरिति व्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नहेतुकस्थले दर्शितरीत्याऽनुपपत्त्युद्धारः ।

इदमुपलक्षणम् । प्रकृतसाध्यीयव्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नहेतुके तु केवलान्वयिन्यव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणयाऽपि रीत्या एतद्दोषोद्धारो बोध्यः ।

ननूक्तरीत्या साध्यान्तरीयव्यतिरेकव्याप्तिहेतुतावच्छेदककेवलान्वयिन्यव्याप्तिपरिहारेऽपि वन्ह्यभाववान् वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिन इत्यादौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिर्दुर्वारैव । तत्र हेतुतावच्छेदकरूपाया व्यतिरेकव्याप्तेरपि प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकत्वात् । तद्विशिष्टवत्ताज्ञानसत्त्वे व्याप्त्यन्तरबोधं विनाऽपि प्रकृतसाध्यकानुमित्युत्पादादत आह । वन्ह्यभाववानिति ।

(दी०) वन्ह्यभाववान् वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नातिप्रसङ्गः । अत एवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा यल्लिङ्गज्ञानं न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुस्तत् केवलान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम् । अभिधेयत्वं शब्दशक्यत्वम् । विपक्षत्वव्याघातो विपक्षत्वासिद्धिः ।

(गा०) न तु सैव । व्यतिरेकव्याप्तिरेव । प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकीत्यनुषज्यते । प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नयद्धर्मविशिष्टवत्ताज्ञानत्वं प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकं तत्त्वमनुमित्यौपयिकत्वं प्रकृते विवक्षणीयमिति भावः ।

अथ दर्शितव्यतिरेकव्याप्तिरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नमेयत्वादिविशिष्टवत्तानिश्चयत्वस्यापि प्रकृतानुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् मेयत्वादौ च प्रकृतसाध्यव्याप्तित्वाभावादव्याप्तिर्दुर्वारैव । अनुमितिप्रयोजकविषयताश्रयत्वेन धर्मविशेषणे च व्यतिरेकव्याप्त्यवच्छिन्नान्वयव्याप्तेरप्यनुमित्यौपयिकत्वं दुर्घटं तदनवगाहिनोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानादनुमित्युत्पत्त्या तद्विषयताया अनुमित्यप्रयोजकत्वात् । अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यन्यतरत्वेन यद्धर्मविशेषणे यत्र व्यतिरेकव्याप्तिरप्रसिद्धा तत्साध्यकानुमानाव्याप्तिरिति चेन्न । निरुक्तव्याप्तिविषयतात्वव्यापकव्यतिरेकव्याप्तिविषयतात्वाभावकत्वस्य विवक्षितत्वात् । व्यतिरेकव्याप्तेर्वाच्यतादिसाध्यकेऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः । खण्डशः प्रसिद्धया तद्घटकपदार्थानां विषयताकूटस्य विवक्षणीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमनुमितिकरणतानातिरिक्तवृत्ति तत्त्वमेवानुमित्यौपयिकव्याप्तित्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । मेयत्वादिकं च न तथा मेयत्वाद्यवच्छिन्नवह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रकारकस्यापि व्याप्त्यन्तरानवगाहिनोऽनुमित्यजनकत्वात् । यदवच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकता व्यतिरेकव्याप्तिशरीरे प्रविष्टा प्रकारांशे तादृशहेतुतावच्छेदकाप्रकारकनिश्चयस्यानुमित्यजनकत्वात् तादृशनिश्चयत्वस्य जनकतातिरिक्तवृत्तित्वात् । वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसहितस्य जलत्वत्वादेर्हेतुतावच्छेदकता यत्र तत्रान्वयव्याप्तेस्तदवच्छिन्नांशे भानस्यानुमितावनुपयोगात्तत्र केवलान्वयिताया एवानुपगमादपि तु जलत्वत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकव्यतिरेकिताया एवोपगमात् । एवं च निरुक्तहेतुतावच्छेदकसहितवह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारकनिश्चयस्यानुमित्यजनकत्वमित्याशयेनैव वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपहेतुतावच्छेदकस्यानुमित्यौपयिकव्याप्तित्वनिराकरणम् ।

न च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवानित्यादिज्ञानाद्नुमितिवारणाय हेतुतावच्छेदकसाहित्यस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यस्य हेत्वंशे भानमनुमितावुपयुज्यतां साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य च केवलस्यैव भानमुपयुज्यतामिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यत्वाभावव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिसत्तादिमत्ताज्ञानाद् गुणादौ बाधानवतारदशायां द्रव्यत्वाद्यनुमानापत्तेः । हेतुतावच्छेदकस्य च व्याप्तिधर्मितावच्छेदकतया भानं यदि नोपयुज्यते तदा नोपयुज्यतामिति ।

एतेन केषांचिद्व्यतिरेकव्याप्तिरनुमित्यौपयिकी । न तु सैव । अन्वयव्याप्तिरेव । एवकारोऽप्यर्थे । एवं च तत्र केवलान्वयिता नाभ्युपेयते एषान्वयव्याप्तिभानस्याकिञ्चित्करत्वादि(१)(त्यत्रालक्ष्यतया नाव्याप्तिरिति भावः) ति व्याकारोऽव्याकार एव । तन्मते उक्तानुमानस्य वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुककेवलान्वय्यनुमानत्ववत्तद्वच्छिन्नहेतुकव्यतिरेक्यनुमानत्वमपि न सम्भवति तद्रूपावच्छिन्ने व्यतिरेकव्याप्तेरग्रहेण तस्य हेतुतानवच्छेदकत्वात् ।

न च तादृशानुमानस्य वह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नलिङ्गकव्यतिरेकित्वासम्भवेऽपि तद्रूपशरीरे यद्रूपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नहेतुकव्यतिरेकित्वमव्याहतमिति तदेवोपगन्तव्यमिति वाच्यम् । तथा सति ग्रन्थकृतो वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादिति हेतुनिर्देशासङ्गतेरिति चिन्तनीयम् ।

सांप्रदायिकास्तु जलं निर्गन्धमित्यादिकं प्रकृतसाध्यकेत्यस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनपरम् वन्ह्यभाववानित्यादिकं तु प्रकृतहेतुकेत्यस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनपरमिति वदन्ति । तदसत् । जलं निर्गंधमित्यादौ हेतुतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वाभावानुमित्यौपयिकव्याप्तेर्वह्न्यभावसाध्यके हेतुतावच्छेदकीभूतवह्निव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तेरिव प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकव्याप्तित्वाभावादेव वारणे तत्र प्रकृतसाध्यकत्वनिवेशव्यावृत्त्यसंगतेः ।

न च यदवच्छिन्नाभावत्वेन हेत्वभावनिष्ठा साध्याभावव्यापकता यादृशव्यतिरेकव्याप्तौ प्रविष्टा सा तद्धर्मावच्छिन्नहेतुका व्या-

---

(१) पुस्तकान्तरे नास्त्येष पाठः ।

प्तिः। एवं जलत्ववत्त्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटित-व्याप्तेः पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुकत्वविरहेऽपि पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप-कताघटितव्याप्तेस्तादृशाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुकतया ता-दृश्याः पृथिवीत्वव्यापकताघटितव्याप्तेरेव प्रकृते विवक्षणान्न प्रकृत-हेतुकेत्यनेन तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम्। एवं सति पृथिवीत्वव्या-पकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावत्वरूपपृथिवीत्वव्यापकतावच्छे-दकस्य पृथिवीत्वव्यापकताघटितत्वेनात्माश्रयादवच्छेद्यावच्छेदक-भावानुपपत्तेः।

अवच्छेदकप्रविष्टा पृथिवीत्वव्यापकता जलत्ववत्त्वावच्छिन्नाभा-वत्वावच्छिन्ना अवच्छेद्यीभूतपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वा-वच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकतातो भिन्नैवेति नात्मा-श्रय इति चेत्तर्हि हेतुतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियो-गित्वात्तादृशाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकता-घटितात्तद्व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टजलत्ववत्त्वावच्छिन्नाभावत्वाव-च्छिन्नव्यापकताघटितं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वमन्यदेवेति कथं हेतुतावच्छेदकीभूतव्याप्तेः प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-हेतुकव्याप्तित्वम्। तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकगर्भे तदवच्छिन्ना-भावत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतायास्तद्रूपघटितत्वेन कथंचिदपि नि-वेशासम्भवात्। प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तेः प्रकृतहेतुतावच्छे-दकावच्छिन्नहेतुकव्याप्तित्वं दुर्घटमेव।

अन्ये तु वह्न्यभाववान् वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वादि-त्यादिका प्रकृतहेतुकत्वव्यावृत्तिप्रदर्शनपरा फक्किकैव प्राथमिकी त-दुपरि जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादिकं प्रकृतहेतुकेत्यस्य व्यावृत्तिस्थलं किमर्थमुपेक्षितमित्याकांक्षायां चरमा, जलं निर्गन्धमित्यादिफक्किका जलं निर्गन्धमित्यादौ हेतुतावच्छेदक-व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकत्वाभावादेव वारणे प्रकृतहेतुतावच्छेदकेत्यस्य न तद्वारणप्रयोजनकत्वमिति तदर्थ इ-त्याहुः। तदपि न सम्यक्। वह्निमान् धूमादित्यादेः केवलान्वय्यनुमा-नस्यैव तद्व्यक्तित्वादिना धूमादेर्व्यतिरेकितादशायां सङ्ग्रहाय प्रकृतहे-तुकेत्यस्यावश्योपादेयतया तद्व्यावृत्तिस्थलान्तरानुसरणानौचित्यात्।

गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे प्राचीनसंवादमाह । अत एवेति । यल्लिङ्गज्ञानम् । यद्रूपावच्छिन्नलिंगविषयता । न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुः । न प्रकृतसाध्यानुमितिजनकतावच्छेदकीभूता तथा चेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नलिङ्गविषयतासामान्यमभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नलिङ्गवितासामान्यं वा तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतसाध्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वशून्यं तादृशानुमितिकरणं तद्रूपावच्छिन्नतत्पुरुषीयतत्कालीनप्रकृतसाध्यककेवलान्वय्यनुमानमित्यर्थः ।

इतरत्वमुपलक्षणमतो वन्ह्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिग्रहेणेतरत्वानवगाहनेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि यत्र साध्याभावातिरिक्तयत्किञ्चिद्व्यापकाभावप्रतियोगित्वस्यान्वयव्याप्तेश्च विशेष्यविधया लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकधैव समूहालंबनवैलक्षण्येन भानं तत्र केवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तत्र तादृशाभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपिताविशेष्यताया एव अन्वयव्याप्तिप्रकारतानिरूपिततया प्रकृतानुमित्यौपयिकत्वात् । केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या प्रकृतसाध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वपर्यन्तानिवेशासम्भवात् । तथाऽपि तादृशप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितलिङ्गविषयतास्थले लिङ्गविषयतानिरूपिततादृशप्रतियोगित्वप्रकारताया विवक्षणान्न दोषः । एवं चाभावप्रतियोगित्वप्रकारतामात्रनिवेशेनाप्युपपत्तेरभावविशेषणव्यापकताप्रवेशनमनर्थकमित्याशयेनाभावप्रतियोगित्वेन वेत्युक्तम् । साध्यसामानाधिकरण्यरूपाया अन्वयव्याप्तेरपि साध्यसम्बन्धिनिष्ठसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपतयाऽसम्भव इत्यतोऽभावोपादानम् । केवलान्वयिमेयत्वादिहेतुकस्थले चाभावप्रतियोगित्वेन लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताभ्रम एव प्रसिद्ध इति नाव्याप्तिरिति सर्वत्र भ्रमस्याप्रामाणिकतया स्वयमन्यथा केवलान्वयित्वं निरुक्तमिति बोध्यम् ।

एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमिति । यथायथमन्वयसहचारान्वयव्याप्तिस्थले व्यतिरेकसहचारव्यतिरेकव्याप्ती निवेश्य केवलव्यतिरेकित्वमुभयव्याप्तिं निवेश्य चान्वयव्यतिरेकित्वं निर्वाच्यमित्यर्थः ।

केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्ष इत्यभिधेयत्वसाध्यककेवलान्वय्यनुमानलक्षणसंगमनपरे मूलग्रंथे ऽभिधेयत्वं यदि श-

ब्दबोध्यत्वरूपं विवक्षितं तदा यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्व-मनभिधेयमप्युपतिष्ठत इत्यग्रिमग्रंथविरोधः । प्राचीनमते शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदाशक्यत्वेऽपि शब्दबोध्यत्वरूपाभिधेयत्वेऽविवादात् । अन्यथा शब्दादुपतिष्ठते इत्यस्यैव व्याघातादित्यतो व्याचष्टे। अभिधेयत्वमिति । अनभिधाने । अभिधेयत्वशून्यत्वात्मकेऽभिधेयत्वशून्यत्वरूपाभिधेयत्वविपक्षताविरहप्रसंजकत्वरूपं तद्व्याघातकत्वं न सम्भवतीति व्याघातपदमन्यथा व्याचष्टे । विपक्षत्वासिद्धिरिति । विपक्षादिपदेन विपक्षतयाऽभिमतस्यानभिधाने तत्र शब्दप्रमाणाप्रवृत्तेस्तदप्रवृत्तौ च न्यायसाध्यपरार्थानुमानस्यानवकाशात् परं प्रति तस्य विपक्षत्वासिद्धेरसम्भव इति भावः ।

(चि०) अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाऽभिधेयत्वाविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् । एवं चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न । व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि, व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्वयीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि । न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वं च नानेति वाच्यम् । अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः ।

(दी०) ननु व्यावृत्तत्वमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तच्च लघुगुरुसाधारणं गगनादिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं चेति न व्यभिचार इत्यत आह । एवमिति ।

(गा०) मूलेऽनभिधेयमिति । तच्छब्दानभिधेयमित्यर्थः । उपतिष्ठत

इति । संबन्धिस्मृतौ प्रकारांशे संबन्धग्रहस्यानपेक्षिततया शक्त्याश्रयत्वस्याशक्यत्वेऽपि तत्प्रकारेण धर्मिणि शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण धर्मिस्मरणस्य तद्धर्मांशे द्रव्यत्वादिव्यावर्तकानतिप्रसक्तत्वरूपशक्यतावच्छेदकत्वग्रहादेव तत्प्रकारकशाब्दबोधस्य च सम्भवादिति भावः।

एतच्चोपलक्षणम्, लक्षणयाऽनभिधेयस्योपस्थितावपि दृष्टान्तत्वसम्भावात् शब्दादनभिधेयस्य विपक्षस्योपस्थितावपि तत्र विपक्षत्वे मानाभावः, शब्दस्य परं प्रति आप्तोक्तत्वासिद्धेः, अनुमानं च साध्याद्यप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्याशंकयाभिधेयत्वविपक्षसिद्धिपर्यवसायिसाध्याप्रसिद्ध्याद्यनास्कंदितमभिधेयत्वपक्षकमनुमानमाह । एवं चेति । अनभिधेयत्वेऽपि । शब्दादुपस्थितिसम्भवे चेत्यर्थः ।

एतेन विपक्षस्योक्तानुमानेऽपि सामान्यतः साध्यघटकतया शब्दादनुपस्थितौ शब्देन साध्यादेः प्रतिपादनासम्भवात्परार्थानुमानासम्भवो निराकृतः ।

प्रकृतानुमानेनैव विपक्षत्वधर्मिपर्यन्तस्य सिद्धये धर्मिणमन्तर्भावयति । कुतोऽपीति । इत्यनुमानात् । विपक्षसिद्धिरिति शेषः । अव्यावृत्तत्वे । सार्वत्रिकत्वे । केवलान्वयि । व्यावृत्तत्वरूपसाध्यविरहि । एवमग्रेऽपि ।

ननु व्यावृत्तत्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपत्वे "एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्ये"त्यादिना सह व्यावृत्तत्वस्येत्यादेः पौनरुक्त्यमतो व्यावृत्तत्वमन्यथा व्याचक्षाण एव व्यावृत्तत्वस्येत्यादिना दर्शितं व्यभिचारमुद्धृत्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे व्यभिचारप्रदर्शनपरमेवमित्यादिग्रंथमवतारयति दीधितौ । नन्विति । अन्योन्याभावेति । अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं केवलान्वयित्वमित्याशयेन निरुक्तव्यावृत्तत्वसाधनमित्याशयः ।

लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यावृत्तत्वसाध्यकानुमाने कंबुग्रीवादिमत्त्वादावेव धर्मत्वहेतोर्व्यभिचार इत्यतस्तन्निराकरणाय गुरोरप्यवच्छेदकत्वमंगीकरोति । लघ्विति ।

व्यावृत्तत्वं यतो व्यावृत्तं तस्य केवलान्वयित्वनिबंधनमुक्तव्यभिचारं निरस्यति । गगनेति । इति न व्यभिचार इत्यग्रेतिना अत-

इत्यर्थकेनोक्तोभयमेव परामृश्यते प्रथमे साध्यसत्त्वात् । गगनादौ च धर्मत्वरूपहेतुविरहाद्व्यभिचारानिरासो बोध्यः ।

मूले केवलान्वयीति । अत्यंताभावाप्रतियोगिनोऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यावृत्तत्वाप्रसक्तेरिति भावः ।

नानेति । तथाचैकधर्मनिष्ठं व्यावृत्तत्वादिकं तद्रूपवद्धर्मांतराद्यावृत्तं तस्य च न केवलान्वयित्वसम्भव इत्यतो न व्यभिचार इति भावः । तयोः । अनुगतयोः । सिद्धिः ।

(चि०) तत्र न तावदव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावः केवलान्वयी, तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नेऽप्यत्यन्ताभावात्, अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात्, नापि आश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावः तस्य नाशस्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यम् । यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते, तथा च नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशो वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो वर्त्तताम् । तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न । पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयस्यैवाभावात् । नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी, तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात् ।

(दि०) नन्वभावप्रतियोगित्वादिकमभावादिव्यक्तिभेदान्नानैव, अनुगतव्यवहारस्तु कथं चिद्विशेषणतावच्छेदकधर्मानुगमादेवं च लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इत्याशंकते । तत्रेत्यादि । यत्र हीत्यादिरभ्युपगमवादः । वस्तुतस्तु भूतलादिदेशे समये च तस्य वर्त्तमानत्वादाकाशाभावतुल्यत्वाच्च ।

(गा०) ननु अव्याप्यवृत्त्यभावादेः केवलान्वयित्वाकथनात्तन्निरा-

करणं मूलेऽयुक्तम् । यदि च लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भवं दर्शयितुं यस्य यस्य केवलान्वयित्वं सम्भावितं तस्यैव तथात्वं निराकर्तुमयमुद्यमस्तथाऽपि अभावप्रतियोगित्वादेस्तथात्वस्य प्रदर्शितत्वात्तदनिराकरणेन न्यूनतेत्यत आह दीधितौ । नन्विति । प्रतियोगित्वादिकमित्यादिनाऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपरिग्रहः । अभावादीत्यादिनाऽवच्छेदकपरिग्रहः । विशेषणतावच्छेदकेति । स च धर्मोऽभावत्वादिकः । एवं चोक्तरीत्या ऽभावप्रतियोगित्वादेर्यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य च न केवलान्वयित्वमिति भावः । एवं चेति । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वासम्भवे चेत्यर्थः । अभ्युपगमवादः । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वाभ्युपगमेनोक्तिः ।

तादृशाविरोधस्य स्वयमनभ्युपगमात्प्रकारांतरेणाश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यंताभावस्य केवलान्वयित्वं निराकरोति । वस्तुत इति । तुल्यत्वाच्चेत्यनंतरं नोक्ताभावः केवलान्वयीति पूरणीम् । देशः । स्वप्रतियोगिसमवायिघटाद्याश्रयो बोध्यः । स्वप्रतियोग्याश्रयसत्त्वदशायामुत्पन्नस्य नाशस्य स्वप्रतियोगिसमवायिनो वाऽऽश्रयनाशाधीनगुणनाशस्य स्वप्रतियोगिसमवायिनोऽधिकरणे प्रत्ययस्यानुभविकतया तत्र वर्तमानतेति भावः ।

तादृशप्रत्यये विवादसंभवात्समये च कालिकविशेषणताया एव सम्बन्धतया दैशिकविशेषणतासंबंधेन तादृशनाशाभावस्य केवलान्वयित्वाक्षतेराह । आकाशाभावतुल्यत्वाच्चेति । यथा आकाशाभावस्यावृत्तिप्रतियोगिकत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपाभावप्रतियोगितया न केवलान्वयित्वं तथा तन्नाशस्यावृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तदात्मकाभावप्रतियोगित्वान्न केवलान्वयित्वमित्यर्थः ।

(दीधि०) अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथा सत्यन्योन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशोऽन्योन्याभावो न स्यादिति चेन्न । अत्यन्ताभावात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव, अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति ।

(दी०) अभावाभावस्येति सावधारणम् । भावत्वात्, यदाहुराचार्याः 'स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता'इति । प्रतियोग्येवेति । प्रागभावादेरत्यन्ताभावाभावरूपत्वनयेऽपि न क्षतिः, तन्मतेऽत्यन्ताभावस्यापि तदभावरूपतया तस्यापि प्रति-योगित्वात् । असाधारण इति । प्रतियोगितावच्छेदक इति तु तत्त्वम् ।

(गा०) प्रतियोगिनोऽभावाभावत्वनियममंतरेणाकाशस्य प्र-तियोगितया स्वाभावाभावत्वव्यवस्थापनं न संभवतीति अभावाभा-वस्येति मूलमभावाभावस्यैवेत्यर्थकतया वर्णयति । अभावेति । वा-च्यत्वादेः किंचिद्विशिष्टस्वाभावाभावत्वेऽपि भावत्वस्याभावाभाव-त्वव्याप्यत्वं निर्युक्तिकमतो भावपदं प्रतियोगिपरतया व्याचष्टे। भाव-त्वादिति । प्रतियोगित्वस्याभावाभावत्वानियतत्वं निष्प्रत्यूहमेवाभावा-भावत्वस्यैव प्रतियोगितारूपत्वात् । अत्रैवाऽऽचार्यसंवादमाह । यदा-हुरिति ।

ननु ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधितामते प्रागभावदशा-यामपि तदधिकरणेऽत्यंताभावविरहसत्त्वात्तस्य च प्रतियोगिरूप-त्वासंभवात्प्रागभावादेरेव तद्रूपता तथा चात्यन्ताभावाभावः प्रतियो-ग्येवेति मूलासंगतिरत आह । प्रागभावादेरिति । तदभावरूपतया । प्रागभावाद्यभावरूपतया । तस्यापि । प्रागभावादेरपि । प्रतियोगित्वा-त् । अत्यंताभावप्रतियोगित्वात् । घटाद्यसाधारणधर्मरूपादिविशे-षकंबुग्रीवादिमत्त्वादेर्भेदाभावत्वाविरहादसाधारणो धर्म इति मूलस्य यथाश्रुतार्थासंगतेराह । प्रतियोगितावच्छेदक इति ।

(दी०) अथान्योन्याभावात्यन्ताभावसाधारणः प्रतियो-गितावच्छेदकसम्बन्ध एवाभावाभावः, स च क्वचित्तादात्म्यं क्वचिच्च संयोगादिरिति चेत् ? यद्वत्त्वे हि ज्ञाते यद्वत्त्वं न प्रतीयते तदभाववत्त्वं च व्यवह्रियते तस्यैव तदभावात्मकत्वमुपेयते, प्रतियोगितदभाववत्त्वबुद्ध्योश्च मिथस्तथात्वमानुभविकम् । न च तत्सम्बन्धवत्त्वं च तद्विषयः सम्बन्धसम्बन्धवत्त्वबुद्धिवत्

क्वचित् सम्बन्धवत्त्वबुद्धिर्विशेषदर्शनतयोपयुज्यते न च स्वतो मानाभावात् । अथ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति सम्बन्धान्तरेण प्रतियोगिनो वृत्तेर्न तदभावविरोधित्वमिति चेत् ? प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्याभाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तेर्न तथात्वम् सम्बन्धविशेषेण च विरोधित्वं तुल्यमेव । अनतिप्रसक्तये च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेनाभावत्वकल्पने क्वानुगमसम्भावनाऽपीति । व्यधिकरणसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तद्वृत्त्यभावविलयप्रसङ्गो भवतां तदभावविलोपप्रसङ्गो वेति ।

(गा०) प्रतियोगितावच्छेदकसंबंध एवात्यंताभावान्योन्याभावसाधारणोऽभावाभाव इति योजना । अन्योन्यात्यंताभावसाधारणः । अन्योन्यात्यंताभावयोः साधारणः । स च संबंधविधयाऽवच्छेदकः । क्वचित् । भेदप्रतियोगितायाम् । क्वचित् । संसर्गाभावप्रतियोगितायाम् । प्रतियोगिसंबंधवत्ताज्ञानस्याभाववत्ताज्ञानाप्रतिबंधकतया न प्रतियोगिसंबंधस्याभावाभावत्वमिति समाधत्ते । यद्वत्त्वे हीति । ज्ञात इत्यतं न प्रतीयत इति व्यवह्रियत इत्युभयान्वयि । तथा च यदभावव्याप्यत्वादिनाऽगृहीतयद्धर्मवत्ताज्ञानं यत्प्रतीत्यनुत्पादे यदभाववत्ताव्यवहारे वा प्रयोजकमित्यर्थः । यदधिकरणे कदापि कस्यापि तदभावभ्रमो न जातस्तदभावप्रतीतेः प्रतियोगिमत्ताप्रतीत्यनुत्पादे अप्रयोजकत्वात्तस्यैव तदभावात्मकत्वमिति नियमासम्भवः अतोऽभावव्यवहारस्यापि निवेशः । व्यवहारश्च सामान्यतः सर्वत्र संभवतीति न व्यवहाराविषयत्वाभावे नियमभंग इति शंकापि ।

मिथस्तथात्वमिति । परस्परप्रतीत्यनुत्पादप्रयोजकत्वं परस्पराभाववत्ताव्यवहारप्रयोजकत्वं चेत्यर्थः । तथा च न प्रतियोग्यभावयोः परस्पराभावत्वानुपपत्तिरिति भावः । तत्संबंधवत्त्वम् । प्रतियोगिसंबंधवत्त्वम् । ताद्विषयः । अभावप्रतीत्यनुत्पादादिप्रयोजकधीविषयः । ननु प्रतियोगिसंबंधप्रकारकसिद्धिसत्त्वेऽपि अभावप्रत्ययानुत्पादस्यानुभाविकतेत्यत आह । क्वचिच्चेति । विशेषदर्शनतया व्यावर्तकधर्मदर्शनतया । न स्वतः । न व्यावर्तकधर्मदर्शनमपुरस्कृत्य । न तस्याभा-

थविरोधित्वम् । किं तु तत्संबन्धस्यैवेति शेषः । तत्संबंध एव तद्भावाभावः विरोधिन एवाभावाभावत्वादिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्य । घटसंयोगादेः । अभाववति । घटाद्यभाववति कर्मादौ । संबंधान्तरेण । कालिकादिना । न तथात्वम् । न संबंधसामान्येन विरोधित्वम् । तुल्यमेव । प्रतियोगिसाधारणमेव ।

क्वचित्प्रतियोगिनः क्वचित्तत्तावच्छेदकस्याभावाभावत्वकल्पने कल्पनाभेद इति कल्पनैक्यानुरोधात्संबंधस्याभावाभावत्वमित्युक्तं दूषयति । अनतिप्रसक्तये चेति । अनतिप्रसक्तये । घटसंयोगादेः पटाद्यभावाभावत्ववारणाय । अनुगमसंभावनाऽपि । अनुगमस्यैककल्पनापि । स्वान्तर्भावादिति शेषः । तद्वति । गुणाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धवति । अभावविलयप्रसङ्गः । स्वाभावसत्त्वेन तद्भावासत्त्वप्रसङ्गः । प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्ध एवाभावाभाव इति यद्युच्यते तदाह । भवतामिति । भवताम् । प्रतियोगिरूपाभावप्रतियोगितया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं खण्डयताम् । तदभावेति । व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगुणाद्यभावाभावेत्यर्थः । विलोपप्रसङ्ग इति । प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्धाप्रसिद्धेरिति भावः । तादृशगगनाद्यभावस्याभावाप्रतियोगित्वं स्वमते इष्टमेवेति भवतामित्युक्तम् ।

(चि०) उच्यते—वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम्, आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथाऽपि न स वृत्तिमान् इत्याकाशात्यन्ताभाव एव केवलान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् ।

(दी०) लक्षणं परिष्कुरुते । वृत्तिमदित्यादि । आकाशस्य तद्भावाभावत्वमित्यभ्युपगममात्रम्, भाववति तदभावासत्त्वप्रतीत्या हि भावस्य स्वाभावाभावत्वं कल्प्यते न चेह तथा, अभावप्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्ध एवेत्युक्तमधस्तात् । अभावप्रतियोगित्वं

चाप्रयोजकम्। एवं च यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-भावाप्रतियोगित्वं यस्य तस्य तेन सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति सूचयितुं वृत्तिमदिति। अत एव ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य च समवायेन ज्ञानविषयत्वादेश्च व्यधिकरणसमवायादिना सम्बन्धेनाभाव-प्रतियोगित्वेऽपि विषयतया परम्परासम्बन्धेन स्वरूपसम्ब-न्धेन च केवलान्वयित्वम्। संयोगाद्यभावोपसङ्ग्रहाय च प्रति-योग्यसमानाधिकरणत्वेनाभावो विशेष्यः। आकाशाभावोऽपि च यथा प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तथोक्तमधस्तात्। वृत्तिमत-स्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमिति वाऽर्थः। व्याप्यवृत्तित्वार्थकं वृत्तिमत्पदमभावविशेषणमित्यपि कश्चित्। तादात्म्येनाभिधे-यस्य केवलान्वयित्वसम्पत्तये व्याप्तिवदाखिलमालोकनीयम्।

(गा०) पूर्वपक्षिणा लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भवस्योक्तत्वात् लक्ष्यप्रदर्शनमेवोचितं न तु लक्षणाभिधानं लक्षणस्य प्रागेवोक्त-त्वादत आह। लक्षणमिति। गगनाभावादिसाध्यकानुमानानां ल-क्ष्यतानिर्वाहाय लक्षणे विशेषणांतरं प्रक्षिपतीत्यर्थः। आकाशा-देः स्वाभावाभावत्वस्य निर्युक्तिकतया आकाशाभावादिसंग्रहा-याभावे वृत्तिमत्त्वविशेषणदानमयुक्तमित्यालोच्य तत्र मूलकृतोऽनि-र्भरमाह। आकाशस्येति। घटादेरिवाकाशस्यापि स्वाभावाभाव-त्वमविशेषात्स्यादित्याशङ्क्य तद्विशेषं दर्शयति। भाववतीति। भावो घटादिरूपः प्रतियोगी। तदभावासत्त्वप्रतीत्या। तदभावाभाववत्त्वप्र-तीत्या। इह। अवृत्तिस्थले। न तथा। न प्रतियोगिमत्यत्यन्ताभावा-भाववत्त्वप्रत्ययः सम्भवतीति शेषः। प्रतियोगिमत एवाप्रसिद्धेरिति भावः। अधिकरणविनिर्मोकेण च तदुल्लेखी प्रत्ययो न सम्भवति अभावादिपदोल्लेखी सम्भवन्नपि प्रकृतेऽसिद्ध इति नाधिकरणा-नुपरक्तगगनाभावाभावप्रत्ययबलाद्गगनस्य तथात्वमिति शंकावसरः।

ननु गगनस्य स्वाभावाभावत्वानुपगमे तस्य स्वाभावप्रतियोगि-त्वानुपपत्तिरित्याशंकायामाह। अभावप्रतियोगित्वं च स्वरूपसम्ब-न्ध एव न तूक्ताभावाभावत्वम्। अधस्तात्। व्याप्तिवादे।

ननु प्रतियोगित्वमभावाभावत्वानात्मकमपि तद्व्याप्यतया तत्सा- धयेदेवेत्यत आह । अभावप्रतियोगित्वं चेति । आकाशादेः स्वाभा- वाभावत्वविरहेऽपि प्राचां केवलान्वयिलक्षणे वृत्तिमत्पदोपादानं सम्बन्धविशेषनिवेशसूचकतया सङ्गमयति । एवं चेति । सम्बन्धवि- शेषनिवेशप्रयोजनमाह । अत एवेति । ज्ञानस्य । सर्वगोचरज्ञानस्य । समवायेनेति । सम्बन्धेनाभावप्रतियोगित्वेऽपीत्यग्रिमेणान्वयः । अवच्छेदकत्वघटितलक्षणमनुसृत्याह । ज्ञानविषयत्वादेश्चेति । विष- यतया ज्ञानस्य । परंपरासम्बन्धेन । स्वसमवायिविषयत्वरूपेण ज्ञान- त्वस्य, स्वरूपसम्बन्धेन च ज्ञानविषयत्वादेः । केवलान्वयित्वम । तेषां केवलान्वयिताघटकतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वादिति भावः । प्रतियोगितायां केवलान्वयिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे- शनं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकर- ण्यस्य निवेशाभिप्रायेण । तत्र प्रकृतसम्बन्धनिवेशने च प्रतियो- गितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेश्यम् ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं यदि स्वप्रतियोगिसमाना- धिकरणो यस्तदन्यत्वं तदा संयोगादेरपि केवलान्वयित्वापत्तिः सं- योगाभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वाभा- वात् । नापि तत्तदभावनिष्ठं यत्तत्तदभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदत्यन्ताभाववत्त्वम्, तत्सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमे तद्दोषस्यैव दुर्वारत्वात् । किं तु स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेव एवं च तद्विशेषणकस्याभावस्यैव स्वपदार्थतया गगनाद्यभावप्रति- योग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या न तदभावस्य तत्त्वमिति तथाविधाभावान्त- राप्रतियोगित्वमादाय गगनादेः केवलान्वयित्वापत्तिरत आह । आकाशेति । अधस्तात् । व्याप्तिवादे । केवलान्वयितावच्छेदक- सम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयत्किंचिदधिक- रणानुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्त्वम्, यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तितान- वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपप्रतियोगिवैयधिकरण्यं वा वि- वक्षणीयं तच्चाकाशाभावादिसाधारणमिति भावः ।

मूलोक्तविशेषणस्याप्रतियोगिविशेषणतयैव गगनादिवारणे उ- भयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो गौरवादयुक्त इत्याशये- नाह । वृत्तिमत इति । वृत्तिमत्त्वं प्रकृतसम्बन्धेन बोध्यं तेन संयो-

गादिना संयोगादेर्न केवलान्वयित्वम्। तादृशाभावेति। प्रतियोग्यन-धिकरणवृत्त्यभावेत्यर्थः। यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं किंचिद् वृत्तिमत्त्वे सति तच्छून्यत्वमिति फलितार्थः। अतो जगत एव किंचिद्देशकालादिवृत्तित्वविशिष्टतदभावात्मकप्रतियोगिमत्तया स्व-रूपसम्बन्धस्य केवलान्वयिताघटकत्वस्थले प्रतियोगिवैयधिकर-ण्याप्रसिद्धिरिति दोषानवकाशः।

प्रकारांतरेण संयोगाद्यभावस्य केवलान्वयित्वमुपपादयत आ-काशादिकं च वारयतो वृत्तिमत्पदमपि सार्थकं कुर्वतोऽन्यस्य मत-माह। व्याप्यवृत्तित्वार्थकमिति। अभावविशेषणम्। अभावविशेषण-बोधकम्। व्याप्यवृत्तित्वं चेदं यद्यवाच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं तदा संयोगा-द्यभावस्यातथात्वात्संयोगादावतिप्रसंगः यद्यनवच्छिन्नवृत्तिकत्वं तदा कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाद्यभावस्य तद्वति कालेऽपि तदनधिकरणदेशावच्छेदेन वर्तमानतया केवलान्वयिनो ऽसंग्रहप्रसंगः। तदभावस्य घटत्वादेः समवायेन व्याप्यवृत्तित्वात्। येन सम्बन्धेनाभाववत्ताज्ञानं यत्प्रतियोगिमत्ताज्ञानविरोधि तेन सम्बन्धेन व्याप्यवृत्त्यभावीयतत्प्रतियोग्यन्यत्वनिवेशे च गौरवमि-त्यस्वरसः।

ननु तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणतायाः वृत्तिमत्त्वस्य चाप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेनाभिधेयत्वाद्यवाच्छिन्नस्य केवलान्वयि-त्वानुपपत्तिरत आह। तादात्म्येनेति। अभिधेयस्य अभिधेयत्वाव-च्छिन्नस्य। व्याप्तिवदिति। यथा व्याप्तिशरीरेऽधिकरणत्वादिस्थले सम्बन्धित्वमात्रं निवेशितं तथाऽत्रापि तन्निवेशनीयमित्यर्थः।

(चि०) ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केव-लान्वयि प्रमाया विषयत्वस्य चाननुगमादिति वा-च्यम्। प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धाद्घटादौ प्रमे-यत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा। तथापि केव-लान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः? प्रमेयत्व-मत्र वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किं तु प्र-मेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः। प्रमेयत्वपक्षके चास्ति-

त्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वम् । तथा च घटः प्रमेयो न वेति संशयो मृग्यते स च नास्त्येव ।

(दी०) प्रमाजातीयेति । तथा च तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः । इत्थं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमेवाभावविशेषणं तेन द्रव्यगुणभेदयोर्द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वम् । न चैवं विरुद्धयोर्धर्मयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः, तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । तादृशधर्मावच्छिन्नस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिताया विवक्षितत्वात् क्वचिदपि तादृशोभयवत्त्वाप्रतीतेस्तस्यातथात्वात् । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमित्याशयेनाशङ्कते । तथाऽपीति । अस्तित्वसाध्यस्य । घटवृत्तित्वसाध्यस्य ।

(गा०) ननु प्रमाजातीयविषयत्वरूपत्वेऽपि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयितानुपपत्तिर्दुर्वारैव अनुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्तीनां विशेषरूपेणाभावप्रतियोगित्वापत्तेरतोऽनवच्छेदकत्वघटिततया लक्षणं परिष्कार्यमिति मूलाशयं प्रकाशयति । तथा चेति । अनवच्छेदकं यद्रूपं तेन रूपेण केवलान्वयीति विवक्षणीयं तेन घटादेर्न घटत्वादिना केवलान्वयित्वं किं तु मेयत्वादिनैवेति नियमोपपत्तिः । इत्थं च । अप्रतियोगित्वस्थाने प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशने च । अप्रतियोगित्वघटितलक्षणे द्रव्यगुणभेदयोः प्रतियोगिव्यधिकरणद्रव्यभेदत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिविरहात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्यमित्युपष्टम्भसंगतिः ।

द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वमिति । उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नासामानाधिकरण्येन लक्षणघटकत्वादिति भावः । अन्यतरत्वेन केवलान्वयित्वस्येष्टत्वाद्द्वित्वादिनेत्युक्तम् । आदिना धर्मान्तरसाधारणत्रित्वादिपरिग्रहः । इदमुपलक्षणम् । गगनाभावादेर्घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वे-

न न केवलान्वयित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

तादृशधर्मावच्छिन्नस्य । प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य । अधिकरणवृत्तितायाः । अधिकरणसम्बन्धितायाः । विवक्षितत्वादिति । तथा च तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्किंचिदधिकरणनिष्ठकेवलान्वयिताघटकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं तेन रूपेण केवलान्वयित्वमिति लक्षणं करणीयमिति भावः । तादृशोभयेति । विरुद्धोभयेत्यर्थः । तस्यातथात्वात् । विरुद्धयोरुभयत्वस्य सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । सिद्ध्यभावरूपपक्षतामते साध्यसंदेहस्यानपेक्षणात् तथापीत्याक्षेपासंगतेराह । संदिग्धेति । मूले-न प्रमेयपक्षकः । न प्रमेयधर्मिकः । तर्हि किंधर्मिक इत्याशंकायामाह । किंत्विति । भिन्नविषयकः । प्रकृतानुमितिविलक्षणविषयतावान् । तथा चाविलक्षणविषयताशालिसाध्यसंदेहस्यैवानुमितिहेतुतया सोऽनुपयुक्त इत्यभिमानः । प्रमेयत्वसाध्यकानुमानासम्भवेऽपि प्रमेयत्वपक्षकास्तित्वसाध्यकानुमानमेव केवलान्वय्यनुमानं निष्प्रत्यूहमेवेति शंकां निरस्यति । प्रमेयत्वपक्षकेति । अस्तित्वस्य पदार्थसाधर्म्यरूपस्य केवलान्वयितया तत्साध्यकानुमानस्यान्वयव्यतिरेकित्वाभिधानं न घटत इत्यत आह दीधितावस्तित्वेति । घटास्तित्वम् । घटवृत्तित्वम् । केवलान्वयिनोऽस्तित्वस्य यत्र साध्यता तत्र संशयानुपपत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहतादवस्थ्यादिति भावः ।

(चि०) अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपो विधानादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात् । मैवम् । य एव हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघवाच्च, न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् । प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय इति साध्यासिद्धिविरोधी भवत्येव । यद्वा संशययोग्यतैवानुमानांगं सं-

शयस्य तदानीं विनाशात् । न च साऽपि साधकबाधकप्रमाणाभावः, प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यम् । पक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्राम्यतः संशय इत्यन्ये । नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवद्रूपान्तराविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न । अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् । युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमनाभावेनोभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना । व्यतिरेकश्च विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते, अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

इति केवलान्वयिचिन्तामणिः ।

(दि०)साध्यसिद्धिविरोधी । साध्यसिद्धिनिवर्त्त्यः । विशेषणविशेष्यभावभेदेऽपि विरोधिविषयतामात्रेण प्रतिबन्धकत्वमनुभवबलादास्थीयते, न हीदं साध्यवदत्र वा साध्यमित्येकतरनिश्चयेऽत्र साध्यं न वेदं साध्यवन्न वेति अन्यतरः सन्देह इति । पक्षनिष्ठेत्यादि । पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्य साध्यसाधकत्वेन । कथंचित् साध्यसिद्ध्यनुगुणत्वेन पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्य वा साध्यस्य साधकत्वेन । तदभावस्य । तस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावगाहिज्ञानत्वेन साध्यविशिष्टपक्षज्ञानविरोधित्वेन वा रूपेणाभावस्य योग्यतात्वात् । व्यतिरेकः । वि-

पक्षे हेतोरभावः । व्यतिरेकव्याप्तौ । साध्याभावहेत्वभावयोर्यौ व्यतिरेकौ साध्यहेतू तयोर्व्याप्तौ ।

(गा०) विषयावैलक्षण्ये विषयत्वावैलक्षण्यमित्याशयेनाशंकते । मूलेऽथेति । समानविषयकावेवेति । तथा चैकस्यानुमित्यविलक्षणविषयताकत्वेऽन्यस्यापि तथात्वमावश्यकमिति प्रमेयत्वधर्मिकसंशयादपि तत्साध्यकानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः । अर्थभेदात् । विषयतावैलक्षण्यात् । ग्राह्यसंदेहस्याप्रतिबंधकतया विरोधिपदं प्रतिबध्यपरतया व्याचष्टे दीधितौ । साध्यसिद्धीति । साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यसमानविशेष्यकः संशयः कथं साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्य इति शङ्कायामाह । विशेष्येति । विरोधिविषयतामात्रेणेति । ग्राह्यविरोधिधर्मे प्रकृतधर्मिसम्बन्धविषयतामात्रपुरस्कारेणानुभवं द्रढयति । न हीति । तदभावस्येत्यत्र तत्पदेन पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य परामर्शार्थमप्रतियोगित्वज्ञानान्तं प्रतियोगित्वज्ञानान्तर्भावेण व्याचष्टे । पक्षेति । तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वरूपं तद्विरोधित्वमेवात्राप्रतियोगित्वमित्यत्र नञर्थ इति भावः । अथ वा प्रतियोगित्वपदमेव प्रतियोगित्वज्ञानपरं प्रतिबन्धकत्वमेव नञर्थ इत्याशयः । अतस्तत्पदस्य नञर्थविरोधिप्रविष्टज्ञानपरामर्शकत्वासम्भवेऽपि न दोषः ।

अबाधितत्वज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया साधकपदस्य सिद्धिकारणपरता न सम्भवतीत्यतस्तद्व्याचष्टे । साध्येति । कथंचित् । तादृशविरोधिनिश्चयाभावसंपादनेन । साधकपदस्य सिद्धिकारणपरत्वमुपपादयितुमन्यथा व्याचष्टे । पक्षनिष्ठेत्यादि । तत्पदस्य विशेष्यीभूताभावपरतया कर्मधारयोपगमेऽभावपदवैयर्थ्यमतः षष्ठीतत्पुरुषाभिप्रायेण व्याचष्टे । तदभावस्येति ।

केचित्तु तस्येत्यग्रिमेऽभावस्येत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयि । तथा च स्वकल्पाभिप्रायेण कर्मधारय एवावलम्बनीयस्तच्छब्दस्य विशेषणपरामर्शकताया अपि बहुशो दर्शनात्तच्छङ्कानिरासायाभावपदमित्याहुः ।

अभावप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानत्वेन तज्ज्ञानाभावस्य पक्षताघटकत्वे साध्याभाववान्पक्ष इति निश्चयदशायां पक्षताव्यवहारप्रसङ्ग

इत्यतस्तत्साधारणप्रतियोगितावच्छेदकं दर्शयति। साध्येति। साध्यविषयतानिरूपिततादृशप्रतियोगित्वविषयताशालिनिश्चयत्वेनेत्यर्थः।

प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वानुपगमे साध्याभाववान्पक्ष इति ज्ञानस्य न साध्यांशे प्रतियोगितावगाहित्वं किन्त्वभावांश एव तदनुयोगितावगाहित्वमतो नोक्तरूपेण तत्सङ्ग्रहः। एवं साध्यांशे कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगित्वप्रकारकधीवारणाय साध्यांशे प्रतियोगित्वप्रकारकधियः सम्बन्धविशेषावगाहित्वेनैव निवेशनीयतया प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धौ च तदीयसंसर्गाभानादपि न तयोरुक्तरूपेणानुगमसम्भवः। एवमभावसाध्यके प्रतियोगिमत्त्वावगाहिबाधबुद्धेरसङ्ग्रहश्चेत्यतः प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेन तदुभयमनुगमयति। साध्यविशिष्टेति। तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं चागत्याऽननुगतमेव वाच्यमिति ध्येयम्।

सपक्षसत्त्वादिरूपगमकतौपयिकगणने व्यतिरेकपदेन विपक्षासत्त्वस्यागणनाद्व्यतिरेकविकलत्वादित्यत्र व्यतिरेकोपासनेत्यत्र व्यतिरेकश्चेत्यत्र च व्यतिरेकपदस्य तद्रूपार्थकतां स्फुटयति। व्यतिरेक इति। व्यतिरेकव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकतां व्यवस्थाप्य व्यतिरेकस्य सहचारविधया तादृशव्याप्तिग्राहकत्वेनानुमित्युपयोगित्वं व्यतिरेकोपासनेत्यंतेनाभिहितमतः पुनर्विपक्षवृत्तित्वशंकानिरासमात्रद्वारा व्यतिरेकव्याप्तिग्रहोपयोगिताभिधानं विरुध्यते व्यतिरेकव्याप्तेर्विशिष्योपादानेनैवान्वयव्याप्तिग्रहे तदनपेक्षालाभात् केवलान्वयिन्युक्तशंकानुदयेन तदनपेक्षाभिधानमप्यसंगतमतो व्यतिरेकव्याप्ताविति मूलस्यान्वयव्याप्त्यर्थकतामाह। व्यतिरेकेति।

(दी०) अत्र वदन्ति—साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिर्लाघवात् प्रायशः साधनभेदेऽप्यभेदाच्च । यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलम्। साध्याभाववति येन सम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताधीः कारणमिति नातिप्रसङ्गः। आकाशादेस्तथात्वेऽपि पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितिः। निविशतां वा तत्र सा-

ध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा। अथ साध्याभाववदवृत्तित्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनानुगमनीयं तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यसाधारणमिति चेत्? स्यादेवं यदि व्यापकताज्ञानं व्यभिचारबुद्धिं विरुन्ध्यात्। न चैवम्, वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने हि वह्नित्वं स्वरूपेण प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं च सम्बन्धमर्यादया भासते। धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यत्र च वह्नित्वत्वेन वह्नित्वे प्रतियोगितात्वविशिष्टतदवच्छेदकत्वत्वविशिष्टाभाव इति विषयविरोधविरहात्। विशिष्टस्य वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेन प्रकारान्तरानुसरणे च सुतराम्। मणिमन्त्रादिन्यायेन च प्रतिबन्धकतायां मानाभावात्।

(गा०)केवलान्वय्यनुमानं स्वातंत्र्येण खंडयितुमुपक्रमते। अत्र वदंतीति। व्याप्तिः। अनुमित्यौपयिकीत्यर्थः। एवकारेण केवलान्वयिसाध्यकसाधारणव्यापकसामानाधिकरण्यस्यानुमित्यौपयिकत्वव्यवच्छेदः। लाघवादिति। व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लघुशरीरत्वादित्यर्थः। व्यापकतागर्भव्याप्तौ वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकाविशेषणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य हेतुविशेषणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वाभावतुल्यशरीरत्वेऽपि अनवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकवह्नित्वत्वादेः साध्यसामानाधिकरण्यस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवं बोध्यम्। एवं च तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानहेतुतामतेऽधिकविषयविषयतानां द्विधा हेतुविषयतायाश्च निवेशात्कारणतावच्छेदकगौरवान्न विनिगमनाविरहेणोभयव्याप्त्योरनुमितिप्रयोजकतेति भावः

एतन्मतेऽवच्छेदकलाघवमुक्त्वा कल्पनालाघवमाह। प्रायश इति। साधनभेदेऽपीति। साधनतावच्छेदकभेदादिति भावः। तथा च धूमत्वालोकत्वावच्छिन्नलिंगकबहुविधपरामर्शानां वह्न्यभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकपक्षनिश्चयत्वेन एकमेव हेतुत्वं कल्प्यते व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकविशेषघटिततया तद-

वच्छिन्नप्रकारकज्ञानहेतुतायाश्च हेतुतावच्छेदकधूमत्वादिभेदेन भेद इति गौरवम् ।

न च व्यापकताया हेतुतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नघटितत्वेऽपि व्यापकताघटकपदार्थानां विषयताकूटे निवेश्यमाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायाः सामान्यतः किंचिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतया व्यापकताज्ञानहेतुतामतेऽपि न धूमत्वालोकत्वादिभेदेन तद्भेद इति वाच्यम् । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञानवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्येन तद्धर्मेण चावच्छिन्ना या प्रकारता तद्वत्त्वेन हेतुतायाः कल्प्यतया ऽनुगमासम्भवात् ।

स्वावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन सामान्यतो धर्मविशिष्टत्वेन निविष्टपरामर्शप्रकारतानामनुगमः संभवतीति तु न सम्यक् । तादृशपरंपरायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् जातिविशेषत्वादिना धूमत्वावगाहिनो जातिविशेषवद्व्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिश्चेति भावः ।

वह्न्यभाववति धूमादेः समवायादिना वृत्तेः साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तावपि हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगादिना ऽवृत्तित्वस्य प्रवेशनीयतया एकसम्बन्धेन साध्याभाववदवृत्तित्वमपरसम्बन्धेन पक्षधर्मत्वमवगाहमानज्ञानादनुमित्यापत्तेर्वारणाय विशिष्य सम्बन्धौ निवेश्य एकसम्बन्धघटितव्याप्तिपक्षधर्मताविषयकज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयतया विभिन्नसम्बन्धेन व्याप्येषु धूमरूपविशेषादिषु व्याप्तेर्भेदस्तद्विषयकपरामर्शकारणताभेदश्चावश्यक इति प्रायश इत्युक्तम् ।

अथ हेतुतावच्छेदकमनिवेश्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारज्ञानकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिज्ञानोत्पत्त्याऽनुमित्युत्पत्तेरावश्यकतया व्यभिचारस्य हेतुदोषतानुपपत्तिरिति चेन्न । किंचिद्धर्मावच्छिन्नहेतुप्रकारक (१)निश्चयत्वेन हेतुत्वात् । वस्तुतः पक्षवृत्तित्वेन निश्चीयमानधूमत्वाद्यवच्छेदेनाव्यभिचारनिश्चयं विना

---

(१) किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नधर्मिताक—इति पु० पा० ।

पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशयस्यानिवृत्तेः पक्षेऽप्यव्यभिचारिसामान्याभावकोटिकसंशयस्यौचित्यावर्जितस्य सम्भवेनाव्यभिचारांशे निर्धर्मितावच्छेदककस्यापि पक्षेऽव्यभिचारिनिश्चयस्यासम्भवेन धूमत्वादिविशिष्टे व्यभिचारग्रहस्यानुमित्युत्पत्तिविरोधित्वात्

अथ धूमालोकादिपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वे धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षता धूमलिंगकपरामर्शस्यैव सहकारिणी नालोकलिंगकपरामर्शस्येति नियमानुपपत्तिः । तथा च सिद्धिकाले धूमलिंगकानुमितीच्छासत्त्वे धूमपरामर्शसत्त्वे च यद्यत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमात्मिका सामग्री फलं जनयति तस्यास्तदानीमसति धूमपरामर्शे सति चालोकपरामर्शेऽप्यावश्यकतया ऽनुमितेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । एतन्मते हि पक्षता लिंगविशेषनियंत्रिता नोपेयते अपि तु तत्तल्लिंगकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिंगकानुमितीच्छाविरहकूटविशिष्टसिद्ध्यभावरूपा एकैव पक्षता नानालिंगकपरामर्शसहकारिणी तत्र च नातिप्रसङ्गशंकापि । न चैवमेकत्रानंतानां परामर्शाविशिष्टेच्छाभावानां निवेशे तेषां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण बहुतरकारणताधिक्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सिद्धिकाले विनाऽपि धूमलिंगकेच्छामालोकलिंगकेच्छाबलाद् धूमालोकोभयलिंगकसमूहालंबनपरामर्शाद् धूमलिंगकानुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारेण तत्तल्लिंगकानुमितौ तत्तल्लिंगकानुमितीच्छाविरहाविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वासम्भवादुक्तरीतेः सर्वैरेवादरणीयत्वात् ।

तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छानां स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मत्वविषयतानिरूपितविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टानुमितीच्छात्वेनानुगमय्यैक एवाभावः सिद्धौ विशेषणतया निवेश्य इत्यप्याहुः ।

वस्तुतस्तु यत्पक्षकयत्साध्यकस्थले सिद्धिकाले कदाऽप्यनुमितिर्न जाता तत्रेच्छाविरहाविशेषितसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वम् । यत्र वा सिद्धिकाले एकलिङ्गकपरामर्शमात्रसत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्सासाधारणरूपेणैवेच्छा जाता तत्र तत्त्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वसम्भवाल्लिङ्गभेदेन न पक्षताभेद इति तत्रैव परामर्शस्य साधनभेदेन कारणत्वाभेद इत्यभिप्रायेण प्रायश इत्याद्यभिहितम् । अत एव लिङ्गविशेषेणा-

पीत्यादिपूर्वग्रन्थाविरोधः । (१)

ननु धूमालोकादिपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वे तदवच्छेदकनिश्चयत्वशरीरे धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नकोटिकसकलसंशयानामनुगतेनाननुगतेनैव वा भेदस्य एकत्र निवेशनीयतया वह्निव्याप्यधूमवानयं वह्निव्याप्यालोकवान्न वेत्यांशिकसंशयादनुमित्यनुदयापत्तिः । न च संशयत्वघटकव्याप्यविषयताभिन्नत्वमनुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यविषयतायां निवेशनीयमित्युक्तज्ञानीयधूमादिविषयतायाः संशयत्वाघटकतया तत्संग्रह इति वाच्यम् । प्रत्येककोटिनिश्चयीयविषयतातिरिक्तविषयतायाः संशयेऽप्रामाणिकतया निश्चयीयव्याप्तिविषयताया एव विपरीतकोटिविषयतासहितायाः संशयत्वघटकत्वात् । स्वनिष्ठसंशयत्वघटकीभूतविषयतान्यव्याप्यविषयताशून्यं यद्यत्तदन्यव्याप्यवत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वोपगमे तत्तत्संशयव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदकूटपर्यवसानात्तावतां भेदानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताया बाहुल्यप्रसङ्गादिति चेन्न । व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावकोटिकसंशयभेद एव निवेशनीयो न तु धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकसंशयानां तत्तद्रूपेण भेदकूटं धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकव्याप्यान्तरनिश्चयानात्मकव्याप्यवत्तासंशये उपस्थितव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावविषयकत्वमपि कल्प्यते तादृशाभावभानविरोधिनो व्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयस्य वा प्राक् सत्त्वे तदुत्तरं जायमानो धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकोऽपि संशयो व्याप्यत्वपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकनिश्चयरूप एवेति तादृशानिश्चयसामग्र्यास्तत्राक्षतत्वादिति ततो जायत एवानुमितिरिति न कश्चिद्दोष इति ।

केचित्तु विरोधानुपस्थितिकालीनभावाभावसंशयस्य, तदुभयसमुच्चयवैलक्षण्यनिर्वाहो न विरोधिविषयकतया सम्भवति अनुपस्थितविरोधस्य प्रकारत्वासम्भवात् तत्संसर्गतायाश्चाप्रामाणिकत्वात् । एतदनुरोधेन तदुपगमे संशये कोटिविषयताया एव विलक्षणाया उपगंतुमुचितत्वात् । तथा च संशयत्वघटकविलक्षणकोटिविषयताभिन्नत्वमेवानुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यविषयतायां

(१) वस्तुतस्त्वित्यादिः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

निवेशनीयम्। वैलक्षण्यं च तस्याः पदार्थान्तररूपं कल्पान्तर्गतं वेत्यन्यदेतत्। न च विरोधानुपस्थितिदशायां न भावाभावयोः संशयोऽपि तु तदुभयसमुच्चय एवेति विरोधस्य निखिलसंशये प्रकारतयैव भानमिति वाच्यम्। भावाभावयोरविरोधज्ञानमन्तरेण तदुभयसमुच्चयस्यानुभवविरुद्धत्वात्। न च तदानीं संशयसमुच्चयौ द्वावेव नाभ्युपगन्तव्याविति वाच्यम्। प्रत्येकं स्वकार्यजनने बाधकाभावात् तुल्यबलसामग्र्योः परस्परफलाप्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा संशयोच्छेदात् इत्याहुः।

अन्ये तु संशये भावाभावोभयप्रकारतानिरूपिता एका विशेष्यता समुच्चये तु प्रकारताभेदेन तद्भेद इत्युभयोर्वैलक्षण्यमेवं चाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितव्याप्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकत्वमेव सर्वसाधारणव्याप्यवत्तानिश्चयत्वम्। भावद्वयकोटिकः संशयो न प्रामाणिकः धूमवान् जलत्ववान्वाऽयमित्यत्राभावद्वयस्यापि भानोपगमात् अभावभासकसामग्र्यसत्त्वे विरोधाग्रहे समुच्चयस्यैवोपगमात्। विरोधग्रहदशायां तस्यैव विरोधिप्रकारकनिश्चयसामग्रीसहितस्य तत्प्रकारकालौकिकविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकतयोभयप्रकारकज्ञानस्यैवासम्भवात्। निश्चयसामग्री च तदभावप्रकारकज्ञानसामग्र्यसमवहिततत्प्रकारकज्ञानसामग्री न तु निश्चयत्वावच्छिन्नसामग्री निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात्तदसिद्धेः पीतत्वशङ्खत्वयोर्विरोधित्वेन ज्ञायमानयोर्दोषविशेषलौकिकसामग्रीवशादेकधर्मिण्येकनिश्चयाविषयतयाऽभावद्वयकोटिकज्ञाने संशयत्वासम्भवात्। असति दोषविशेषे लौकिकसन्निकर्षादौ च उपनयवशात् एकधर्मिणि तादृशयोर्निश्चयासम्भवेन च तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य प्रामाणिकत्वादिति वदन्ति। तदसत्। अभावत्वघटितधर्मावच्छिन्नहेतुमत्तापरामर्शस्य व्याप्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायामभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसत्त्वेन तादृशपरामर्शस्य निश्चयत्वानुपपत्तेः। न च व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतात्वेन विरोधिप्रकारतानिवेशान्नायं दोष इति वाच्यम्। यत्र विरोधिकोटेरपि साध्यव्याप्यतया भानं तादृशसंशयस्य दुर्वारत्वात्।

एवं शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेनाभावप्रकारकस्य नीलपर्वतत्वादिवि-

शिष्टे व्याप्यवत्तावगाहिनस्संशयस्य न्यूनाधिकधर्मावच्छिन्नयोर्भावाभावोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरैक्यासम्भवात् । नीलरूपवत्त्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयदशायामपि तादृशसंशयोत्पत्त्या तत्र नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताया वह्निव्याप्याभावप्रकारतानिरूपितत्वाभ्युपगमासम्भवात् । न च तादृशसंशय एवासिद्धः । एकधर्मपर्याप्तकोटिद्वयधर्मितावच्छेदकताकबुद्धेरेव संशयत्वादिति वाच्यम् । यदंशभानप्रयुक्तं संशयत्वं तद्भानेऽधिकस्य एकतरकोटिधर्मितावच्छेदककोटौ भानेऽप्यधिकं त्विति न्यायेन संशयत्वस्यावश्यकतया तुल्यबलसामग्रीभ्यां तादृशज्ञानजनने बाधकविरहेण तथाविधज्ञानमेव न जायत इत्युक्त्यसम्भवात् ।

संशये कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः समुच्चये तु न तथा एवं चाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानवच्छिन्नतत्प्रकारकविशेष्यताकत्वं निश्चयत्वमित्यपि न युक्तम् । अविरुद्धतया ज्ञायमानद्वंद्वोपस्थितभावाभावोभयविशिष्टधर्मिविषयकज्ञाने विशृंखलधर्मिविषयताद्वयोपगमे ज्ञानस्य समूहालंबनतया एकवाक्यताविरहेण समासानुपपत्त्या धर्मिविषताद्वयस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावध्रौव्येण तादृशज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तेरिति दिक् ।

भावद्वयमात्रकोटिकोऽपि संशयोऽभावभानसामग्र्यसत्त्वेऽनुभवसिद्ध· समानबलसामग्रीसंवलनसिद्धेश्च उक्तसामग्रीप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात् । संशयत्वे च कोट्यंशे लौकिकविषयताविरहस्य प्रयोजकतया कथितदोषविशेषजनितनिश्चये तदभावानिर्वाहात् । लौकिकविषयता च साक्षात्त्वजातिव्यंजकविषयता सा च दोषविशेषजन्यज्ञानेऽप्यस्ति, शङ्खः पीत इत्यादिभ्रमानन्तरं पीतिमानं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायोदयात् । एवं चाभावप्रकारत्वानिरूपितत्वादिना व्याप्यप्रकारकविषयताया निश्चयत्वघटकत्वेऽतिप्रसंगो दुर्वार एवेत्यपि वदन्ति ।

इदं तु बोध्यम् । संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्याय संशये कोटिद्वयप्रकारितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते एवं च किञ्चित्प्रकारकत्वानवच्छिन्नव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वमेव व्याप्यवत्तानिश्चयत्वं धूमालोकादिपरामर्शसाधारणमनुमितिजनकतावच्छेदकम् तत्र च न काचिदनुपपत्तिः । अभेदेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहान्न तत्प्रकारक-

त्वस्य तत्प्रकारित्वावच्छिन्नत्वशंकाऽपि । संशयत्वं वा मानसत्व-व्याप्यजातिरव्याप्यवृत्तिः सर्वत्र संशयस्य मानसताया एवोपगमात् । चक्षुःसन्निकर्षादिमद्धर्मिकसंशयदशायां पर्वतं पश्यामीत्यनुव्यवसायश्च संशयस्य पूर्वं परतो वा जायमानतद्विषयकचाक्षुषादिज्ञानस्य कल्पने तद्विषयकतयैवोपपादनीयः । संशयत्वस्य चावच्छेदकं तत्तद्धर्मिविषयकत्वावच्छिन्नतत्कोटिविषयकत्वमेव । एवं च पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छेदेन(१)-संशयत्वाभाववत्त्वमेव पक्षे व्याप्यवत्तानिश्चयत्वं वाच्यम् । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निव्याप्यालोकवान्न वा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् भूतलं वह्निव्याप्यधूमवन्न वेत्यादिसंशये च पर्वतविशेष्यकत्वावच्छिन्नधूमप्रकारकत्वावच्छेदेन संशयत्वाभावोऽनुभवसिद्ध एव, पर्वते धूमं न सन्देह्मीति प्रतीतेस्तत्र सर्वानुभवसिद्धत्वादिति नानुपपत्तिः । चाक्षुषादिज्ञानस्यापि संशये सङ्करभयेन नानैव संशयत्वानि स्वीक्रियंते तदभावकूटवत्त्वमेव निश्चयत्वघटकमनंतहेतुतावच्छेदकभेदेनानंतकारणत्वकल्पनापेक्षया कतिपयसंशयत्वजात्यभावघटितनिश्चयत्वेन सर्वसाधारणकारणताकल्पने लाघवात् । जातेरव्याप्यवृत्तिता च मिश्रादिभिरपि स्वीकृतेति नापसिद्धांतभीतिः ।

भवतु वा संशयत्वजातिर्व्याप्यवृतिरेव तद्विशिष्टनिरूपितत्वं संशये कोटिविषयताया एवोपेयते । भवतु वा संशयनिश्चययोर्विषयताभेदः तं विना संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तेरुक्तत्वात् । एवं च संशयत्वविशिष्टानिरूपितत्वस्य पक्षविषयतानिरूपितव्याप्यविषयतायां निवेशात्सर्वसामंजस्यमित्यादिकमालोचनीयम् ।

धूमत्वालोकत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभावादीनां पृथक् पृथक् परामर्शविशेषणतायाः सहकारिताया वा अनुरोधात् साधनतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद आवश्यक इति केचिद्दीधितिकारानाक्षिपन्ति । तत्र विषयतासम्बन्धेन तत्तदप्रामाण्यग्रहाविशिष्टधूमादिप्रकारताभेदकूटविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयतानां कारणतावच्छेदकत्वम् । आलोकादिविषयताया धूमाभावादिघटि-

(१) पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वावच्छेदेन—इति क्वचित्पाठः ।

तभ्रमत्वग्रहे स्वातन्त्र्येण भानेऽपि तादृशभ्रमत्वग्रहविशिष्टधूमादिविषयताभेदसत्त्वात्तदानीमालोकादिपरामर्शादनुमितिः । अप्रामाण्यग्रहासत्त्वे च कालान्तरीणतद्ग्रहविषये तद्विशिष्टभेदापगमान्नानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु कारणतावच्छेदकव्याप्यप्रकारतायां किञ्चिद्धर्मविशिष्टविषयताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम् । विषयतायां धर्मवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानिरूपितत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । विषयतावैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकज्ञानसमानाधिकरणज्ञाननिरूपितत्व–स्वनिरूपकज्ञानविशेष्यीभूतज्ञाननिरूपितत्व–स्वाश्रयप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वैतन्त्रितयसम्बन्धेन वाच्यम् । तादृशी च विषयता धूमाद्यप्रामाण्यज्ञानीयधूमादिप्रकारतानिष्ठेति ज्ञानभेदेन विषयताभेदमते न कश्चिद्दोष इति केचित्समादधति ।

परे तु जनकतावच्छेदकप्रकारतायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वं फलोत्पादाप्रयोजकं तदवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानमकिञ्चित्करम्, एवं च हेतुतावच्छेदकानवगाहिज्ञानहेतुतावादिनां व्याप्यप्रकारतायामवच्छेदकतया धूमत्वाद्यभानेऽपि व्याप्यवानयमिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्त्या वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिज्ञानाद्धूमाभाववति धूमप्रकारकमिदं ज्ञानमित्यप्रामाण्यग्रहदशायां वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वाग्रहे जायत एवानुमितिः, यत्र नानुमितिस्तत्र तादृशभ्रमत्वग्रह एव कल्प्यते व्याप्यधर्मान्तरानिश्चयस्थले व्याप्यधूमादिनिश्चयेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्य धर्मिणि संशयसंभवेन तद्धर्मिविशेष्यकज्ञाने तादृशाभावघटितभ्रमत्वसंशयस्यौचित्यावर्जिततया प्रायशः संभवात् । एवं च व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभाव इति परामर्शस्य विशेषणं सहकारी वा न तूदासीनधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभाव इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यत्साध्यपक्षकस्थले व्याप्यतावच्छेदकधर्मविशेषावच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वग्रहदशायामितरानुमितिकारणसमुदायसत्त्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वग्रहनियमस्तत्साध्यपक्षकस्थलाभिप्रायकमेवैतल्लाघवाभिधानमिति वदन्ति ।

ननु सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिपक्षे सामानाधिकरण्यप्रविष्टसाध्यसम्बन्धत्वमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकसम्बन्धताप्रयोजकं

तदघटितोक्तव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वे च सम्बन्धभाननियामकस्य दुर्वच-तेत्याशंकां निरस्यति यत्सम्बन्धेति । उक्तव्याप्तिघटकसाध्याभावप्रतियोगितायामवच्छेदकतया भानमेव विधेयतावच्छेदकतया सम्बन्धभाननियामकमित्यर्थः ।

ननु व्याप्तेः साध्यसाधनसामानाधिकरण्याघटितत्वे पक्षे कदाचित्संयोगेन हेतुमत्ताज्ञानादेवानुमितिः कदाचित्समवायादिनेत्यत्र किं नियामकम्? व्याप्तेस्तद्घटितत्वे च तादृशसामानाधिकरण्यघटकसाधनीयसम्बन्धेन पक्षे साधनवत्ताज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तन्नियम इत्यत आह साध्याभाववति येन सम्बन्धेनावृत्तित्वमिति । यत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तेरभाव इत्यर्थः । नातिप्रसङ्गः—नाभ्रान्तस्य समवायेन धूमादिमति वह्न्याद्यनुमितिप्रसंगः ।

ननूक्तव्याप्तेरवृत्तिसाधारणतया तद्धेतुकाऽप्यनुमितिरभ्रान्तस्य स्यादित्यत आह आकाशादेरिति । तथात्वेपि—साध्याभाववदवृत्तित्वेपि । अभ्रान्तस्य तत्र पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितिः ।

नन्वेवमपि व्याप्तिभ्रमं विना नावृत्तिहेतुकानुमितिरित्यनुभवो व्याहन्येतैवेत्यत आह निविशतां वेति । वाशब्दोऽनास्थायाम्, उक्तानुभवस्य सविवादत्वात् । तत्र—तादृशव्याप्तावपि । साध्यसामानाधिकरण्यमिति । तथापि दर्शितलाघवाक्षतेरिति भावः ।

वृत्तिमत्त्वनिवेशेनैवोक्तानुमितिवारणसंभवे साध्याधिकरणांशनिवेशो निरर्थकः, हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यनिश्चयदशायामनुमित्यापत्तेर्व्यापकतापरामर्शहेतुताविचारोपदर्शितरीत्या निराससंभवादित्याशयेनाह वृत्तिमत्त्वं वेति । वृत्तिमत्त्वं—व्याप्यताघटकसम्बन्धेन संबंधित्वम्, अतस्तादात्म्यसंबंधेनाकाशादेरपि द्रव्यत्वादिव्याप्यतोपपत्तिः ।

साध्याभाववद्वृत्तित्वात्यन्ताभावसाध्याभाववद्वृत्तिभेदरूप—साध्याभाववदवृत्तित्वस्य प्रत्येकं हेतुत्वेऽननुगमः । एकतरस्यैव हेतुत्वं विनिगमनाविरहात् दुर्वचम् । साध्याभाववद्वृत्तिभिन्नत्वशरीरेऽधिकस्याधिकरणस्य निवेशेन गौरवेऽपि तदहेतुत्वेऽनुभवविरोधः, अनुमितिहेतुताप्रयोजकस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्वस्याविशेषादिति, तादृशव्याप्त्योस्तद्विषयधियोर्वाऽनुगमे व्यापकसामानाधिकरण्यस्य तद्धियो वाऽनुगतरूपाक्रान्ततया व्यापकसामानाधिकरण्यधीर-

नुमितिहेतुः स्यादित्याशंकते अथेति । व्यभिचारधीरिति । साध्याभाववद्वृत्तित्वधीरित्यर्थः । विरोधिधीविषयत्वेनेति । उक्तरूपेण व्याप्तिद्वयमनुगमय्य तद्विषयकत्वेन ज्ञानानुगमः शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्य इति व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन ज्ञानानुगमकरूपेण हेतुतायामेव तात्पर्यम् । व्यभिचारबुद्धिम्–साध्याभाववद्वृतित्वबुद्धिम् । नचैवमिति । व्यापकताधियः साध्याभाववद्वृत्तित्वधीप्रतिबन्धकत्वमेव नेत्यर्थः, मानाभावादिति भावः ।

ननु वन्ह्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यतया वह्नित्वे धूमवद्वृत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभानाद्वह्नित्वधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिनो ज्ञानस्य ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वमविवादमेवेत्याशंक्य ग्राह्याभावावगाहिनोऽपि ज्ञानस्य विशेष्याद्यंशे समानप्रकारकस्यैव विरोधिता, जातित्वादिना भासमानवह्नित्वादौ अवच्छेदकत्वावगाहिबुद्धिं प्रति वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्ने तत्रानवच्छेदकत्वधियोऽप्रतिबन्धकत्वात्, एवं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावगाहिप्रतियोगिज्ञानं प्रत्येवाभावज्ञानं विरोधि अन्यथाऽतिप्रसंगादित्याशयेन प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावाभिमतज्ञानयोरसमानप्रकारकत्वं व्यभिचारज्ञाने ग्राह्यस्यावच्छेदकत्वस्य सम्बन्धताप्रदर्शनेन तत्संबंधानवगाहित्वं च दर्शयति वह्न्यभाववद्वृत्तिरिति । वह्नित्वं स्वरूपेणेति । भासते इत्यग्रिमेणान्वयः । स्वरूपेण भानं निष्प्रकारकभानं न तु सप्रकारकभानं वह्नित्ववदभाववृत्तिर्धूम इति वह्नित्वत्वावच्छिन्नविषयकधीविरोधित्वेनानुगमे च स्वरूपतो वह्नित्वावगाहिनो वह्न्यभाववदवृत्तिर्धूम इति ज्ञानस्यासंग्रहो बोध्यः । सम्बन्धमर्यादयेत्यनेन तदंशे निष्प्रकारकत्वमपि दर्शितम् ।

विषयविरोधिविरहादिति । विरोधिताप्रयोजकविषयताविरहादित्यर्थः । अवच्छेदकत्वतदभावरूपविषययोर्विरोधस्य निर्विवादतया यथाश्रुतासंगतेः । विशिष्टस्य-महानसीयत्वादिरूपविशेषणान्तरधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य । अवच्छेदकत्वेन–धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन,'तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्त्या । प्रकारान्तरानुसरणे–अवच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकानवच्छिन्नकिञ्चिद्धर्मपर्याप्तिमत्त्वविवक्षणे । महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादिपर्याप्तावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यवछेदको न शुद्धवह्नित्वादिमात्रवृत्तिधर्मः न्यूनवृ-

तित्वात्। तथा च तादृशधर्मानवच्छिन्नबुद्धिविशेषविषयत्वावच्छेदकत्वादिधर्ममादाय वह्नित्वादेर्धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमिति भावः। वह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकदितरानवच्छिन्नप्रतियोगिता-निवेशो वा।

न च विशिष्टपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः वह्नित्वे प्रत्येकं द्वित्वादिवदभावसौलभ्येन यथाश्रुतमेव साध्विति वाच्यम्। एवं सति महानसीयवह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेः।

साध्यतावच्छेदकघटकयोर्महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वयोः प्रत्येकमवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहेण तदनातिरिक्तस्य विशिष्टस्याप्यनवच्छेदकताया दुर्वारत्वात्। सुतरामिति। विषयविरोधविरहादित्यनुषज्यते। उक्तव्यभिचारज्ञाने दर्शितरीत्या परिष्करणेऽपि व्यापकताप्रविष्टाभावस्य धर्मितत्प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वाभानादिति भावः।

ननु व्यभिचारव्यापकताज्ञानयोर्मणिमंत्रादिन्यायेन परस्परविरोधिता न तु ग्राह्याभावावगाहित्वेनेति समानप्रकारकत्वमनपेक्षितमत आह मणीति। इदमुपलक्षणम्—व्यापकताज्ञानस्य व्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि सामानाधिकरण्यविषयतायास्तन्निरूपितहेतुविषयतायाश्च प्रतिबंधकतानवच्छेदकतया पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतायाः तादृशधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन परामर्शकारणतावच्छेदके निवेशासंभवाद्वह्निव्याप्यो धूमो धूमवान् पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनरूपाद्व्यभिचारधीविरोधिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वारेत्यपि बोध्यम्।

(दी०) व्यापकताज्ञानादेवानुमितिरिति च नानुभविकं न वा यौक्तिकम्। ज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे ज्ञानादिमानित्यनुमितेरयोगात्। अन्यथा जातित्वेनाऽनुभवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातित्वादिना वा तथात्वग्रहेऽपि तत्प्रसङ्गात्। एतेन केवलान्वयिसाध्यकत्वज्ञानमेवानुमितिहेतुरित्यपि परास्तम्। सर्वजनानुभवसिद्धानुमितिभावे धूमादिदर्शनानन्तरं जायमाने गृह्यमाणव्यतिरेकवह्न्यादिज्ञानेऽसम्भवाच्च।

प्रमेयत्वादेश्च घटादिवृत्तित्वं केवलान्वयित्वेन कथञ्चित्तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वेन वाऽनुमेयम्, न तु ज्ञेयत्वादिहेतुका तदनुमितिरानुभविकी ।

(गा०) ननु केवलान्वयिसाध्यकानुमितेर्भ्रमं विनोपपादनाय गुरुशरीरापि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिरेवानुमितिप्रयोजिका वाच्येत्यत आह व्यापकतेति । ज्ञानादिमानित्यनुमितेरिति । स्वरूपतो ज्ञानत्वादिविधेयतावच्छेदकावगाह्यनुमितेरित्यर्थः । अयोगादिति । यद्धर्मावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्तेन रूपेण साध्यतावच्छेदकमनुमितिविषय इति नियमस्य भवताऽभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । व्यतिरेकिसाध्यकस्थले साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानम् केवलान्वयिसाध्यकस्थले तु व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानं हेतुरित्युक्तौ वह्न्यभाववदवृत्तित्वाज्ञानात्स्वरूपतो वह्नित्वादिविषयिण्या वह्निमानयमित्याद्यनुमितेर्निर्वाहात् विषयतया केवलान्वयिनो ज्ञानस्य साध्यतानुसरणम् । वाच्यत्वत्वादेरखंडधर्मत्वाभावेन स्वरूपतोऽभानात्तदवच्छिन्नसाध्यकोपेक्षा । निर्धर्मितावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य व्यभिचारग्रहाप्रतिबध्यतया सधर्मितावच्छेदकस्य स्वरूपतो ज्ञानत्वानवगाहितया च न तस्य ज्ञानवानित्यनुमितिहेतुतासंभव इति ध्येयम् ।

रूपान्तरेण व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शस्य स्वरूपतो विधेयतावच्छेदकभासकत्वोपगमे बाधकमाह अन्यथेति । तन्मात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य स्वरूपतस्तद्धर्मभासकत्वोपगमे । जातित्वेन–जात्यन्तरसाधारणेन, व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वग्रहान्नातिप्रसंग इत्याशयेनाह अनुभवत्वव्यापकेति । प्रत्यक्षत्वानुभवत्वसाधारण्यवारणायानुभवत्वव्यापकेति अनुभवतदन्यवृत्तीत्यर्थकम् । स्मृतित्वव्यावर्तनायानुभववृत्तित्वनिवेशः । सत्तागुणत्वव्यावर्तनाय गुणत्वव्याप्येति किञ्चिद्गुणावृत्त्यर्थकम् । तथात्वग्रहेऽपि–व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहेऽपि । तत्प्रसंगात्–स्वरूपतो ज्ञानत्वविषयकानुमितिप्रसंगात् । न चोक्तरूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकज्ञानानुमित्यजनकत्वेऽपि ज्ञानत्वत्वेन तद्ग्रहस्य तादृशानुमितिजनकत्वमविरुद्धमिति

धाच्यम्, तथासत्यसति सिद्धिविशेषादिरूपताद्दशानुमितिप्रतिबंधके ज्ञानत्ववत्त्वानयमित्येतावन्मात्राकारिकाया अनुमितेर्विलोपप्रसंगात्।

यत्तु—स्वरूपतो यत्र ज्ञानत्वादिकं सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतया भासते ताद्दशाद्व्यापकतावच्छेदकत्ववज्ज्ञानसमानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिपरामर्शाज्ज्ञानवानयमित्याद्यनुमितिः, यत्र च ज्ञानत्वत्वादिनैव तत्तथा भासते ताद्दशाद्व्यापकतावच्छेदकज्ञानत्ववत्समानाधिकरणहेतुमानयमिति परामर्शाज्ज्ञानत्ववद्वानयमित्याकारानुमितिरिति—कैश्चिदुच्यते। तदसत्—व्यापकतावच्छेदकजातिविशेषवज्ज्ञानसमानाधिकरणहेतुमानयमित्यत इव ताद्दशज्ञानत्ववज्ज्ञानसमानाधिकरणहेतुमानयमित्यतोऽपि ज्ञानवानयमित्यनुमितेरयोगात्। ताद्दशपरामर्शयोरविशेषणैकस्मादेव ताद्दशानुमितिर्नान्यस्मादिति फलवैषम्यस्यानुभवविरुद्धत्वात्, अन्यथा वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्। ज्ञानत्ववज्ज्ञानवानयमित्याकारानुमितिर्द्विधा-ज्ञानत्वविषयिणी कदाचित् कदाचिज्ज्ञानवानयमित्यनुमितिरिति नियमस्य तावताप्यनिर्वाहाच्च।

तद्धर्मावच्छिन्नेतरावृत्तित्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानात्तद्धर्मप्रकारेण साध्यानुमितिस्तत्रेतरत्वप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्धर्मस्य याद्दशं भानमनुमितावपि तस्य ताद्दशं भानमिति नियमः। अतो व्यापकतावच्छेदकज्ञानत्ववदितरावृत्तिधर्मवत्समानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिज्ञानात ज्ञानत्ववानयमित्यनुमितिः, व्यापकतावच्छेदकज्ञानेतरावृत्तिधर्मवत्समानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिपरामर्शाच्च ज्ञानवानयमित्याद्यनुमितिरिति तु सूक्ष्मदर्शिनः।

प्रतियोगिताधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावज्ञानमनुमितिहेतुः, तत्र साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतोऽपि भानसंभवात्तदीयसाध्यतावच्छेदकतुल्यानुमितौ तद्विषयतेति नियमान्न किञ्चिदनुपपन्नमित्यपि वदन्ति।

तत्तद्वह्नित्वरूपेण प्रतियोगित्वेऽपि वह्नित्वरूपेण प्रतियोगित्वाभावमभ्युपगच्छतः प्रगल्भस्य मते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽप्रतियोगित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुः तत्र स्वरूपतोऽपि साध्यतावच्छेदकभानसंभवात्सर्वसामंजस्यमिति ध्येयम्।

ननु साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानमात्रस्यानुमितिहेतुत्वे भ्रमं विना केवलान्वयिसाध्यकमनुमानं नोपेयम्, तथा च केवलान्वयिसाध्यकहेतुमत्तापरामर्श एवानुमितिहेतुरास्ताम् व्यतिरेकिसाध्यके केवलान्वयित्वभ्रमादेवानुमितिरिति विपरीतं कुतो न स्यादित्यत आह-अत एवेति । ज्ञानत्वत्वावच्छिन्ने केवलान्वयित्वावच्छेदकत्वज्ञानात् स्वरूपतो ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानाद्यनुमितेरनुपपद्यमानत्वादेवेत्यर्थः । उक्तरीत्या तदुपपत्तिमाशंक्य दूषणान्तरमाह-सर्वैति । गृह्यमाणव्यरेकवह्न्यादीनां न मानसमेवेति शंकानिरासाय सर्वजनानुभवसिद्धानुमितित्वकथनम् । केवलान्वयित्वभ्रमासंभवाय गृह्यमाणव्यतिरेकेति ।

नन्वेवं केवलान्वयितया गृह्यमाणवाच्यत्वादेरनुमितिनिर्वाहाय व्यापकज्ञानहेतुताकल्पनमपि दुर्वारमेव। न च वाच्यत्वत्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानकालेऽपि सम्बन्धविधयाऽभावे वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि असमानप्रकारकं व्याप्तिज्ञानं संभवत्येवेति न व्यापकताधीहेतुतेति वाच्यम् । अभावत्वावच्छेदेनानुयोगितात्वावच्छेदेन वा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानदशायां साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहस्य दुरुपपादत्वात् समानप्रकारविरोधिज्ञानसत्त्वात् । स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्धावपि भ्रमात्मकबाधज्ञानसंभवात् । अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रकारत्वे तादृशव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाभावविषयकप्रमात्मकविरोधिज्ञानस्यापि सुलभत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वरूपसंबन्धेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानादिनिष्ठवाच्यत्वविषयतायामेव तादृशप्रतियोगिताकत्वं प्रसिद्ध्यति। न च विषयतानिष्ठं सप्रतियोगिकत्वमभावादिनिष्ठन्ततोऽन्यजातीयमेव न त्वेकजातीयमिति वाच्यम्, मिथो वैलक्षण्यस्याप्रामाणिकतया एकजातीयताया आवश्यकत्वात्। अत एव संयोगसाधारण्यात्सप्रतियोगिकत्वमेवाभावत्वमित्यस्यासंभवं वक्ष्यति विरोधग्रन्थे ।

यत्तु-अभावत्वाविषयकं साध्यरूपप्रकारांशे निर्धर्मितावच्छेदककं दर्शितविपरीतज्ञानाप्रतिबध्यं साध्यीयवदवृत्तिमानित्याकारकं व्याप्ति-

ज्ञानं तदापि संभवतीति–कस्यचिन्मतम्। तदशुद्धम्–तावताप्यभ्रान्तस्य केवलान्वयिसाध्यकानुमितिर्दुरुपपादैव व्यापकताधीहेतुत्वमन्तरेण। एवं तद्व्याप्तिज्ञानं प्रति तदीयत्वसहिताभावत्वेनाभावविषयकमनतिप्रसक्तेन तदीयत्वसहितानुयोगिताविशेषत्वेनानुयोगिताविशेषरूपाभावत्वविषयकं वा तन्नास्तीत्याकारकज्ञानमेव यथा विरोधि न तु विषयितादिसाधारणतयाऽतिप्रसक्तेन तदयित्वादिनाऽभावमनुयोगिताविशेषं वावगाहमानं तथा हेतुमति साध्यं नास्तीत्याकारकं साध्यीयत्वाभावत्वाभ्यामभावविषयकं तदीयत्वानुयोगिताविशेषत्वाभ्यामनुयोगिताविषयकं वा व्यभिचारज्ञानमेवानुमितिजनकज्ञानविरोधि न त्वतिप्रसक्ततदीयत्वमात्रेणाभावादिविषयकम्। एवं चाभावत्वानवच्छिन्नेऽनुयोगिताविशेषत्वानवच्छिन्नानुयोगितायां वा तदीयत्वावगाहि-अभावत्वावच्छिन्नेऽनुयोगिताविशेषत्वरूपेणानुयोगितायां वाऽतदीयत्वज्ञानाप्रतिबध्यं ज्ञानं नानुमितिहेतुः संभवति तदीयत्वमात्रेणाभावविषयकसाध्याभावधर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यज्ञानदशायामनुमित्यनुपपत्तेरिति उपदर्शितकेवलान्वयित्वग्रहेऽनुमितिर्दुरुपपादैवेत्याशंक्य तत्र केवलान्वयित्वग्रहदशायां तत्साध्यकानुमित्यसंभवेऽपि तत्र पक्षवृत्तित्वानुमित्यैव तत्कार्यस्य पक्षे साध्यसंशयनिवृत्त्यादेः संभव इत्याशयेनाह प्रमेयत्वादेरिति।

ननु केवलान्वयित्वस्य प्रमेयत्वादावग्रहदशायां घटादौ तत्संशयनिवर्तिकाऽनुमितिः कथमभ्रान्तस्योपपाद्यतामित्यत आह कथञ्चित्तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वेनेति। लिङ्गेनेति शेषः। व्यापकताज्ञानाद्घटादौ मेयत्वादिसाध्यकानुमितिवादिमते प्रमेयत्वादौ घटादिवृत्तित्वानुमापकोक्तलिङ्गज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः।

ननु यत्र स्थले यत्र घटवृत्तिज्ञेयत्वादिर्हेतुस्तत्र प्रमेयत्वमित्यादिसहचारज्ञानाभावात् घटवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकता मेयत्वादौ न पूर्वं गृहीताऽपि तु यत्र ज्ञेयत्वादिहेतुस्तत्र प्रमेयत्वमित्यादिसहचारज्ञानात् ज्ञेयत्वमेयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्यापकतामात्रं तत्र सिद्धान्तिमते घटादौ प्रमेयत्वानुमितिः संभवति न तु प्रमेयत्वादौ घटादिवृत्तित्वानुमितिरुक्तलिङ्गाग्रहादित्यत उक्तं कथञ्चिदिति। व्यापकत्वनिरूपकतया भासमाने ज्ञेयत्वत्वाद्यवच्छिन्ने उपलक्षणविधया घटादिवृत्तित्वग्रह इति रीत्याऽभावप्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भानस्याप्रामा-

णिकत्वे तु विशिष्टव्यापकताघटकप्रत्येकयावत्पदार्थोपस्थितौ विशिष्टव्यापकताव्यावर्तकविशेष्यव्यापकत्वे निश्चीयमाने विशिष्टस्य सहचारग्रहमनपेक्ष्यैव विशिष्टव्यापकतानिश्चयस्य संभवेन तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वरूपालिङ्गस्य प्रमेयत्वादौ निश्चयोपपत्तेरित्यर्थः ।

(१)व्यापकताज्ञानाद्घटादौ प्रमेयत्वसाध्यकानुमितिवादिमते मेयत्वादौ घटादिवृत्तित्वानुमापकोक्तलिङ्गज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु प्रमेयत्वादावुक्तलिङ्गसम्भवेऽपि तादृशलिङ्गे घटादिवृत्तित्वसहचारग्रहासत्त्वे तद्व्याप्तेर्दुर्ग्रहात्तदनुमित्यसम्भवेन केवलान्वयिसाध्यकानुमितेरावश्यकतेत्यतः कथंचिदिति । उक्तलिङ्गे विशिष्य घटवृत्तित्वादिव्याप्तिग्रहासम्भवेऽपि यद्वृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकं तत्तद्वृत्तीति सामान्यमुखव्याप्तिग्रहः सुलभ एव । घटवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकमपि घटावृत्ति स्यादित्यप्रयोजकत्वशङ्कया च नोक्तलिङ्गे घटवृत्तित्वव्याप्तिग्रह इति तु न शंक्यम् । घटवृत्त्यधिकरणघटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेन निरुक्तलिङ्गस्यैव व्याघातादिति भावः ।

इदमत्रावधेयम् । केवलान्वयिसाधारणव्याप्तेः साध्यसामानाधिकरण्यरूपाधिकांशघटिततया गौरवेण तत्साध्यकानुमानाभ्युपगमोऽनुचितः । पक्षवृत्तिहेतुव्यापकं साध्यमिति ज्ञानादेवानुमितेः स्वीकरणीयत्वात् । यदि च व्यापकताज्ञाने प्रतियोगित्वादिकं प्रकारः साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञाने तु संसर्ग इत्यतः किमपि लाघवं स्यादिति मन्यते, तदा पक्षीयहेतुमत्तावच्छेदेन साध्यवत्तावगाहिनः साध्यांशे व्यापकतारूपसंसर्गावगाहित्वेन हेतुता किं नोपेयते ? व्यापकताज्ञाने वह्नित्वत्वादिविषयतानिवेशेन गौरवाच्चेद्बिभेषि, तदा प्रमादिरूपसाध्यतावच्छेदकांशे प्रमात्वादिरूपविशेषणावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानस्य प्रमेयत्वादिसाध्यकानुमितिहेतुतां किमुपेक्षसे प्रमात्वविषयतानिवेशस्योभयमते तुल्यत्वात् । एकरूपेणावच्छेदकत्वेऽप्यन्यरूपावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभावस्य सुवचत्वात् । असर्वविषयकप्रमाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि प्रमा-

---

(१) इत आरभ्य भाव इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

त्वाद्यवच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकतायाः सुघटत्वात् । केवलान्वयिहेतुकस्थलेऽपि सर्वविषयकेश्वरीयप्रमायाः, व्यतिरेकिहेतुकस्थले तु हेतुमद्यावद्विषयकान्यतमप्रमायाश्च केनाऽपि रूपेण हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाच्च प्रमात्वसामानाधिकरण्येन व्यापकतावच्छेदकत्वस्याक्षतेः । विशिष्य हेतुविषयतामनन्तर्भाव्य कारणताकल्पनं व्यापकतापरामर्शहेतुतावादिनाऽपि शक्यमिति केवलान्वयिव्यावृत्तव्याप्तेः साधनभेदेऽप्यभेदोऽकिञ्चित्करः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य प्रामाणिकत्वे साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानहेतुत्वमतेऽपि केवलान्वय्यनुमानं निराबाधमेव । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावस्याप्रामाणिकत्वेपि [१]व्यधिकरणसमवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वादिमद्भेदवत् व्यधिकरणवाच्यत्ववत्त्वविशिष्टावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावरूपव्याप्तेः प्रसिद्धिसम्भवात् । न च व्यधिकरणसाध्यावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वाभावस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारिहेतावपि साध्यावच्छिन्नान्यदीयाभाववद्वृत्तित्वाभावमादाय सल्लिङ्गकपरामर्शसम्भव इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसहिताभावत्वमात्रावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकताया एव व्याप्तिघटकत्वात्, धूमीयत्वादिना घटाभावादिमद्वृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितायां अभावनिष्ठावच्छेदकतायां व्यधिकरणतया धूमादेरिव समानाधिकरणतया घटादेरप्यवच्छेदकत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतावदतदभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताया व्यधिकरण इव समानाधिकरणेऽपि स्वीकारादिति नवीनः पन्थाः ।

अथ समवायित्वेन वाच्यत्ववान्नायमिति प्रतीतिबलाद्भेद एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताको न त्वत्यन्ताभावोऽपि तथा, अतएव दीधितिकृता प्रमेयत्वादिकेवलान्वयिधर्मावच्छिन्नहेतुकस्थले तद्रूपस्य व्यधिकरणतया प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वासम्भवेन साध्याभावसजातीयतद्व्यापकाभावप्रतियोगि-

---

[१] व्यधिकरणसमवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्ववत्त्वविशिष्टावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावरूपव्याप्तेः—इतिपुस्तकान्तरे पाठः ।

तावच्छेदकत्वं निराकृत्य यथाश्रुतमिश्रलक्षणदूषणमपि सङ्गच्छते, अन्यथा समवायित्वादिना प्रमेयत्वादेरपि तादृशप्रतियोगिताच्छेदकत्वसम्भवेन तल्लक्षणनिर्वाहात् । न च तादृशाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव न तु तादृशप्रतियोगिताकत्वेन साध्याभावसजातीय इति न तल्लक्षणघटक इति वाच्यम् । समनियताभावैक्येन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्यापि स्वसमनियततादृशप्रतियोगिताकाभावरूपत्वादिति चेन्न, समवायितया वाच्यत्ववान्नायमिति प्रतीतिवत् समवायितया वाच्यत्ववान्नात्रेति प्रतीतेरपि दुर्वारत्वात् ।

माभूद्वा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽभावस्तथाऽपि साध्यवदनिरूपितत्वावच्छिन्नाधेयत्वाभाव एव व्याप्तिः । केवलान्वयिनि साध्यवदनिरूपितत्वं किञ्चिदनिरूपितघटादौ प्रसिद्धं तदवच्छिन्नाधेयत्वाभावस्तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव प्रसिद्धः । व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणाधेयत्वे प्रतियोगिनि साध्यवदनिरूपितत्वसत्त्वेन तद्रूपावच्छिन्नाधेयत्वाभावः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव तस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः ।

सत्तादिनिष्ठद्रव्यगुणादिनिरूपिताधेयताः स्वस्वनिरूपकद्रव्यगुणादिरूपाधिकरणभेदाद्भिद्यन्त एव, अत एव द्रव्याद्याधेयतायाः गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नत्वाद्गुणाद्याधेयतायाश्च तदनवच्छिन्नत्वात्तेन रूपेण सत्तादेर्गुणाद्यवृत्तित्वादतः सत्तादिनिष्ठगुणाद्याधेयत्वं द्रव्यत्वादिसाध्यवदनिरूपितमेव ।

परे तु साध्याभाववद्वृत्तितायाः साध्यवद्वृत्तित्वान्यवृत्तित्वत्वेन निवेशः, अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तेः अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्याव्याप्यवृत्तितानये साध्याभावस्थले साध्यवद्भेदनिवेशेऽपि तदप्रतीकारात् । एवञ्च केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिवारणाय साध्यवन्निरूपितवृत्तौ हेतुनिष्ठत्वं निवेशनीयं, तथाच वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ ज्ञेयत्वादिहेतुनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्तित्वं तदन्यवृत्तिराकाशाभावादौ प्रसिद्ध्यति तदभावस्य ज्ञेयत्वादौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयः । न च तथाऽपि वाच्यं प्रमेयादित्यादौ साध्यवन्निरूपितप्रमेयनिष्ठवृत्तिभिन्नवृत्त्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ।

स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्तित्वं तद्भेदनिवेशनेन सामंजस्यात् । यदा यत्र हेतुव्यक्तौ लक्षणं संगमनीयं तदा स्वपदेन तस्यैवोपादेयतया तत्प्रमेयव्यक्तौ साध्यवन्निरूपिततत्तन्निष्ठवृत्तिभिन्नप्रमेयान्तरनिष्ठवृत्तिशून्यत्वमादाय लक्षणसमन्वयात् । अवच्छेदकभेदेनाधेयताभेदे हेतुनिष्ठत्वस्थाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवं चोक्तस्थले रूपान्तरावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्व एव विशिष्टान्यत्वप्रसिद्धिः । हेतौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वान्यरूपान्तरावच्छिन्नसाध्यवद्योक्तवृत्तित्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वान्या या वृत्तिस्तदनवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । अवच्छेदकभेदेऽप्याधेयताया अभेदे हेतुतावच्छेदकनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वं तदन्यवृत्तितावच्छेदकताशून्यत्वं हेतुतावच्छेदके निवेशनीयमित्याहुः ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकत्वशून्यत्वं हेतौ निवेश्यम् । स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकाभावत्त्वमेव स्वावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिः । वाच्यत्वत्वस्यैव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तु व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव इति वदन्ति ।

(दी०) एवं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमपि नानुमित्यौपयिकं गौरवात्, व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाच्च । वह्न्यभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगी धूमाभाव इति ज्ञानं धूमाभावाभावत्वेन तत्र वह्न्यभावसामानाधिकरण्यबुद्धिं कदाचिद्विरुन्ध्यात्, न तु धूमत्वेन भिन्नप्रकारकत्वात् । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीना च धीर्नानुमितिस्तत्त्वेनाननुभवात्, क्लृप्तकारणाभावात्, सामग्रीभेदकल्पनायाश्चानुभवैकाधीनत्वात्, किन्तु विजातीया । तत्करणमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरेव । क्लृप्तप्रमाणद्वयसमाहारसमशीलं च युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसन्धानम् ।

(गा०)अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयिष्यन् व्यतिरेकव्याप-

कताया अप्यनुमित्युपयोगितां खण्डयति एवमिति। गौरवादिति। अस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वापेक्षयेत्यादिः। तादृशप्रतियोगित्वज्ञानस्य विजातीयप्रमितिहेतुताया भवतोऽप्यावश्यकत्वाच्छरीरगौरवमकिञ्चित्करमत आह व्यभिचारज्ञानेति। व्यभिचारज्ञानघटितसामग्र्या अनुमितिप्रयोजकत्वे आकांक्षादिज्ञानघटितसामग्र्या अपि तथात्वापातेन शब्दादीनामपि स्वतन्त्रप्रमाणताभङ्गप्रसङ्ग इति भावः।

ननु हेत्वाभावाभावे हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहरूपव्यभिचारज्ञाने हेत्वभावे साध्याभावव्यापकताधीर्विरोधिन्येव व्यापकाभिमतस्याभावे व्याप्याभिमतसामानाधिकरण्यग्रहे व्यापकताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यत आह वन्ह्यभावेति। तत्र-धूमे। कदाचिद्विरुन्ध्यादिति। धूमाभावाभावत्वेन वन्ह्यभावसामानाधिकरण्यग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यतया वन्ह्यभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया धूमाभावे भानात्तत्र तादृशाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य ग्राह्याभावावगाहित्वादिति भावः। प्रतियोगित्वस्य संसर्गविधया ज्ञाने प्रतियोगित्वाभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न वास्तवमित्याशयेन कदाचिदित्युक्तम्। न तु धूमत्वेनेति। तत्र वह्न्यभावसामानाधिकरण्यबुद्धिं विरुणद्धीति विपरिणतमनुषज्यते। भिन्नप्रकारकत्वादिति। धूमाभावाभावत्वप्रकारकत्वेन तुल्यवित्तिवेद्यतयाऽपि धूमाभावे प्रतियोगित्वानवगाहनादित्यर्थः।

ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादपि पक्षे साध्यनिर्णयो भवति, तस्य च प्रत्यक्षादिरूपत्वासम्भवेनानुमितित्वमावश्यकमित्यत आह व्यतिरेकेति। तत्त्वेन—अनुमितित्वेन। अननुभवादिति। अर्थापद्यामीत्यनुव्यवसायस्यैव तत्रोत्पत्तेरिति भावः।

ननु तत्रानुमितित्वानुभवस्य सविवादत्वेऽपि अनुमितिसामग्रीजन्यतयाऽनुमितित्वमावश्यकमित्यत आह क्लृप्तेति। साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्यैव लाघवेनानुमितिहेतुतायाः क्लृप्तत्वादिति भावः। ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटितसामग्रीजन्यत्वमपि पृथगनुमितित्वप्रयोजकं वाच्यमित्यत आह सामग्रीभेदेति। एतस्या अपि अनुमितिसामग्र्यन्तरत्वकल्पनायाश्चेत्यर्थः। अनुभवेति। अनुमितित्वानुभवेत्यर्थः। न तु तद्वदवृत्तित्वज्ञानाजन्यस्यानुमितित्वमित्येवा-

ह किन्त्वित्यादिना। विजातीयेति । अनुमितित्वविरुद्धजातिमतीत्यर्थः । अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायात्प्रत्यक्षविजातीयाऽनुमितिप्रमावत् शाब्दयामीत्यादिप्रतीतिबलात् शाब्दाख्यप्रमित्यन्तरवच्चार्थापद्यामीत्यनुव्यवसायबलादपि विजातीयप्रमासिद्धेर्दुर्वारत्वात् । तस्या अनुमितित्वाननुभवेऽपि अनुमितित्वे शाब्दादिबुद्धेरपि तथात्वप्रसङ्गाद्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटिताया इवाकांक्षादिज्ञानादिघटिताया अपि सामग्र्या अनुमितिप्रयोजकतासम्भवादिति भावः ।

नन्वेवं तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्ग इत्यत्रेष्टापत्तिमाह तत्करणमपीति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमेवेति योजना । अर्थापत्तिः-अनुपपद्यमानो योऽर्थस्तज्ज्ञानम् ।

नन्वेवमन्वयव्याप्तिप्रकारेण साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारेण च पक्षे हेतुमत्ताज्ञाने ज्ञानयौगपद्यानुगमे उभयजातीयमेकज्ञानमेव स्वीकरणीयमिति जातिसंकरप्रसङ्ग इत्यत आह क्लृप्तेति। क्लृप्तप्रमाणद्वयसमाहारः-शब्दानुमानादिरूपप्रमाणद्वयसम्वलनम् तत्समशीलं, युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसन्धानम्-अर्थापत्त्यनुमानयोः संवलनम् तथा च यथा तत्रैकसामग्र्या बलवत्त्वान्नैकदा मिथो विजातीयद्वयसामग्रीसमावेश इति न क्लृप्तानुमितित्वशाब्दत्वादीनां सङ्करस्तथा प्रकृतेऽपि सामग्र्या बलवत्त्वकल्पने चानुभवानुरोध एव विनिगमकः । फलसन्देहे च या सामग्री गुरुशरीरा तस्या एव बलवत्त्वं कल्प्यते, तस्या दुर्बलत्वे स्वीयफलेच्छाविशिष्टत्वेन तत्प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया इच्छया समं तत्प्रविष्टकारणानां विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुसामग्र्याः प्रतिबन्धकताबाहुल्येन गौरवात् । न चोभयेच्छासत्त्वे स्वभावतो बलवत्सामग्र्यैव फलजननात्तदानीमुत्तेजकबलेन स्वभावदुर्बलसामग्रीफलवारणाय स्वफलेच्छाविरहविशिष्टाया दुर्बलसामग्रीफलेच्छाया एव बलवत्सामग्र्यामुत्तेजकत्वं वाच्यं, दुर्बलसामग्र्यां च बलवत्सामग्रीफलेच्छाविरहविशिष्टा स्वफलेच्छा विशेषणं वाच्यम्, तथाच दुर्बलसामग्र्यां नाधिकप्रवेश इति किं तस्या गौरवेणेति वाच्यम् । इच्छाविरहविशिष्टाया इच्छाया यत्र विशेषणत्वं तत्रेच्छातद्विरहयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताधिक्यम्, यत्र चेच्छाविशेषविरहविशिष्टेच्छाया उत्तेजकत्वं

न तु विशेषणत्वं तत्र तयोरेव मिथस्तथात्वे विनिगमनाविरह इति प्रतिबन्धकत्वस्याल्पतात्वमिति गुरुसामग्र्या एव बलवत्त्वौचित्यात् ।

वस्तुतो बलवत्याः सामग्र्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छाविरहविशिष्टाया इच्छाया नोत्तेजकत्वं किन्तु विनिगमनाविरहभयेनेच्छामुत्तेजकीकृत्य एकप्रातिबन्धकत्वं स्वफलेच्छावैशिष्ट्यं निवेश्य चान्यप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते तावतैव उभयदिशीच्छादशायां दुर्बलसामग्रीफलप्रतिबन्धोपपत्तिरिति दुर्बलसामग्र्यामिच्छातद्विरहयोरेकत्र निवेशेन प्रतिबन्धकताबाहुल्यमतिस्फुटमेव । प्रकृते च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटिता सामग्री गुरुशरीरा एतादृशव्याप्तेरधिकपदार्थघटितत्वात् अधिकपदार्थांशे भ्रमत्वज्ञानाभावादिनिवेशाच्चेति दिक् ।

(दी०) अथ निर्णीते विना सिद्धीच्छामथार्पत्तेरनुत्पादात् पक्षताजन्यत्वात् साऽप्यनुमितिर्लाघवेन पक्षताजन्यत्वस्यैवानुमितित्वे प्रयोजकत्वात् । न चैवं पक्षताप्रत्यक्षस्यापि तथात्वापत्तिः । इच्छासत्त्वेऽपि कालान्तरे वा तद्विरहसत्त्वेनैककालीनत्वाद्यतीन्द्रियघटितप्रतियोगित्वेन तस्या अतीन्द्रियत्वादिति चेन्न । अनुमितावेव पक्षताया हेतुत्वस्य निरस्तत्वात साध्यादिभेदेनाननुगतत्वात् तज्जन्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । प्रयोजकत्वं च न जनकत्वमसम्भवात, न व्याप्यत्वं मानाभावादित्यादेरसकृदावेदितत्वाच्च । एतेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वमनुमितित्वे प्रयोजकमित्यपि परास्तम् ।

साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिधर्मत्वेन व्याप्यत्वानुमानात् प्रसिद्धसाध्यकैवानुमितिरसापि केचित् ।

(गा०) साऽपि–अन्यथानुपपत्तिज्ञानजन्यधीरपि । अनुमितिरिति । तथाच न तत्करणं प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

नन्वन्वयव्यतिज्ञानाजन्यतया पक्षताजन्याऽपि सा न प्रकृतानुमितिसामग्रीजन्येति न तत्रानुमितित्वप्रयोजकरूपवत्त्वमित्यत आह लाघवेनेति । सामग्रीजन्यत्वापेक्षयेत्यादिः । परामर्शजन्यत्वस्य व्या-

ऽयवत्पक्षवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादिसाधारणतयाऽनुमितित्वप्रयोजकत्वासम्भवात् पक्षताजन्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः। एवम्-पक्षताजन्यत्वमात्रस्य तथात्वे। तथात्वापत्तिः—अनुमितित्वापत्तिः। तत्रापि विषयतया पक्षताया हेतुत्वादिति भावः।

पक्षताया प्रत्यक्षमेव न सम्भवतीत्याह इच्छेति। एककालीनत्वादिति। एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपातीन्द्रियानुमित्साविरहसम्बन्धघटितप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। तस्याः—पक्षतायाः। अनुमितिहेतुत्वमभ्युपेत्यापि संनियतस्यैव प्रयोजकत्वमित्याशयेन दूषयति साध्यादीति। व्याप्यत्वमेव प्रयोजकत्वे तन्त्रम्, अन्यथा सामग्या अप्यननुगमेन तज्जन्यत्वस्यापि प्रयोजकत्वासम्भवादित्याशंक्य प्रयोजकत्वस्य दुर्वचतां परामर्शग्रन्थोक्तां स्मारयति प्रयोजकत्वं चेति।

एतेन-प्रयोजकताया दुर्वचत्वेन। व्याप्तिज्ञानजन्यत्वम् अनुभवत्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नव्यापकताज्ञानजन्यत्वम्। अनुभवत्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादिव्युदासः। अन्वयव्यतिरेकव्यापकतयोरनुगमासम्भवादाह-आदीति। तेनाभावज्ञानजन्यतालाभः। न चैवमप्यभावादिज्ञानानुव्यवसाये तद्विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणेऽप्यभावादिघटिताकांक्षादिज्ञानजन्यशाब्दबोधेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम्। तज्जन्यत्वपदेन तत्करणकत्वविवक्षणात्। शाब्दबोधे च पदज्ञानत्वेनैव करणतयाऽतिप्रसङ्गविरहात्।

व्यतिरेकिस्थलेऽपि अन्वयव्याप्तिज्ञानादेव साध्यनिश्चयो न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात्, अन्वयसहचाराभावेनान्वयव्याप्तिप्रत्यक्षानुपपत्तावपि व्यतिरेकव्याप्त्या तदनुमानसम्भवात् इति,क्लृप्तानुमितिरेवेति न प्रमाणाधिक्यमिति सिद्धान्तं समर्थयतां मतमुपन्यस्यति साध्याभावेति।

ननु साध्याप्रसिद्धिस्थले हेतौ साध्यव्याप्यत्वानुमानसम्भवेऽपि अप्रसिद्धाभावसाध्यकस्थले साध्यव्याप्यत्वस्यापि प्रसिद्ध्यभावेन नानुमितिः सम्भवतीत्यत आह प्रसिद्धसाध्यकेवेति। साध्याप्रसिद्धिस्थले तन्निश्चयस्यैवानभ्युपगमात्तन्निश्चयस्थले प्रतियोग्यादीनां खण्डशः प्रसिद्ध्यधीनसाध्यप्रसिद्ध्यादेः कल्पनादिति भावः। न चा-

न्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः व्याप्यव्यापकभावाज्ञानदशायामपि व्यतिरेकिहेतुना साध्यनिश्चयस्यानुभविकत्वादनुपपत्तेः प्रमाणान्तरत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। तद्व्याप्यव्यापकभावघटकसकलपदार्थोपस्थितिसत्त्वेन मानसतज्ज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिमानसस्यापि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानदशायां सर्वत्र सम्भव इत्याशयात्। अनुमितिस्थले साध्यस्य मानसनिश्चयसंभवेऽप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादनुमानस्यैव साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपान्यथानुपपत्तिज्ञानकालीननिश्चयेऽर्थापयामीत्यनुभवबलादर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं दुर्वारमित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः।

(दी०) अथ वह्न्याद्यभाववति धूमादेः समवायेन तन्तुत्वाद्यभाववति च पटादेः संयोगेन वर्त्तमानत्वात् साध्याभाववति च संयोगेन समवायादिना वर्त्तमानस्य विशिष्यैवाभावो वाच्यः, तथा च जलं जातिमद्गुणवत्त्वात्, गुणवच्च घटादेरित्यादिकं विलीयेत–जातिगुणाभाववतोः समवेतत्वसंयोगित्वयोरप्रासिद्धेरिति चेत्। उपदर्शयेनमपि केवलान्वयिनः सरणिम्, स्वीकुरु वा स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावादिकत्वमेव व्याप्तिम्, स्वत्वानुगमस्य प्रागेव स्वहास्तितत्वादिति।

(गा०) ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तित्वे व्यतिरेकिसाध्यकस्थलेऽपि यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धशून्य एवाधिकरणे साध्याव्यतिरेकप्रसिद्धिस्तत्र साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या भ्रमं विना तत्रानुमितिर्विलीयेतेत्याक्षेप्तुं प्रथमतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमुक्त्वा व्याप्तौ निवेशयति अथेति। विशिष्यैवाभावः–तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन रूपेणाभावः। वाच्यः–तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्तिरूपतया स्वीकार्यः। इत्यादिकम्–समवायसंयोगादिना गुणघटादिहेतुकानुमानम्। अप्रसिद्धेरिति। न च साध्याभाववदनुयोगिकत्वाभाववत्तत्सम्बन्धप्रतियोगित्वविवक्षया नायं दोष इति वाच्यम। वह्निमच्छून्यसंयुक्तघटादीनामपि संयोगादिना वह्न्यादिव्याप्यतापत्तेः–वह्न्यादिमदनुयोगिकतत्संयोगादौ वह्न्याद्यभाववदनुयोगिकत्वाभावसत्त्वात्। तादृशाभाववदनुयोगिकत्वाभाव-

घत्त्वप्रतियोगिकसंयोगादिसामान्यकत्वनिवेशे च सामान्यपदार्थस्य व्यापकताघटिततया व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षयाऽपि गौरवात् ।

सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभावाभाव एव व्याप्तिः जात्यभावादेः समवायघटितसामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि तादृशव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नतदभावः सुलभ एवेति तु वृत्त्यनियामकतया सामानाधिकरण्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतानुपपत्त्या हेयम्।

एनमपि—उक्तानुमानमपि । केवलान्वयिनः सरणिमिति । तथाच विशेषदर्शिनां तत्र जात्याद्यनुमितिर्नोपपद्यत एव किन्तु जात्यादावत्र समवायव्यवृत्त्यभावकत्वादिनां तत्र गुणादिसमवेतत्वानुमितिः, साध्याभाववत्समवेतत्वग्रहविरोधिनः साध्याभाववति समवायादिविरहग्रहस्य सत्त्वे उक्तहेतोः सुग्रहत्वादिति भावः ।

स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वमिति । तथाच साध्याभाववति समवायाद्यसत्त्वग्रहेऽपि साध्याभावे हेतुसमवायव्यवृत्तित्वग्रहसत्त्वान्नोक्तानुमानानुपपत्तिरिति भावः । न चात्रापि सत्ताभाववान् जातित्वादित्यादौ हेतुमति विरोधिताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धिग्रहदशायामनुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । तत्र साध्याभाववदवृत्तिसमवेतत्वादिज्ञानादेवानुमित्युपगमात् । व्यापकताज्ञानहेतुतावादिनाऽपि भेदत्वावच्छेदेन हेतुमदवृत्तित्वग्रहदशायां तादृशव्याप्तिज्ञानादेवानुमितेरुपगन्तव्यत्वात् । प्रतियोग्यधिकरणभिन्नत्वविशेषितहेत्वधिकरणघटितव्यापकतायास्तदा दुर्ग्रहत्वात् ।

न च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया घटादिहेतुकानुमाने का गतिः ? तत्र हेतुमति ज्ञानादौ साध्यरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, साध्याभाववति च संयोगिनि विषयितारूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसिद्धेः, उपदर्शितव्याप्तिद्वयस्यासम्भवादिति वाच्यम्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्तेः प्राचीनैरप्यनभ्युपगमेन तत्र विषयितादिहेतुकानुमानस्यैवोपगमात् ।

नन्वेवं स्वत्वाननुगमात्साधनतावच्छेदकभेदेन व्याप्तेर्भेदप्रसङ्ग इत्यत्रेष्टापत्तिमाह स्वत्रेति । स्वहास्तितत्वादिति । स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिवादिनापीत्यादिः । तथाऽप्येतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशस्य सम्बन्धतया निवेशेन लाघवस्यानपायादिति भावः ।

(दी०) एतेन नीलेतररूपवान् नीलासमवेतत्वे सति गोत्वादित्यादिकं विलीयेत–विशेष्यस्य व्यभिचारित्वात्, विशिष्टस्य चानतिरिक्तवृत्तित्वादित्यपि परास्तम्। साध्याभावस्य विशिष्टहेत्वधिकरणावृत्तित्वात् परम्परासम्बन्धेन विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव वा तत्र हेतुत्वादिति॥

इति केवलान्वयिदीधितिः॥

(गा०) साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिपक्षेऽप्यनुपपद्यमानायाः साध्यव्यभिचारिण्या विशेष्यव्यक्तेर्विशेषणान्तरविशिष्टत्वेन व्याप्यताया निर्वाहरूपमेतत्कल्पावलम्बनप्रयोजनं दर्शयति एतेनेति। नीलरूपवान् व्यक्तिष्वव्यभिचारसत्त्वेन विपरीतविशेषणविशेष्यनीलरूपवत्समवेतत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादिकं नीलरूपाभाववति चित्ररूपवति व्यभिचारेणासदनुमानमतो नीलेतररूपसाध्यकनीलरूपवदसमवेतत्वविशिष्टगोत्वहेत्वनुधावनम्। गोत्वरूपविशेष्यप्रवेशाद्गुणकर्मविशेषादौ गगनादौ च न व्यभिचारः। नीलान्यसमेवतत्वविशिष्टगोत्वे शुद्धगोत्वानतिरेकिणि नीलेतररूपव्यभिचारविरहस्यादुर्घटत्वेऽपि समवेतत्वस्य समवेतभेदेन भिन्नत्वे गोत्वाविशिष्टत्वेन गुणादिव्यावृत्तनीलान्यसमवेतत्वव्यक्तिष्वव्यभिचारसत्त्वेन विपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नहेतुकानुमानमेव सुघटं तद्विशिष्टगोत्वज्ञानदशायां गोत्वाविशिष्टतज्ज्ञानस्यापि सम्भवादिति विशिष्टगोत्वहेतुकानुमानविलोपे क्षतिविरह इत्यालोच्याखण्डं नीलसमवेतत्वाभावं विशेषणतयोपात्तवान्। न च साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकधर्म एव व्याप्तिर्वाच्या, नीलासमवेतत्वविशिष्टगोत्वत्वेन च गोत्वस्य न नीलगोवृत्तित्वमतो विशिष्टगोत्वत्वं तदनवच्छेदकमेवेति वाच्यम्। विशिष्टस्यानतिरेकितया साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकविशेष्यीभूतगोत्वत्वे विशेषणान्तराविशिष्टेऽपि तदनवच्छेदकत्वासम्भवात्। एतदभिसंधायैव द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्राव्याप्तिर्नोपदर्शिता। तत्र स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यमात्रस्य साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकतया तदादायैव विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यतोपपत्तेः। नीलासमवेतत्वस्य तादृशसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं च द्रव्यत्वादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितायामवच्छेदकमि-

ति न तन्मात्रमादायापि विशिष्टगोत्वादेर्व्याप्यत्वोपपत्तिः ।

अथैतत्कल्पेऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभावस्य विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्त्वानतिरिक्ततया हेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति चेन्न । अनुयोगिताविशेषरूपसाध्याभावत्वे स्वाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अनुयोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकादिभेदेन भिन्नतया शुद्धसत्ताभावादिनिरूपिताभावत्वस्य द्रव्यादिवृत्तितावच्छेदकत्वे विशिष्टाभावनिरूपिताभावत्वे तदभावसौलभ्यात् ।

एतेन जात्यभाववान् गुणत्वादित्यादौ साध्याभावस्य द्रव्यत्वादेर्हेत्वधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वेऽपि साध्याभावसामान्यानिवेश्यापि तदुपपत्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकाद्यैक्येऽभावव्यक्तिभेदेनानुयोगिताभेदानभ्युपगमात्, गुणत्वादिसाधारणतया साध्यनिरूपिताभावत्वे स्वाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

अथैवमपि सत्ताभाववान् गुणकर्मान्यत्वे सति द्रव्यान्यत्वादित्यादावगतिरेव विशिष्टहेतुमति साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । साध्याभाववति गुणादौ हेतुघटकविशेष्यवृत्तेर्व्याप्तिद्वयस्यैवानिर्वाहादिति चेत् । एतदभिसन्धायैव विशिष्टहेतुकस्थले विशेष्यविशेषणसम्बन्धस्य हेतुत्वमनुसृतं परंपरेत्यादिना ।

केचित्तु अभावस्येव भावाभावस्याप्यभावत्वेन वृत्तिर्विशेषणताविशेषणैव नास्तीति प्रत्यये सर्वत्रैकजातीयसम्बन्धावगाहिताया आनुभविकत्वादिति स्वाधिकरणे विशेषणताविशेषणैवावृत्तित्वमभावस्य विवक्षणीयम् । आकाशाभावादेरात्मादौ आकाशाभावत्वेनैव दैशिकविशेषणतया वृत्तिः न तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावाभावत्वेन काल एवाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो नास्तीति प्रत्ययात् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावस्याभावरूपाकाशाभाव आत्मनीत्याद्याधाराधेयभावे प्रत्यये तादृशाभावाभावत्वस्योपलक्षणतयैव भानोपगमादित्याकाशाभावादेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे साध्य आत्मत्वादिहेतौ नाव्याप्तिरिति तत्तद्विशिष्टहेतुकस्थले स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिरेव निर्वहतीत्याहुः ॥

इतिश्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचितानुमानगादाधर्यां केवलान्वयिप्रकरणम् ॥

केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।

(चि०) केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षः । यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः ।

(दी०) व्याप्तिग्रह इति साधारणोक्तिः । तत्र केवलान्वयिन्यभावाच्च । साध्यव्याप्यत्वं तद्वदन्यावृत्तित्वादिरूपमन्ततः साध्य एव प्रसिद्धम् ।

(गा०) केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्ष इति मूलम् । यथाश्रुतैतल्लक्षणं साध्यसाधनोभयवत्तया निश्चीयमानधर्मिरूपसपक्षपदार्थस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां पराहतमिति तदर्थमाह यत्र व्यतिरेकसहचारेणेति । व्यतिरेकसहचारेणैवेत्यर्थः । तथाचागृहीतव्याप्तिकं केवलव्यतिरेक्यनुमानलक्षणमिति पर्यवसितम् ।

तत्र व्याप्तिपदस्यान्वयव्याप्तिपरत्वे गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदः व्यातिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकतेति स्वमतसाधारण्यानुपपत्तिरत आह दीधितौ व्याप्तिग्रह इतीति । साधारणोक्तिरिति-मतभेदेनान्वयव्याप्तिव्यातिरेकव्याप्त्युभयपरमित्यर्थः । मतभेदेन लक्षणभेदात् अनुगतरूपेण व्याप्त्योरुपादानमनुचितमिति शब्दस्यैव साधारणत्वमुक्तम् । स्वमते व्यतिरेकव्याप्तेरेव व्यातिरेकसहचारग्राह्यतया व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रह इत्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रह एवानुमित्यङ्गमित्यर्थे पर्यवसानात्प्रकृतानुमित्यौपयिकव्याप्तित्वव्यापकव्यातिरेकव्याप्तित्वकत्वमित्यत्र एवं केवलव्याप्तिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यमित्यनेन सूचिते लक्षणे पर्यवसानमित्यवधेयम् । पूर्वपक्षिणा मीमांसकेन केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमात्तेन केवलान्वयिन्यभावाच्चेत्यनेन केवलान्वय्यनुमानानुपपत्तिप्रदर्शनमसङ्गतमतस्तत्रेत्यादौ पूरयति तत्रेति । नैयायिकस्येत्यर्थः । तथाच नैयायिकस्य स्वमतसिद्धकेवलान्वय्यनुमानानुपपत्त्या व्यतिरेकव्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वोपगमो न युक्त इति मूलाभिप्रायः । पृथिवीत्वादिहेतावितरभेदरूपसाध्यनिरू-

पितस्वव्यापकसाध्यरूपान्वयव्याप्तेः स्वत्वघटितायाः पक्षातिरिक्तेऽसत्त्वात् अप्रसिद्ध्या नानुमानसम्भव इति व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्त्यनुमानाशङ्कया असंगतिरतो व्याचष्टे साध्यव्याप्यत्वमिति। तद्वदन्यावृत्तित्वमिति। अस्यापि साध्यधर्मिकान्योन्याभावगर्भहेतुव्यापकताग्रहप्रतिबध्यव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनान्वयव्याप्तिरूपता व्यतिरेकव्याप्तिबुद्धेश्च हेत्वभावे साध्यभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वबुद्धावेव विरोधितेत्याशयः।

वस्तुतो यद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्रूपवान यः स तद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तितद्रूपवानिति सामान्यतो व्याप्त्या पक्षधर्मताबलादप्रसिद्धाया अपि पृथिवीत्वत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकेतरभेदत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तिपृथिवीत्वत्वरूपान्वयव्याप्तेः पृथिवीत्वे ग्रहसम्भव इति मूलाशयः।

ननु पृथिवीतराभिन्नावृत्तित्वरूपसाध्यस्य पृथिवीमात्रवृत्तिधर्मान्तरे प्रसिद्धिरुपगन्तव्या। तत्रापि चेद्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानुमाना तत्प्रसिद्धिरित्युच्यते तदाऽनवस्था। मानान्तराद्यदि तत्प्रसिद्धिस्तदा पृथिवीत्वेपि सा समाना। मानान्तरं च नानुमानान्तरं तत्रापि साध्यप्रसिद्ध्यपेक्षणात्। न प्रत्यक्षं तत्र विपरीतकोटेरप्युपनीतभानसम्भवेन तन्निश्चयासम्भवादित्यत आह अंततः साध्य एवेति। साध्ये साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य विरोधिन भानासम्भवादुपनयसहकृतेन तेन न तत्र साध्यवदन्यमात्रवृत्तित्वनिश्चयः सम्भवतीति भावः। उपस्थिताभावानामन्यत्रापि कदाचिन्मानसात्तन्निश्चयसम्भवेनांतत इत्युक्तम्।

(चि०) ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्। अत्र च व्यतिरेकिसहचारात्तत्र व्याप्तिरन्वयस्य न पक्षधर्मता। न च व्याप्तिपक्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं द्वयमनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम्। अननुगमात्। न चान्यतरवत्त्वं तथा, एकप्रमाणपरिशेषापत्तेः। न

च तृणारणिमणिन्यायेनानुमितिविशेषे तत्कारणत्वमिति वाच्यम्। व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः—उभयसिद्धक्लृप्तत्कारणस्याभावात्। न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम्। गौरवात्, केवलान्वयिन्यभावाच्च। अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमेवानुमीयते, एवं व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः स एव व्यतिरेकीत्युच्यते इति। तत्रान्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः। अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासेऽन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वादिति।

उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात्। न चैवं व्याप्तिग्रह एव पृथिवीतरभिन्नेति भासितं, नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति चेत्। सत्यम्। गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात्। अत एवाचार्यः पक्षतावच्छेदके न हेतुत्वमनुमेने। पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वा पृथिवी इतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च।

(दी०) निरुपाधीति। उपाधिज्ञानाहितव्यभिचारज्ञाननिरासाय पृथिवीत्वमिति। पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यत्र हि पृथिवीत्वत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वे इतरभेदसामानाधिकरण्यं भासते। पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र शुद्धपृथिवीत्वविशिष्टे तदवच्छेदेनेतरभेद

इति न सिद्धसाधनमित्यर्थः । सर्वेति च पृथिवीत्वस्यावच्छेदकत्वस्फोरणाय । अत्र च पृथिवीत्वत्वं पृथिवीतरासमवेतत्वमात्रं न तु पृथिवीवृत्तित्वघटितमित्यतोपि नोपनयवैयर्थ्यम् ।

(गा०) निरुपाधीति मूलं उपाधिज्ञानाभावसहितेत्यर्थकं तदभावस्य व्याप्तिज्ञानकरणतया तत्सत्त्वप्रदर्शनस्य व्यभिचारज्ञानाभावरूपकारणसमवधानप्रदर्शनपरतया सङ्गमयति निरुपाधीति । व्यभिचारज्ञाननिरासाय-व्यभिचारज्ञानाभावसाहित्यलाभाय। पृथिवीत्वरूपपक्षतावच्छेदके साध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्य तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वं तदुभयविषयतावैलक्षण्याप्रयुक्तमिति पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यादिमूलाभिप्रेतम्। तत्रानुमितेः पृथिवीविशेष्यकत्वकथनात् व्याप्तिग्रहे पृथिवीत्वस्य विशेष्यता अनुमितौ तद्विशिष्टस्येत्येतावदेव तदभिप्रेतमिति भ्रमनिरासाय दर्शिताकारसूचितमन्यदपि वैलक्षण्यं स्पष्टयति शुद्धेति । स्वरूपतो भासमानेत्यर्थः । हेतुभिन्नसर्वत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे हेतुपक्षतावच्छेदकभेदेन सिद्धसाधनपरिहारकत्वान्नास्य कल्पान्तरतासम्भव इति सूचनाय सर्वत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वाभिप्रायेण न सर्वपदोल्लेख इत्याह सर्वेति चेति । अवच्छेदकत्वस्फोरणायेति। अवच्छेदकत्वेन विषयतासूचनायेत्यर्थः ।

ननु पृथिवीत्वावच्छिन्नपक्षकस्थले पृथिवीत्वत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वे पृथिवीवृत्तित्वरूपपक्षधर्मतायाः हेतौ लाभात्परार्थस्थले उपनयवैयर्थ्यम् । न च हेतुतावच्छेदकपृथिवीवृत्तित्वघटितधर्मविशिष्टे पृथिवीवृत्तित्वस्योपनयादेव भानान्न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तथाप्युद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयाधीनशाब्दबुद्धेरसम्भवादित्यत आह अत्र चेति । नोपनयवैयर्थ्य-पृथिवीवृत्तित्वघटितधर्मविशिष्टे पृथिवीवृत्तित्वस्य निराकांक्षतयाऽन्वयासम्भवेन उपनयस्यार्थाबोधकत्वेनेत्यर्थः। पृथिवीत्वत्वं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेकत्वरूपसकलपृथिवीवृत्तित्वघटितमेवेत्यतोपि नोपनयवैयर्थ्यमिति सूचयितुमतोऽपीत्युक्तम् ।

वस्तुतो व्यभिचारावारकतया हेतुतावच्छेदकगर्भसकलपृथिवीवृत्तित्वांशस्य वैयर्थ्येन तदनिवेश एव निर्भरः ।

(चि०) यद्वा व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयेन गम्यगमकभावः। साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेन साधनेन पक्षे साध्याभावाभावस्य साध्यस्य साधनात्। व्यापकाभावेन व्याप्याभावावश्यंभावात्।

(दी०) अथान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थोपस्थित्यादिकं विना न तद्ग्रहसम्भवः, तत्सत्त्वे च तत एव व्याप्तिग्रहसम्भवे व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः। न च व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहयोरुपयोगित्वं, तद्ग्रहेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात्। अधिकरणविशेषे च तन्निवृत्तौ साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरन्यतरग्रहस्यैव तन्त्रत्वात्, व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरादितादवस्थ्याच्च। यत्तु सहचारमात्रलाभायैव सर्वत्रोदाहरणोपन्यास इति। तन्न। अर्थान्तराद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, यच्छब्दादिवैयर्थ्याच्च। व्युत्पादयिष्यते च तस्य व्याप्तिबोधकत्वम्। न चान्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्युदाहरणात् स्वरससिद्धान्वयव्याप्तिधीरानुभविकी येन तदर्थमपि। प्रकारान्तरमास्थेयमत आह यद्वेति।

साध्याभावेति। नन्विच्छादिसाध्ये आत्मत्वादेर्व्यतिरेकित्वं न स्यात्, स्याच्च संयोगादेरात्मत्वे तथात्वमिति चेन्न। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यासमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनासमानाधिकरणत्वेन च साधनाभावस्य विशेषितत्वात्। संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयी। प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्ने च तत्र स तादृशो व्यतिरेक्यपि। व्याप्यव्यापकभावश्च साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यां बोध्यः, तेन न व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः। साध्याभावत्वादिकं च वैज्ञा-

निकं न तु वास्तवं तेन मेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमानम् ।

व्यापकीयत्वेनाभावस्य ज्ञानाद्व्याप्यीयत्वेनाभावस्य सिद्धिं पुनरप्रसिद्धसाध्यकसाधारणीमाह व्यापकाभावेनेत्यादि । अभावौ–अभाववत्त्वनिश्चयौ, अवश्यंभावश्चासति प्रतिबन्धके । अत्र च यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभावसिद्धिः फलम् । येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन व्यापकत्वाविशिष्टतत्तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन चाभाववत्ताज्ञानं हेतुरिति मन्तव्यम् ।

(गा०) यद्वेत्यादिकल्पमवतारयितुं पूर्वकल्पेऽस्वरसबीजं दर्शयति अथेत्यादिना । न तद्ग्रहसम्भवः–नान्वयव्याप्तिग्रहसम्भवः, विशेषणज्ञानाभावादिति भावः । तत्सत्त्वे–तावत्पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वे । तत एवेति । व्यतिरेकसहचारज्ञानसहकृतत्वव्यवच्छेदक एवकारः । मानाभाव इति । अन्वयव्यतिरेकानुविधानासिद्धेरिति भावः । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेवेत्यत्र व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य प्रयोजकत्वमेव विवक्षितं न तु कारणत्वमित्यभिप्रायिकामाशंकां निरस्यति न चेत्यादिना । अन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहयोरिति । हेतुमत्त्वेन गृह्यमाणधर्मिणि साध्यवत्त्वग्रहोऽन्वयसहचारग्रहः तत्सत्त्वे तादृशे धर्मिणि साध्याभावग्रहासम्भवान्न तदात्मकव्यभिचारग्रहो भवति । एवं साध्याभाववत्त्वेन गृह्यमाणे धर्मिणि साधनाभावावगाहिनो व्यतिरेकग्रहस्य सत्त्वे तादृशधर्मिणि साधनवत्त्वावगाहिनो व्यभिचारज्ञानस्यैव न सम्भव इत्युभयोरेव व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वम् । अत्रान्वयसहचारग्रहस्य तन्निवर्त्तकत्वं दृष्टान्तविधया दर्शितम् । अन्वयसहचारज्ञानस्यापि न स्वातन्त्र्येण व्याप्तिग्राहकता न वा विशेषणज्ञानविधया–तद्घटकपदार्थानां विशृङ्खलोपस्थितितोऽपि विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या तद्ग्रहसम्भवादिति, यथा तस्यापि व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकतयैव व्यापकताग्रहोपयोगिता तथा व्यतिरेकसहचारग्रहस्यापि इति पर्यवसितार्थः । उपयोगित्वमित्यत्रैव न चेत्यस्य सम्बन्धः । तद्ग्रहेपि–किञ्चिदधिकरणान्तर्भावे-

ण सहचारग्रहेपि, शङ्कातादवस्थ्यात्—अन्याधिकरणान्तर्भावेण व्यभिचारशङ्कासम्भवात् ।

नन्वेकाधिकरणे सहचारग्रहस्याधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वाभावेपि तदधिकरणान्तर्भावेन व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकता तिष्ठत्येव तावतापि व्याप्तिग्रहोपयोगित्वमक्षतं तादृशशङ्काया अपि तद्ग्रहपरपन्थित्वादित्यत आह अधिकरणविशेष इति । साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरिति । अन्वयसहचारघटकसाध्यवत्त्वांशभानस्येव व्यतिरेकसहचारघटकसाधनाभाववत्त्वांशभानस्यैव व्यभिचारशङ्कानिवृत्त्युपयोगित्वादित्यर्थः । तथा चांशान्तरघटिततत्सहचारग्रहपर्यन्तस्य नोपयोगित्वसिद्धिरिति भावः ।

न च साधनवदिदं साध्याभाववदिति व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतायां साध्यवत्त्वांशस्येव तद्धर्मितावच्छेदकतया साधनवत्त्वांशस्यापि भानमुपयुज्यते, निर्धर्मितावच्छेदकभानस्य विपरीतज्ञानाविरोधित्वादेव साधनवदिति व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतायां साधनाभावांशस्येव तद्धर्मितावच्छेदकतया साध्याभाववत्त्वांशग्रहोऽप्युपयुज्यत इति वाच्यम् । समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते धर्मितावच्छेदकभानस्यानुपयोगित्वात्, समानधर्मितावच्छेदकत्वेन विरोधितामते साधनादिमत्त्वसमानाधिकरणत्वमात्रेण साध्यादिमत्त्वग्रहस्य तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावादिभानाविरोधितया सहचारदर्शनस्यैकाधिकरणान्तर्भावेनापि व्यभिचारग्रहविरोधित्वायोगात् । अयमेव वाऽनुशयो दूषणान्तरानुसरणबीजम् ।

एवं व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेन सहचारज्ञानस्य व्यापकताग्रहोपयोगित्वेऽपि कदाचित्स्वतःसिद्धव्यभिचाराग्रहाद्व्यापकताग्रहेण व्याप्तिग्राहकसहचारभेदादनुमानभेदो नोपपद्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यजनकत्वे पूर्वपक्षोक्ता व्यतिरेकव्याप्तिबोधकोदाहरणप्रयोगानुपपत्तिरपि दुर्वारैवेत्यत आह व्यतिरेकेति । अर्थान्तरादीत्यादिना उक्ताप्राप्तकालत्वादिपरिग्रहः ।

यत्र न साध्यं तत्र न साधनमित्युदाहरणं न व्याप्तिप्रदर्शनपरं अपि तु सहचारमात्रप्रदर्शनायैव तावता व्यभिचारशङ्कानिवृत्तौ स्वत एव मानसो व्याप्तिग्रह इति नानाकांक्षितव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनेनार्थान्तरापरपवकाश इति कस्यचित्समाधानमुपन्यस्यति य-

रिवति। अर्थान्तराद्यापत्तेरिति। हेतुप्रयोगानन्तरं गमकतौपयिकव्याप्तेरेवाकांक्षितत्वादिति भावः। यच्छब्दादीति। आदिना वीप्सादिग्रहः। वैयर्थ्यादिति। तदसत्त्वेपि साध्याभाववति न साधनमित्यादित एव सहचारलाभसंभवादिति भावः। उदाहरणस्य व्याप्तिप्रदर्शनपरत्वे तद्बोधार्थमेव तदुपयोग इत्याहुः। व्युत्पादयिष्यत इति। तस्य–यच्छब्दादेः, व्याप्तिबोधकत्वं–व्याप्तिबोधोपयोगित्वं, यत्पदार्थांशे यद्विधेयं तद्व्यापकतायास्तत्पदोपस्थापितांशे यद्विधेयं तत्र भानस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः।

नन्वेतादृशव्याप्तिज्ञानस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेऽपि तस्यापदार्थत्वे शाब्दबुद्धौ भानासम्भवात् साध्यवाचकपदस्य समभिव्यापकताविशिष्टस्वार्थलक्षणयैव व्याप्तिबोध उपपादनीयः, तथाच व्यतिरेक्युदाहरणादपि लक्षणया कथंचिदन्वयव्याप्तिलाभो भविष्यतीत्याशङ्क्याह न चेति। तदन्वयव्याप्तिबोधार्थं प्रकारान्तरं–तदन्तर्गतवह्न्यादिपदे हेतुव्यापकत्वादिविशिष्टे स्वार्थे निरूढलक्षणा।

व्यतिरेकव्याप्तिप्रविष्टसाध्याभावसाधनाभावयोः प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशयितुं शङ्कते नन्विति। आत्मत्वादेर्हेतोर्व्यतिरेकित्वं न स्यादिति। व्यतिरेकिलिङ्गतयाऽभ्रान्तपुरुषीयानुमितिप्रयोजकत्वं न स्यादित्यर्थः। जन्येच्छादेरव्याप्यवृत्तितया आत्मादावपि तदभावसत्त्वेन तं प्रति व्याप्यवृत्त्यात्मत्वादिहेत्वभावस्याव्यापकत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिप्रमाया अयोगादिति भावः। संयोगादेः–व्यभिचारिहेतोः, आत्मत्वे–साध्ये, तथात्वं–व्यतिरेकित्वं, अव्याप्यवृत्तेः संयोगादेरभावस्यात्मत्वाभावव्यापकत्वादिति भावः।

यद्यप्यात्मत्वाभाववति वृक्षादौ संयोगाद्यभावस्याप्यभावसत्त्वान्न तस्यात्मत्वाद्यभावव्यापकत्वं व्यापकताव्याप्तिलक्षणप्रविष्टतद्भिन्नाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यात्र प्रयोजनविरहेणानिवेशात्। न च तत्र तदनिवेशे द्रव्यभिन्नं संयोगिभेदादित्यत्राव्याप्तिः संयोगिभेदाभावस्य संयोगस्य साध्याभाववति द्रव्येऽभावसत्त्वेन साध्याभावव्यापकत्वासम्भवादिति वाच्यम्। संयोगादिभेदाभावस्य संयोगरूपत्वेपि संयोगिभेदाभावत्वेन व्याप्यवृत्तिताया आवश्यकत्वात्, अन्यथोत्पत्तिकाले घटादौ संयोगो नास्तीतिवत् संयोगिभेदाभावो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरिति, हेत्वभावत्वेन साध्याभा-

व्यापकतायाः आवश्यकत्वात् । तथापि तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेत्वभावत्वरूपव्यापकतानिवेशे घटाभावादिरूपे व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः घटाभावाद्यभावत्वस्य समनियतघटत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, अतस्तद्वद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तित्वाविशिष्टसामान्यकं यद्यत्तदन्यप्रकृतहेत्वभावत्वमेव तद्व्यापकत्वं प्रकृते विवक्षणीयम् तथाच संयोगाभावादेः साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तित्वविशिष्टसामान्यकत्वासम्भवात्तेन रूपेण व्यापकत्वमक्षुण्णमवेति अतिव्याप्तिसङ्गतिः ।

साध्यतासाधनतावच्छेदकयोः साध्यतासाधनतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन निवेशः शिरोवेष्टनेनेत्यादिन्यायेनानुचित इत्याशयेन ताद्रूप्येणैव तन्निवेशयन् तदवच्छिन्नवैयधिकरण्यमभावद्वये निवेशयति साध्यतेति । तदवच्छिन्नासामानाधिकरण्यं—तदवच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टत्वम्, एवञ्च साध्याभावत्वादिनिवेशवैयर्थ्यात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वाश्रयप्रतियोगित्वमिति पर्यवसितार्थः । विशिष्टसत्तावान् जातेर्द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्त्यव्याप्त्योर्वारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नयोर्निवेशः ।

नन्वेवं संयोगाभाववान् विभागाभावात् एतत्संयोगाभाववान् एतद्विभागाभावादित्यादौ प्रतियोगिरूपसाध्यहेतुव्यतिरेकयोर्व्याप्तिग्रहादभ्रान्तस्यानुमितिर्न स्यात्—साध्याद्यसामानाधिकरण्यरूपविशेषणावच्छिन्नव्यतिरेकाप्रसिद्धेरित्याशङ्कामिष्टापत्त्या निराकुरुते संयोगाभाव इति । अत्र संयोगाद्यव्याप्यवृत्तिमात्रप्रतियोगिकाभावो विवक्षितः, न तु संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावः—तत्संयोगाद्यभावस्य साध्यत्वे व्यतिरेकित्वानुपपत्तेर्न्यूनताप्रसङ्गात्, द्विक्षणमात्रस्थायिद्रव्यस्य सत्त्वे संयोगवति तत्र विभागस्य संयोगाधीनस्यासत्त्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवच्छिन्नयोरपि व्यतिरेकयोर्व्याप्यव्यापकभावासत्त्वेन व्यतिरेकिताया अत्राप्रसक्त्याऽव्याप्तिशङ्काया एवानुदयाच्च । केवलान्वयीति । अभ्रान्तपुरुषं प्रति अन्वयव्याप्त्या गमक इत्यर्थः । विशेषणान्तरानवच्छिन्नयोरेव संयोगविभागाभावयोः

साध्यहेतुभावो व्यतिरकव्याप्त्यसम्भवनियतः न तु विशेषणान्तरविशिष्टयोरपि तथाभाव इत्याह प्रतियोगीति। तत्र-संयोगाभावे साध्ये, सः-विभागाभावः,तादृशः-प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नः। व्यतिरेकयपीति। व्यतिरेकव्याप्त्यापि गमक इत्यर्थः। तत्र साध्याभावहेत्वभावयोः साध्याद्यसामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाद्यसामानाधिकरण्यस्य द्रव्ये सम्भवात्, तत्र साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयोस्तयोरसत्त्वात्, द्विक्षणमात्रस्थायिद्रव्यस्य प्रामाणिकत्वे अत्रापि संयोगविशेषाभावस्य साध्यता बोध्या।

यद्यपि यत्रैककपालक्रियया कपालयोरारम्भकसंयोगकाले कपालान्तरे क्रिया तदनन्तरं कपालयोर्विभागस्तदनन्तरं कपालद्वयसंयोगनाशस्तत्र घटोत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे घटो द्विक्षणावस्थायी स्यात्, सैवाप्रामाणिकी उत्पत्तिक्षणे इन्द्रियसंयोगासम्भवेन द्वितीयक्षणे घटप्रत्यक्षासम्भवात। तृतीयक्षणे तस्यैवासत्त्वात् विषयनाशकाले प्रत्यक्षस्य सविवादत्वात्। फलसन्देहे सामग्र्या अप्यप्रामाणिकत्वेन तल्लिङ्गकानुमानस्याप्यसम्भवात्। न च कपालतत्संयोगादिघटितसामग्र्या अप्रत्यक्षेणापि ग्रहान्न फलैकप्रमाणकत्वमिति वाच्यं, विजातियसंयोगस्यैव द्रव्यजनकतया तादृशवैजात्यस्य फलाभावेनानभ्युपगमसम्भवेन फलानिश्चये सामग्र्यासिद्धेरिति। तथापि यत्र महाघटनाशकाले तदारम्भककतिपयसंयोगा वर्त्तन्ते तत्र द्रव्यारम्भकतावच्छेदकजातेरावश्यकता, अन्यथा तद्वत्सु कपालेषु महाघट एव नोत्पद्येत, एवञ्च तत्र घटोत्पत्तिः सामग्रीबलसिद्धा। तत्र खण्डघटोत्पत्तिपूर्वकालीनैककपालक्रियया तदुत्पत्तिकाले कपालद्वयविभागो द्वितीयक्षणे च तत्संयोगनाशे तद्घटस्य तृतीयक्षणे नाश आवश्यक इति द्विक्षणमात्रस्थायिद्रव्यं प्रामाणिकं भवति। साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यामिति। साध्यानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाधनानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभ्यां इत्यर्थः। व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इति। धूमाद्यभावस्यापि ह्रदवृत्तित्वादिविशिष्टत्वेन वह्न्याद्यभावव्याप्यत्वाद्वह्न्याद्यभावत्वादिना धूमाद्यभावत्वावच्छिन्नव्यापकत्वादिति भावः।

नन्वभावे प्रमेयत्वादिप्रतियोगिकत्वभ्रमदशायां प्रमेयत्वाभावो-

ऽभिधेयत्वाभावव्यापक इत्यादि भ्रमात्प्रमेयत्वादिनाऽभिधेयत्वाद्यनुमितेरनुपपत्तिः साध्याभावहेत्वभावयोरप्रसिद्ध्या तत्त्वेन व्याप्यव्यापकभावग्रहरूपकारणासम्भवादित्यत आह साध्याभावत्वादिकं चेति। वैज्ञानिकमिति। साध्यीयत्वाभावत्वादिना भासमानत्वरूपतया ज्ञानघटितमित्यर्थः। तथाच साधनीयत्वधर्मितावच्छेदकतया भासमानेऽभावत्वे साध्यधर्मितावच्छेदकतया भासमानाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानं हेतुर्न तु वास्तवसाध्याभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानमित्यर्थः।

मूले साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेनेति। साध्याभावव्यापकतया भासमानो यः साधनाभावस्तदभावतया तत्प्रतियोगितया वा पक्षे ज्ञायमानेनेत्यर्थः। साध्यभावाभावस्य–साध्याभावविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य, साध्यस्य साधनात्–सिद्धेरानुभविकत्वात्। व्यापकाभावेन व्याप्याभावावश्यंभावादिति नोक्तार्थे हेतुः–यद्रूपावच्छिन्नसत्त्वे यद्रूपावच्छिन्नसत्त्वावश्यंभावस्तद्रूपाच्छिन्नज्ञानात्तद्रूपावच्छिन्नसिद्धेरनियमात्। केवलधूमत्वावच्छिन्नाज्ञानाद्वह्नित्वावच्छिन्नासिद्धेः। व्यापकाभावत्वेन निश्चितात् व्याप्याभावनिश्चयावश्यंभावादित्यस्य तदर्थत्वेपि तत्सिद्धौ तत्सिद्ध्यवश्यंभावस्य हेतुत्वासम्भवादुक्तहेतुत्वेन तदभिधानासङ्गतिः। अन्वयेन व्यतिरेकव्याप्तेर्गम्यगमकभावेपि नास्य हेत्वन्तरता अस्यैवार्थस्य साधनादित्यन्तेनोक्तत्वादित्यतः पूर्वं साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यां व्याप्यव्यापकाभावज्ञानाद्धेतुमत्त्वेन ज्ञातपक्षे साध्यसिद्धेरानुभाविकत्वम् व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकताहेतुत्वेनोक्तम्।

इदानीमप्रसिद्धस्याप्यभावरूपसाध्यस्य प्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेनाभावरूपत्वेनाभावरूपहेतुमत्ताज्ञानात्तद्धर्मावच्छिन्नीयत्वेनाभावसिद्धेस्तथात्वमित्याह व्यापकीयत्वेनेति। अप्रसिद्धसाध्यकसाधारणीमिति। तेन पृथिवीतरभेदादिरूपसाध्यस्य पक्षमात्रवृत्तितया प्रसिध्यसम्भवात् साध्याभावत्वेन हेत्वभावव्याप्यताग्रहो न सम्भवतीति सामग्र्यन्तरकल्पनमावश्यकमिति सूचितम्।

यद्यप्येकदेश्यनुमताप्रसिद्धसाध्यकानुमितिप्रकारस्यात्रैव मूलकाराभिप्रेतत्वे—ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वा-

दिति व्यतिरेकिणि साध्यमप्रसिद्धमित्यादि-पूर्वपक्षानवतारः; पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्धिमालम्ब्य समाधानासंगतिश्च। तथापि साध्याभावत्वहेत्वभावत्वाभ्यां व्याप्तिग्रहरूपा प्रथमोक्तसामग्री तत्र न सम्भवति प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणासम्भवात्। द्वितीयसामग्रीतोपि न तत्रानुमितिसम्भवः साध्यसन्देहरूपपक्षताविरहात्। अप्रसिद्धस्य विशेषणस्य ज्ञानविरहेण प्रकारतया भानासम्भवेनानुमितेः साध्यविशेषणकत्वानुभवविरोधश्चेति पूर्वपक्षाशयेन सन्दर्भशुद्धिनिर्वाहः।

साध्यसन्देहो न पक्षता अपि तु सिद्ध्यभावः अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वं नानुभवविरुद्धम्। यदि चान्वयव्याप्तिबोधमन्तरेणापि पृथिवीतराभिन्नेत्याद्यनुमितिरानुभाविकी, तदाऽभावविशेष्यकानुमित्यनन्तरमेव तादृशानुमितिरुपगन्तव्या पूर्वानुमितेरेव विशेषणज्ञानत्वात्। यथा प्रतियोग्यधिकरणज्ञानसत्त्वेऽज्ञातोऽभावः प्रत्यक्षे विशेष्यतयैव भासते अनन्तरं च विशेषणतया विशेषणज्ञानस्य वृत्तत्वादित्येकदेशिमतस्याप्यन्ये त्वित्यादिना उपन्यासः सङ्गच्छत इति व्यापकाभावेनेत्यादिमूले व्यापकाभावनिश्चयाद्व्याप्याभावसिद्धिलाभायाभावपदद्वयमभावनिश्चयार्थकतया व्याचष्टे अभावाविति। व्यापकाभावनिश्चयेऽपि प्रतिबन्धकबाधबुद्ध्यादिसत्त्वे व्याप्याभावानिश्चयात्तन्निश्चयावश्यंभावकथनासङ्गतिरतःपूरयति अवश्यंभावश्चेति। व्यापकत्वावच्छिन्नप्रातियोगिताकोऽभावो व्यापकाभावनिश्चयात्सिध्यतीति मूलाशयभ्रमनिरासायाह यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीति। यद्रूपावाच्छिन्नप्रातियोगिताकत्वविषयिणीत्यर्थः।फलमिति। व्यापकभावनिश्चयफलमित्यर्थः। प्रतियोगितायां व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वभाननियमश्च व्याप्तिवादे सिद्धान्तलक्षणव्याख्यावसरे प्रपञ्चित इति नात्र तत्कथनम्। व्यापकस्य द्वित्वावच्छिन्नाभावनिश्चयात् व्याप्याभावासिद्धेराह येन रूपेणेति। यद्रूपे व्यापकतावच्छेदकत्वं गृह्यत इत्यर्थः। तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभाववत्ताज्ञानमिति योजना। सम्बन्धविधया तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाह्यभाववत्ताज्ञानमित्यर्थः। एवं सति तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिधर्मिकव्यापकताज्ञानं पृथक् तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानमप्यनुमितिजनकम्। विशिष्टपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति नैयायिकाभिमतनियमश्चान्वयिस्थले इत्याशयः।

सर्वत्रैव तादृशनियममुपपादयितुं प्रकृतेपि विशिष्टपरामर्शं दर्शयति-व्यापकत्वविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन वेति । व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषिताभाववत्ताज्ञानं वेत्यर्थः । व्यापकत्वसहितवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताज्ञानं हेतुरिति यथाश्रुतार्थो न साधुः–वह्नित्वव्यापकतानवच्छेदकत्वग्रहदशायामपि द्रव्यत्वादिना वह्न्यादेर्धूमादिव्यापकताग्रहाद्धूमव्यापकवह्न्यभाववानिति ज्ञानसम्भवेन धूमाद्यभावसिद्धिप्रसङ्गात्, महानसीयवह्नित्वादौ धूमादिव्यापकतानवच्छेदकत्वग्रहे धूमादिव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्ववन्महानसीयवह्न्यभाववान् पर्वत इत्यादिज्ञानादिव तत्र धूमाभावानुमितेरनुभवविरोधेनेष्टापत्तेरयोगात् । परामर्शोपपादनप्रकारश्च–गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमेन प्रदर्शितः, अन्यथा स्वरूपतो वह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टत्वत्वादिना वह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न च व्यापकतावच्छेदकत्वादिकमुपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वांशेऽवगाहमानमेव ज्ञानमनुमितिहेतुः सम्भवतीति गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेकत्वाभावेपि निस्तार इति वाच्यम् । प्रतियोगिनि तद्विशेषणे चोपलक्षणतया प्रकारभावानुपगमात् । एतन्मते च कारणतावच्छेदके वह्नित्वादेर्विषयिता न विशिष्य निवेश्यते किन्तु व्यापकतावच्छेदकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयितात्वेनैव, अतो धूमव्यापकतावच्छेदकेन्धनत्ववदभाववानित्यादिज्ञानवारणाय व्यापकतावच्छेदकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्ने प्रतियोगिविषयतावच्छेदकतापर्याप्तिर्निवेश्या । यत्र व्यापकतावच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकतया वह्नित्वांशे पूर्वक्षणवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यं भासते तत्रानुमितिरिष्यत एव, तत्र विशिष्टवह्नित्वादेरेव व्यापकतावच्छेदकतया भानेन वह्नित्वाद्यविशेषात् ।

(दी०) व्यापकप्रतियोगिकस्याभावस्यातिप्रसक्तत्वात् । व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य सम्भवतोऽप्यसार्वत्रिकत्वात् । कारणानुगमः परं परिचिन्तनीयः । एवञ्च वह्निर्धूमव्यापको वह्न्यभाववांश्चायमिति ज्ञाना-

द्धूमव्यापकवह्न्यभाववानयमिति ज्ञानाद्वा निर्धूमोऽयमिति धीरिति । धूमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानयमिति ज्ञानादित्यपि कश्चित् ॥

(गा०) यथाश्रुतव्यापकाभाववत्ताज्ञानहेतुतां दूषयति व्यापकप्रतियोगिकस्येति । व्यापकत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितस्येत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वात्—अजनकविशिष्टव्यापकाभावादिज्ञानविषयत्वात् ।

ननु व्यापकत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानहेतुतया विशिष्टव्यापकाभावज्ञानादनुमितिर्वारणीयेत्यत आह व्यापकत्वावच्छिन्नेति । धूमादिव्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः । असार्वत्रिकत्वादिति । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणे ह्रदादावसत्त्वादित्यर्थः । तथाचाभ्रान्तानां ह्रदादौ वन्ह्यभावेन धूमाभावाद्यसिद्ध्या तादृशाभावज्ञानस्य न हेतुतासम्भव इति भावः । ननु सर्वत्र व्यापकतावच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसत्त्वेन व्यापकत्वावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध्यत्येव न कथं तस्यासार्वत्रिकत्वाभिधानमित्यत आह सम्बन्धविशेषेति । व्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः । सम्भवतोपि—गुणादौ प्रसिद्ध्यतोऽपि ।

ननु प्रथमकल्पे व्यापकतावच्छेदकधर्माणां यत्त्वतत्त्वेन निवेशात्तदननुगमेन द्वितीयकल्पेऽपि व्यापकताघटकसम्बन्धानां विशिष्य निवेशनीयतया तदननुगमेन कारणाननुगमाद्व्यभिचार इत्यत आह कारणाननुगम इति । कारणाननुगमप्रयुक्तदोषोद्धार इत्यर्थः । चिन्तनीयः—प्रयासेन कर्त्तव्यः । तथाच कारणस्यानुगमासम्भवे विशेषधर्माणां कार्यतावच्छेदकतामुपगम्य व्यभिचारो वारणीयः । विशेषधर्मश्च जातिविशेषरूपः तत्तत्कारणानन्तर्यरूपो वेति भावः । प्रथमकल्पानुसारेण जनकज्ञानाकारं दर्शयति वह्निर्धूमव्यापक इति । इति ज्ञानात्—इत्याकारकात् समूहालम्बनात् ज्ञानद्वयाच्चेत्यर्थः । द्वितीयकल्पानुसारेणाह धूमव्यापकेति । धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्ववदभाववानित्यादिज्ञानादित्यर्थः । निर्धूमोयमिति । यद्यपि निर्धूमोऽयमिति बुद्धेः धूमाभावविशिष्टबुद्धितयाऽप्रसिद्धसाध्यक-

परामर्शान्न तादृशानुमितिः प्रथमं सम्भवति । तथापि अत्र धूमाभाव इति साध्यविशेष्यकानुमित्यनन्तरोत्पन्नानुमितेरेवाकारप्रदर्शनपरमिदम्, आनुभविकसाध्यविशेषणकानुमित्यनुरोधेनैव साध्यविशेष्यकानुमितिरुपेयते न त्वनुभवसिद्धा सेति न तदाकारप्रदर्शनम् ।

अथवा विशिष्टविशेषणकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्ट्यानवगाहिज्ञाने न विशिष्टविशेषणज्ञानापेक्षा ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं जानामीत्याकारकज्ञानत्वादिविशिष्टप्रकारकानुव्यवसायं स्वीकृतवतो मणिकारस्याप्यनुमतमिदम् । काञ्चनमयत्वादिविशिष्टवह्नेः प्रागप्रतीत्या उपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्निप्रकारकानुमित्यसम्भवकथनं च तस्य विशिष्टविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुरिति प्राचीनमतानुसारेण । अत एव तत्र दीधितिकृता विशिष्टप्रसिद्धिमन्तरेणापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन विशिष्टप्रकारकानुमितेः सम्भवो दर्शितः । तथाच धूमव्यापकवह्न्यभाववानित्यादिज्ञानाद्धूमाभावविशिष्टविषयकज्ञानमन्तरेणापि धूमाभाववानयमिति ज्ञानं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या सम्भवति अभावत्वादिसामान्यलक्षणया अभावत्वादिना कदाचिद्धूमाभावस्य ज्ञानात्तन्मूलकतत्स्मरणेन विशेषणज्ञानघटिततत्सामग्रीसम्भवात्, अनुमितिसाधारण्यात्स्वरूपतस्तदविशेषणकतद्विशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुताया अप्रामाणिकत्वाच्च । तथाच तन्मतानुसारेणैव निर्धूमोयमित्याकारप्रदर्शनम् ।

वह्नित्वेन्धनत्वद्रव्यत्वादिनानाधर्मावच्छिन्नाभावानामुपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वेन भासमानं यद्वह्नित्वेन्धनत्वादि तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वरूपानुगतधर्मप्रकारेण ज्ञानं व्याप्याभावानुमितौ हेतुः, प्रतियोगितासंसर्गक एव ज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकादावुपलक्षणधर्मभावानुपगमात्, अतो जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो भूतल इति वाक्यं प्रमाणं अप्रमाणं तु जातिमान्नास्तीत्याद्येवेत्युपपद्यत इति ब्रुवतां मतमाह धूमव्यापकेति ।

अत्रेदमस्वरसबीजम्-गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया व्यवस्थापितत्वान्निरुक्तरूपेण धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्ववदभाववानित्यादिप्रतियोगितासंसर्गकज्ञानकारणत्वमेवोचितं, न तूक्तप्रतियोगिताप्रकारकज्ञानहेतुत्वं तद्धेतुतावच्छेदकगर्भे प्रतियोगितावच्छेदकता-

पर्याप्त्यवगाहितानिवेशेन गौरवात्, अन्यथा महानसीयवह्नित्वाव-च्छिन्नाभावस्यापि धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वघटितधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकतया व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ता-दृशाभावविषयकज्ञानादभ्रान्तस्य पर्वतादौ निर्धूमत्वसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानहेतुतामते व्यापकतावच्छेदकत्वतद्धर्मिता-वच्छेदकतापन्नधर्मोभयावच्छिन्ने प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकता-याः स्वरूपतः पर्याप्तिनिवेशेनैव प्रतियोगितावच्छेदकगर्भे प्रतियो-गितावच्छेदकप्रविष्टस्य वैशिष्ट्यादेरधिकस्य विशिष्टाभावादिबुद्धौ भानेन प्रतियोगिविषयतावच्छेदकतायाः उक्तोभयधर्मविशिष्टेऽपर्या-प्तत्वादनतिप्रसङ्गेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वानि-वेशात्।

यत्तु महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावस्यापि धूमादिव्यापकता-वच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं दुरुपह्नवं—तत्प्रतियोगि-तावच्छेदकप्रविष्टयोर्वह्नित्वमहानसीयवह्निभिन्नत्वयोरेव धूमव्यापक-तावच्छेदकत्वात्, तथा चोक्तरूपेण महानसादौ तादृशाभावज्ञाना-न्निर्धूमत्वसिद्धिप्रसङ्गः तद्वारणाय धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो-गितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणप्रकारकज्ञानभिन्नं यत्प्रकारकज्ञानं तत्त्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं तदाश्रयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-ताकत्वप्रकारेणाभावज्ञानमेव हेतुरुपेयते। तादृशव्यापकतावच्छेदक-त्वं च यत्त्वतत्त्वगर्भतया न विशिष्टैकार्थरूपामिति न विशिष्टपरामर्श-सम्भव इत्यस्वरसबीजम्।

तदसत्—एवं सति व्यापकत्वविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविषयक-ज्ञानस्यापि विशिष्टपरामर्शत्वासम्भवात्, एवमन्वयिस्थले विशिष्ट-परामर्शनिर्वाहो न स्यात्—तत्रापि धूमादिहेतुना महानसीयवह्निभिन्न-वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य महानसादौ सिद्धिवारणाय निरुक्तयत्त्वघटित-व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारकसाध्यतावच्छेदकज्ञानस्यैवानुमितिहेतु-ताया उपगन्तव्यत्वात्। यदि च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणापर्याप्तधर्मपर्याप्त्यधिकरणत्वमेव व्या-पकतावच्छेदकत्वं मिलितयोर्महानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वयोस्तादृ-शप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणयोरपर्याप्तो यो धर्मस्तत्प-र्याप्त्यधिकरणतायास्तादृशयोरसत्त्वात् तादृशयोस्तदवगाहिज्ञानं भ्रम

एवंत्यभ्रान्तस्य महानसादौ तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नासिद्धि-प्रसङ्गो यत्तत्त्वाद्यघटितोक्तव्यापकत्वावगाहिविशिष्टपरामर्शहेतुतयापि शक्यवारण इत्युच्यते । तदा व्याप्याभावानुमितौ निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताश्रयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वेनाभावावगाहिनो विशिष्टपरामर्शस्य हेतुतोपगमेन महानसीयवह्निभिन्नवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसिद्धिर्वारयितुं शक्यत इति ।

(चि०) अथैवं न साऽनुमितिः क्लृप्तहेतुलिङ्गपरामर्शाभावात्, अन्यथाऽननुगम इति चेन्न । अनुमितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवमतिप्रसङ्गः, अनुमितिसामान्यसामग्र्यां सत्यामप्यनुमितिविरहादनुमित्यनुत्पत्तेः, विशेषसामग्रीसापेक्षाया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् ।

(दी०) व्याप्तिज्ञानस्येति । अत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्यतिरेकव्यापकताग्रहानियतविषयताकोऽर्थोऽभिमतः । पक्षस्य पक्षतावच्छेदकस्य वा ज्ञानमनुमितिमात्रे हेतुरित्यपि वदन्ति ।

(गा०) नन्वन्वयव्यतिरेकव्यापकतासाधारणव्यापकताकत्वस्याननुगतस्य दुर्वचतयाऽनुमितिसामान्ये व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाभिधानं न सङ्गच्छते इत्याशङ्क्याह अत्रेति । अन्वयेति । अन्वयव्यापकत्वे व्यतिरेकव्यापकत्वे च भासमानेऽवश्यं भासते योऽर्थोऽभावत्वादिः स विवक्षित इत्यर्थः । अन्वयव्याप्तिज्ञानेऽवश्यंभासमानस्य साध्यतावच्छेदकस्याप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकपरामर्शासङ्ग्राहकतया व्यतिरेकव्यापकत्वोपादानम्, साध्याभावव्यापकतात्मकप्रतियोगित्वाभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेऽवश्यं भानेऽपि तद्विषयकत्वस्यान्वयव्याप्तिज्ञानासंग्राहकतयाऽन्वयव्याप्तेरुपादानम् ।

वस्तुतस्तु अभावत्वादिविषयकत्वं उभयव्याप्तिज्ञानानुगमकमित्येतत्स्फोरणाय उभयव्यापकताघटकत्वेन तादृशपदार्थोपादानम् ।

मतान्तरमाह पक्षस्येति । स्वविशेष्यस्येत्यर्थः । स्वं फलीभूता-

नुमितिः। समानविशेष्यकत्वस्यातन्त्रत्वेऽनुमितिपूर्वं तद्विशेष्यज्ञाना-नियमात् पक्षतावच्छेदकस्येति । स्वविशेष्यतावच्छेदकधर्मस्येत्य-र्थः। अनवच्छिन्नप्रकारताश्रयस्येति परमार्थः।

अत्र चास्वरसः स्वपदार्थान्तर्भावे तदननुगमात्। तदनन्तर्भावे च पक्षादिविषयकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वात् वस्तुमात्रस्यैव पक्षत्वात्।

(चिं०) अन्वयिव्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च नास्त्येव।

(दी०) अन्वयीति। अन्वयिनि ताद्रूप्येण वह्नित्वादिना, व्यतिरेकिणि तु इतरप्रतियोगिकत्वेन वह्न्यभावादिनिषेधतया सिद्धिरित्यनुभवसिद्धः कार्यगतो विशेषः कारणविशेषजन्यताव-च्छेदकम्। अत एव तत्र तत्र सर्वत्र व्यतिरेकिणि तस्मान्न तथे-त्येव निगमनशरीरम्।

अन्वयिना वह्न्यभावेन धूमाभावसिद्धौ धूमाभावत्वं प्रकारः व्यतिरेकिणि तु तत्सिद्धौ प्रत्यक्ष इव प्रतियोगितया धूमः प्रकार इति वदन्ति।

इत्थं च ह्रदो धूमाभाववान्न वा पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिजि-ज्ञासायां विप्रतिपत्तावुद्देश्यायाः साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्य-वत्त्वप्रतीतेरनुपयोगिनो व्यतिरेक्युदाहरणादेः कथमवतार इति-विभावनीयम्॥

केचित्तु अन्वयव्याप्तिज्ञानानन्तरत्वादिकमेवानन्यगतिकत-या जन्यतावच्छेदकमित्याहुः।

अन्यतरत्वेन तादृशपरामर्शयोः कारणत्वमित्यपि कश्चित्।

इति केवलव्यतिरेकिदीधितिः॥

(गा०) पक्षतावच्छेदकत्वाच्च विशेषसामग्रीरूपयोरन्वयव्य-तिरेकव्याप्तिज्ञानयोः परस्परव्यभिचारः कार्यवैचित्र्यादेव निरसनी-यः। अनुमित्योर्वैचित्र्यं न जातिविशेषाभ्यामन्वयव्यतिरेकपरामर्शद्व-

यजन्यानुमितौ संकरेण तत्तत्परामर्शजन्यतावच्छेदकतया जातिद्वयक-कल्पनासम्भवात्, अतस्तादृशानुमित्योर्विधेयाविषयतावैलक्षण्येन वै-चित्र्यमुपपादयति अन्वयिनीत्यादिना । तादृप्येण वह्नित्वादिना सिद्धि-रित्यग्रिमेणान्वयः ।व्यतिरेकिणि त्वितरप्रतियोगिकत्वेनेति । इतरभेद-साध्यकेऽनुयोगितासम्बन्धेनेतरप्रकारेणेत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेनेत-रावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकताज्ञानादपि तादृशरूपेणानुमित्युत्पत्त्या तत्र व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानव्यभिचार इति वाच्यम् । तादृशहेतुव्यापकता-ज्ञानादनुयोगितयेतरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यभानाद्व्यतिरेकिपरामर्शात्सा-ध्यप्रसिद्ध्यनन्तरं केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यैवेतराविशेषि-तभेदानुमितेः, साध्याप्रसिद्धिदशायां चेतरप्रकारेण भेदविशेष्यकप-क्षप्रकारकानुमितेरुपगमेन वैलक्षण्यात् । न चेतरव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगिमत्ताज्ञानजन्येतरभेदानुमितेरन्वयिहेतुकानुमितित उक्तरी-त्या वैलक्षण्योपपादनेऽपि इतरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-मान्पक्ष इति ज्ञानजन्येतरभेदत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्या अनुमि-तेरितरभेदत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानजन्यानुमितितो वैलक्षण्यं दुर्व-चमिति वाच्यम् । तत्रानुपदवक्ष्यमाणरीत्या व्याप्यतावच्छेदकतया गृहीतेतरभेदाभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैवानुमित्युपगमात् । वह्न्या-दिभावसाध्यकव्यतिरेकिलिङ्गकानुमितेर्वैलक्षण्यमाह वह्न्यभावादी-त्यादिना । वह्न्यभावादिनिषेधतया–वह्न्यभावाद्यभावत्वेनेत्यर्थः । ते-न रूपेण व्यापकताज्ञानजन्यानुमितेस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपतया व्यतिरेकिणि च तद्रूपेणानुमितेस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया विशेषो बोध्यः ।

इति श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितानुमानगादाधर्यां
केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ॥

(चि०) ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति व्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं, तथाच न व्यतिरेकिनिरूपणं न वा पक्षत्वं न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं–तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात् । अथ साध्यं प्रसिद्धं, तदा यत्र प्रसिद्धं तत्र हेतोरवगमेऽन्वयित्वं, अनवगमे असाधारण्यम् । किञ्च इतरभेदो न स्वरूपं अधिकरणप्रतियोगिनोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः । नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिमत्त्वं, ताद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्चसिद्धमेव । न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्यम् । जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् । अन्योन्याभावस्तु भेदो यद्यपि साध्यं सम्भवति–वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वादन्योन्याभावग्रहस्य, तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य प्रसिद्धिः । न च जलादिप्रत्येकान्योन्याभावः साध्यः, असाधारण्यप्रसङ्गात् ।

बटुकनाथशास्त्रिकृतं व्यतिरेकिविवेचनम् ।

यत्कृपालेशतो मूको जायते वाग्विदांवरः ।
तं नत्वा श्रीगुरुं कुर्वे व्यतिरेकिविवेचनम् ॥

नन्विति । यद्यपीतराप्रतियोगिकभेदाभावे साध्ये विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावपर्यवसायित्वेनेतरप्रतियोगिकभेदानुमितिर्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनापि विशिष्टवैशिष्ट्यनिर्वाहेण साध्यविशिष्टज्ञानस्य पक्षताघटकसंदेहस्य च संभवात् व्यतिरेकिनिरूपणस्य च यदितराप्रतियोगिकभेदावच्छिन्नं तन्न पृथिवीत्वावच्छि-

न्नमित्याकारकस्य सम्भवात् इतराप्रतियोगिकभेदावच्छिन्नयोर्जलादिघटयोः पृथिवीत्वानवच्छिन्नत्वात् एकत्र तस्यावृत्तेरन्यत्र वृत्त्यव्यसमाप्तेः, तादृशावच्छिन्नत्वस्य च हेतुत्वात् । तथापि विशिष्टाभावप्रकारिकैव धीः स्यात्, न त्वितरभेदप्रकारिका । विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावरूपत्वेऽपि विशिष्टाभावत्वप्रकारिका धीः स्यात् । भावे वा इतराप्रतियोगिकाभावत्वं प्रकारः स्यात्, न त्वितरप्रतियोगिकत्वमतश्चेदृशप्रतीतिरीदृशसाध्यप्रसिद्धावेवेति अवसेयम् । अन्वयित्वमिति । तथाच अन्वयसहचारज्ञानादेव तत्र निर्वाहे गुरुतरव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने किं प्रयोजनमिति भावः । नन्वनवगमे कथमसाधारण्यं ? किन्तु तद्ग्रह एवेत्याशंकायामाह किञ्चेति । नन्वन्योन्याभावरूपो भेदः साध्य इत्यत आह अन्योन्याभावस्त्विति । असाधारण्येति । जलभेदवत्तया निश्चिते वाय्वादौ पृथिवीत्वस्यासत्त्वादिति भावः ।

(चि०)अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम्, एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्, एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम् । यद्वा पृथिवी जलादिभिन्ना न वेति प्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्योन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः । न चैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यम्, साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः । न चासाधारण्यम्, समुदितान्योन्याभावानां साध्यत्वे सपक्षाभावादिति चेन्न ।

साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकानिश्चयो भवत्येव

साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य वज्रलेपत्वात्, तथा च संशयरूपा साध्यसिद्धिरिति शिष्यबन्धनम्। एतेन पृथिवी जलादिभ्यो भिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिपादकत्वात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम्। वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात्। न च तद्बुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्चयेऽपि संशय इति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यम्। तर्हि संशयप्रसिद्धं साध्यं, तस्य च न व्यतिरेकनिश्चायकत्वमित्युक्तत्वात्, स्वार्थानुमाने तदभावाच्च।

(वि०)ननु तेजोभेदविशिष्टं जलादिभिन्नत्वमुक्तसंशये न कथं प्रसिद्धं तेजोभिन्नत्वस्य जलादिद्वादशभिन्नत्वस्य च पृथग्भूतस्योक्तसंशयेनावगाहनेपि विशिष्टस्य पूर्वमप्रसिद्धेरत आह एकेति।

यद्वेति। पूर्वमेकसंशयविषये संशयान्तरोत्पत्तिरित्युक्तम्, अधुना समूहालंबनवदेकदैव संशये तावद्भेदाः कोटय इति भेदः। साध्यनिश्चयार्थमिति। उक्तसाध्यप्रसिद्धेः संशयरूपत्वादिति भावः। असाधारण्यमिति। अनुमितिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवतः सपक्षत्वेन विवक्षितत्वान्नायमसाधारण इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। साध्यनिश्चय इति। यद्यपि यत्र संदेहः तत्र व्यतिरेकसंदेह उपपद्यते, न ह्यन्यत्र संदेहेनान्यत्र तत्संदेहः अनुच्छेद्यतापत्तेः, तथाच पक्षे संशयेऽप्यन्यत्रास्तु व्यतिरेकानिरूपणम्, तथापि निश्चायकाभावेन संशयस्य वज्रलेपत्वमुक्तम्। न च तदभावः, क्वचिदपि निश्चयाभावेन निश्चायकाप्रसिद्ध्या तद्गर्भयोग्यानुपलंभाभावात्। न च यावदुपलम्भकगर्भा माऽस्तु प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वगर्भास्त्विति वाच्यम्। तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितोपलम्भप्रतियोगिकत्वमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। न च निश्चयाप्रसिद्ध्या निश्चयापादनं भवतीति। योग्यानुपलब्ध्यभावस्याकर एव स्फुटत्वात्। न च जलं जलादित्रयोदशान्योन्याभावसमुदायाभाववत् तदेकदेशाभाववत्त्वादिति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्निश्चय इति वाच्यम्। यत्तदुभयामनुगतधर्मस्य व्या-

व्यतावच्छेदकस्याभावे तादृशसामान्यतोदृष्टस्य दुष्टत्वात् । अन्यथा यद्वैधर्म्यवत्तत्तद्भिन्नमिति सामान्यतो दृष्टादर्थसिद्धेः सर्वत्र व्यतिरेकिविलयापत्त्योक्तसमर्थनस्याप्यनौचित्यात् ,प्राक् नास्तितानुमानमपि तद्वत्तयाऽस्मर्यमाणत्वे सति स्मर्यमाणत्वहेतोरन्वयाप्रतीतौ व्यतिरेकयेव तदुभयानवतारे प्राक्नास्तीतिबुद्धेरसिद्धेः । किञ्चोक्तसंशयप्रसिद्धस्यासदर्थस्यापि सिद्धिप्रसंगः । न च यद्यतिरेकेऽनिष्टप्रसङ्गः संशयोपस्थितस्यापि तस्यैव हेतौ व्याप्तिग्रहः, संशयोपस्थितस्य व्याप्तग्रहेण तन्मूलकानिष्टप्रसंजनाभवात् । यत्तु अनुव्यवसायोपनयेन निश्चयरूपाप्रसिद्धिरिति । तन्न । यादृशो निश्चयो व्याप्तिग्राहको अनुव्यसायस्य तथात्वाभावादिति अलं विस्तरेण ॥

(केवलव्यतिरेकिसिद्धान्तः)

(चि०)उच्यते·घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षतः प्रसिद्धिः घटो न जलादिरिति प्रतीतेः । नन्वयमन्योन्योभावो न प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसंसर्गाभाववत् योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् नयनोन्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीति–प्रतीतेर्बाधकबलेन वायुर्वातीतिवल्लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वादितिचेत् । न । यो ह्यनुपलम्भोऽधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधी सोऽभावं ग्राहयति न तु योग्यानुपलब्धिमात्रम्, अन्यथा वायौ रूपाभावप्रतीतिवत् जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात् । अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वञ्च तर्कितं–यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात् स्तम्भवदुपलभ्येत न पिशाचानुपलम्भः स्यात् । न च पृथिवीजलाद्भिद्यते जलावृत्तिधर्मवत्त्वात् तेजोवत्, एवमन्येभ्योपि भेदसिद्धौ द्वादशभिन्नेति विशेषणं दत्वा समवायभेदसाधनादन्वयिन एव

पृथिव्यां त्रयोदशभेदासिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । जलादिभिन्ना सती समवायिभिन्नेति बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेति बुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् । न च घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्धसाधनम्, सर्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात्, पक्षतावच्छेदकनानात्वे हि तत्, अत एवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागिति बुद्धेरुद्देश्यायाः सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदात् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात् । न च घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन संशयसिषाधयिषयोरभावादिति वाच्यम् । सर्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च सामान्यतो घटविषयत्वात् घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा, अतस्तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न स्तः, पृथिवीत्वेन ते भवत एव धूमवान् वह्निमानिति धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेपि पर्वते वह्निसंशयवत् ।

(वि०)अयोग्यधर्मानवच्छिन्नयोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वमभावप्रत्यक्षे तन्त्रमित्याशयेनाशङ्कते नन्विति । योग्यानुपलब्धेरिति । प्रतियोगिनो योग्यस्यानुपलब्धेरित्यर्थः । तथाचाधिकरणेषु मध्ये निरुक्तनिश्चयाभावविशिष्टो यो देशः प्रतियोगिमत्त्वविरोधी–प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तया आपादितसाक्षात्कारकः स देशोऽभावं ग्राहयति अतीन्द्रियप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् इत्यर्थः । नत्विति । तुशब्दः तत इत्यर्थे । नातो निरुक्तयोग्यतासहितैव निरुक्तानुपलब्धिरभावलौकिकप्रत्यक्षे कारणं व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः । अन्यथा–योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरूपयोग्यतायाः अभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वे । प्रसङ्गादिति । उक्तयोग्यताया-

स्तत्र सत्त्वादिति भावः ।

ननु अत्यन्ताभावादिग्रहे अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वमप्रसिद्धम्, तथाच कथं तद्विरुद्धगर्भानुपलब्धिः प्रसिद्धेत्यत आह अधिकरण इति । तर्कितं–प्रसञ्जकीकृतम् । तथाचाधिकरणे यत्र प्रतियोगिसत्त्वेनापादकेन प्रतियोग्युपलम्भ आपाद्येत तत्र तदभावः प्रत्यक्षः, तेन योग्यप्रतियोगिको योग्याधिकरणको वाऽन्योन्याभावः संसर्गाभावो वा यत्रैव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनापादितेन तथोपलम्भ आपाद्यते तत्र तथाऽनुपलंभस्तदवच्छिन्नाभावं गमयति वायौ रूपाभाववत् रूपवदन्योन्याभावस्य घटे मनोन्योन्याभाववत् मनस्त्वात्यन्ताभावस्यापि तुल्यवदाभासमानत्वात् प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकोपलम्भाभावविषयत्वेनैवाभावस्य योग्यत्वात् । न तु योग्यप्रतियोगिकत्वेन संसर्गाभावे योग्याधिकरणत्वेनान्योन्याभावे योग्यता गौरवात् उक्ततुल्यानुभवव्याघाताच्चेति तात्पर्यम् । यदि हीति । स्तम्भः पिशाचः स्यात्–चक्षुःसंयुक्तः कश्चित् पिशाचः स्तम्भः स्यात् । उपलभ्येतेति । सोपि पिशाचः पिशाचस्तम्भान्तरवच्चाक्षुषः स्यादित्यर्थः । स्तम्भत्वस्य महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वनियतत्वादिति भावः । न पिशाचानुपलम्भः स्यात्–न सर्वः पिशाचो लौकिकसाक्षात्काराविषयः स्यादिति यावत् । तथाच स्तम्भत्वं न पिशाचवृत्तीति नियमोऽनिर्बाध एवेति भावः ॥ जलादिभिन्ना सतीति । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकस्य विधेये प्रकारत्वादित्याशयः । व्यतिरेकिसाध्यत्वादिति । यद्यपि जलावृत्तिधर्मवत्त्वादिभ्यो युगपत्समूहालम्बनरीत्या अन्वयिभ्यो तथाऽनुमितिः सम्भवत्येव, तथापि एकहेतुकयावद्भेदसाध्यकानुमितिर्न व्यतिरेकिणं विनेति द्रष्टव्यम् ॥ घटस्यापीति । प्रयोगे दोषोऽयम्–यत्सिद्धांशस्यापि पक्षत्वेनोपादानादंशतः सिद्धसाधनमर्थान्तरमिति यावदनाकांक्षिताभिधानात् अन्यथाऽसङ्गतेः । स्वार्थानुमितौ हि घटस्यापि पक्षत्वमित्येवासङ्गतं निश्चितस्यापि पक्षत्वेऽनुमित्युत्पत्तेः, अपक्षत्वे उदासीन इव सिद्धसाधनानवकाशात्–इति ॥ इतरेति । साध्यनिश्चयस्य न साक्षादनुमितिविरोधित्वं किन्तु पक्षताविघटनद्वारा । सा चेदस्ति किमनेन । न च सा नास्ति सिषाधयिषाविरहसहकृता यादृशी सिद्धिस्तदभावस्तत्सिद्धौ पक्ष-

तेति सामान्यतत्सिद्धौ तत्सत्त्वादिति भावः । अन्यथेति । यद्यनुमितिविषयैकदेशसिध्या सिद्धसाधनन्तदेत्यर्थः । सिद्धस्यैव-सहचारघटकतया निश्चितस्यैव, साध्यत्वात्-तादृशानुमितौ विधेयत्वात् । न च घट इति । एतच्च यथाश्रुतस्य संदिग्धसाध्यवत्वस्य सिषाधयिषितसाध्यवत्त्वस्य च पक्षत्वमभिप्रेत्य बोध्यम् ।

ननु घटे विशेषदर्शनासिद्धिसत्त्वेन कथं संशयसिषाधयिषयोस्तद्विषयत्वं ज्ञानादेः स्वरूपसत एव स्वविषयकेच्छाविरोधित्वादित्यत आह घटत्वेनेति । धूमवान् वह्निमानिति । यद्यप्येवं सामान्यतो निश्चिते विशेषतः संशय उपपादितः इह तु विशेषतो निश्चये सामान्यतः संशयः, स च दुरुपपादः इदंपर्वतत्वेन वह्निनिश्चये पर्वतत्वेन तत्संशयादर्शनात्, तथापि भिन्नप्रकारकनिश्चयस्यापि यत्संशयप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तत्र किमवच्छेदकं ? न तावत्समानविषयत्वं तत्रातिप्रसंगं प्रतियादयति-धूमवानित्यादि । न तु दृष्टान्तार्थे येनोक्तवैषम्यमाद्रियेत । अन्यच्च समानप्रकारकत्वमपहाय न । अत एवेदंपर्वतत्वेनापि वह्निनिश्चयेऽग्निसंशयः पर्वते भवत्येव । यदि च नास्ति तदा तदर्थं समानप्रकारकनिश्चयत्वं विशेषप्रकारकनिश्चयत्वं चोभयं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं कल्प्यमिति गौरवम्, समानप्रकारकतामात्रं च लघ्विति तदेव कल्प्यते नान्यदिति भावः ॥

(चि०)यद्वा सर्वत्वेन रूपेण न पक्षतासर्वत्राविप्रतिपत्तेः-घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाचैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतरभेदसाधने अर्थान्तरम्, किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन यावदेव विप्रतिपत्तिविषयस्तावतामेव पक्षता विशेष्याननुगमात् । तर्हि पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाद्धटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदस्य सिद्धत्वात् किं व्यतिरेकिणा, घटसाधारणपक्षत्वेप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात्, पक्षान्यत्वं हि तत्रातन्त्रं किन्तु साध्यवत्तया निश्चितत्वं प्रयोजकम् । न च पृथिवीत्वाग्रहे पूर्वं गृहीतं यत्र

साध्यं पश्चात् स्मर्यते तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहाद्व्यतिरेक्यवतार इति वाच्यम्। हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटे पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहावश्यम्भावादिति चेत्। सत्यम्, अन्वयितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्यादन्वयाप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेक्युपन्यासस्यापर्यनुयोज्यत्वात्, तदुक्तम्–'आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम् ।

(वि०)ननु यदवच्छेदेन यत्र यत्कोटिनिश्चयस्तदवच्छिन्नत्वज्ञानं तत्कोटिकसंशयविरोधि,न तु तत्प्रकारकतत्कोटिकसंशयविरोधि–गौरवात् । अत एव धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चये धूमत्वेनोपस्थितायां धूमव्यक्तौ विशेषतोपि न व्याप्तिसंशयः, अन्यथा विशेषप्रकारकसंशयापत्तेः । धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्वते तावदेव वह्निसंशयो यावन्न धूमवत्त्वेनोपस्थितिः । तदिह घटत्वेनेतरभेदनिश्चयदशायां पृथिवीत्वेनापि नेतरभेदसंशय इत्यस्वरसादाह यद्वेति । पृथिवीत्वेन—घटादिभिन्नपृथिवीत्वेन । शङ्कते तर्हीत्यादिना चेत् इत्यन्तेन। अभेदानुमानवत्—अयं घटः तद्घटाभिन्नः तद्घटवृत्तिविलक्षणसंस्थानवत्त्वादित्यादिस्थैर्यसाधकाभेदानुमानवत । साध्यवत्तया निश्चितत्वं—साध्यवत्त्वनिश्चयावच्छेदकधर्मवत्त्वम्। अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि दृष्टान्तत्वापातात् अभेदानुमानेपि भिन्नभिन्नावच्छेदेन पक्षदृष्टान्तत्वव्यवस्थितेरिति भावः।न चेति।यत्र स्थले पूर्वं गृहीतं साध्यमुद्बोधकवशात् पृथिवीत्वाग्रहे पश्चात् स्मर्यते इत्यर्थः। अन्वयेति। ननु व्यभिचाराज्ञाने साध्यसाधनोभयसहचारग्रहेऽन्वयव्याप्तिग्रहावश्यकत्वेन कथमन्वयाप्रतिसन्धानमिति चेन्न, तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिपदार्थानुपस्थित्याऽन्वयाप्रतिसन्धानसम्भवात्। अपर्यनुयोज्यत्वादिति। अन्वयोपन्यासदशायां अधिकेन निग्रहात् पर्यनुयोगः स्यादिति भावः॥ निर्व्यूढमिति। अन्वयाप्रतिसन्धानकाले

व्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानादनुमितेरनुभवसिद्धतया तस्यापि हेतुत्वं निर्बाधमेवेति भावः ॥

(चि०)अथ वा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते,अत एवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिकान्योन्याभावाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्या इति नान्वयित्वासाधारण्ये ।

यद्वा जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानात्त्रयोदशभिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यम् । न चान्वयित्वमसाधारण्यं वा, पक्षादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः । वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति चेत् । न । पृथिवी त्रयोदशभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतेः । नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्यान्योभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्नताद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेत् ।न अप्रयोजकत्वात्, प्रकृते चानुभूयमानजलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वाश्रयशब्दाश्रयत्वादेरतिरिक्तं विनानुपपत्तेः। नन्वितरभेदो यद्यन्योन्याभावस्तदा भावाद्भेदो न । सिद्ध्येत अभावस्याभावान्तराभावात् । यदि च तेन समं स्वरूपभेद एव साध्यः, तदाऽननुगमादनुमानाप्रवृत्तिः। भावोऽभावो न भवतीत्यबाधितप्रतीतिबलादभावस्यापि अन्योन्याभावोऽस्तीति केचित् । तन्न, अपसिद्धान्तात् । अनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणैवाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधिकाभावे मानाभावाच्च

इति चेत् । न । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । न चैवमभावादविवेकतादवस्थ्यम्, तेन समं स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात् ।

(वि०)अत्राप्यथवेति न पूर्वास्वरसात् किन्तूपस्थित्यनियमेन कदाचिदयमपि कल्प इति व्यवस्थितविकल्पः। तथा चान्यत्र कल्पद्वयेऽपि यथोपस्थितिः, आकाशादौ त्वेष एवेति व्यवस्थितविकल्पार्थो बोध्यः॥ जलादिमिलितेति । आकाशेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावानुमित्यसम्भवादित्यर्थः । आकाशस्यैकव्यक्तित्वेन तत्रैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्यसम्भवादिति भावः ॥

त्रयोदशभेदानां त्रयोदशप्रत्येकं प्रसिद्धिमुक्त्वा एकत्रैव तत्प्रसिद्धिमाह यद्वेति । अत्र तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगीति साध्यार्थो विवक्षितः, यथाश्रुते पृथिव्यां साधनीयस्य त्रयोदशभेदस्यास्मादसिद्धेः जलभेदस्यैवासिद्धत्वात् । शङ्कते वस्तुगत्येति । त्रयोदशभिन्नेति । जलादित्रयोदशभिन्नेत्यर्थः । प्रकृते–यद्वा जलमित्यत्र । अनुभूयमानेति । तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नपृथिव्यादौ अनुभूयमानस्येत्यर्थः । पृथिवीत्वेति–तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नपृथिवीवृत्त्यन्योन्याभावानुमानाभिप्रायेण, शब्दाश्रयत्वेति च आकाशेतरभेदानुमानस्थले तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नगगनवृत्त्यन्योन्याभावानुमानाभिप्रायेण बोध्यम् । अतिरिक्तं विना–पृथिव्यादेर्जलाद्यतिरिक्तत्वं विना । अथवेति द्वितीयकल्पे शङ्कते नन्विति । अभावान्तरेति । अधिकरणातिरिक्तभेदेत्यर्थः । स्वरूपभेद इति । अधिकरणस्वरूपभेद इत्यर्थः । अननुगमादिति । अधिकरणानामनन्तत्वेन चतुर्दशत्वरूपेण साध्यत्वासम्भवादिति भावः । कस्यचिदत्र समाधानं पूर्वपक्षयति भावो न भवतीत्यादि । उत्तरयति तन्नेति । नायमेकदेशिनं प्रत्यपसिद्धान्त इत्यत आह अनतिप्रसक्तेति । समाधत्ते इतरभावेति । पूर्वोक्तयुक्त्येतरत्वेन भावस्यैव भेदसाधनादित्यर्थः । अन्वयिना व्यतिरेकिणा वेति । ननूभयमप्यसम्बद्धम्–अभावस्वरूपभेदस्य पृथिवीजलस्वरूपत्वेनाननुगमतादवस्थ्यादन्वयासम्भवात् । न चाभावभेदत्वमनुगतो धर्म इति वाच्यम् । तस्य तद्धर्मित्वान्यस्य दुर्वचत्वात् । पृथिव्यामभावभेद-

स्य पृथिवीस्वरूपत्वेन यत्र नाभावभेदः तत्र पृथिवीत्वाभाव इति व्यतिरेकस्याभावेन व्यतिरेकिणोऽप्यसंभवात्, अभावभेदाभावस्य पृथिवीविरहपर्यवसानेऽन्त्यावयव्यादौ व्यभिचारादिति चेन्न। उभयत्राप्यदोषात्–अभावभिन्नत्वबुद्धिजननयोग्यत्वस्यानुगतस्य भावात भावत्वादेश्च योग्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेन तद्योग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यानुगतत्वादन्वयिनः सम्यक्त्वात्। व्यतिरेकिण्यपि व्यभिचाराभावात्, तथाहि—पृथिव्यभावभिन्नेति भेदधीर्न पृथिव्यन्तरवत्त्वेन त्वदुक्तान्त्यादौ व्यभिचारात्। स्वयमेव भेदत्वेन स्वस्मिन् वर्तते न तु स्वत्वेनेति प्रतीतिवैचित्र्याद्वश्यं मन्तव्यम्। तथा चान्त्यावयव्यादेरपि स्वात्मना पृथिवीरूपाभावभेदेन तदभावाभावान्न व्यभिचार इति लक्षणस्य व्यतिरेकिणो न केवलमितरभेद एव साध्यः किं नाम पृथिवीत्वव्यधिकरणधर्मात्यन्ताभावादिरपि अविशेषादिति तत्त्वम्।

(चि०) अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्मात्यन्ताभाव एव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्यन्ताभावा वा तत्तदसाधारणतत्तद्धर्मात्यन्ताभावयोगो वा, एते चाभावा जलत्वं न घटादौ घटादि जलात्यन्ताभाववदिति प्रत्यक्षादेः क्वचित्तत्तद्वैधर्म्यादेव प्रसिद्धा इति नाप्रसिद्धिः। तावतामभावानां वैशिष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत्। किमेतावता, न हि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते, किन्तु जलत्वादीनां यावन्तोऽभावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धा एव, तावद्वैशिष्ट्यधीस्तु फलम्, अन्यथा सिद्धसाधनात्। मिलितानामपि साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्मावच्छेदो हि बलादिवन्मेलकार्थः, स च नासिद्धः। न च हेतोरसाधारण्यम्, तावदभावयोगी ह्यत्र सपक्षो भवति, न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान्–साध्यतायास्तावत्यपर्याप्तेः॥

यद्वा जलत्वात्यन्ताभावस्तेजस्त्वात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात् घटत्वात्यन्ताभाववत्, एवमत्यन्ताभावान्तरसामानाधिकरण्यमपि तत्र साध्यमिति क्वाप्रसिद्धिः ॥

किञ्चेतरे तावत् प्रसिद्धा एव, ते च भेदप्रतियोगिनो मेयत्वात्, इतीतरभेदोऽपि सुग्रह एव । ननु पृथिवी नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवदिति प्रतिरोध इति चेन्न । इतरभेदनिषेधो हीतराभेदः न तु तेजःप्रभृत्यभेदो जल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् । चतुर्दशाभेदानां चैकत्र विरोधेनासम्भवात् । चतुर्दशभेदानां चैकत्र वृत्तौ न विरोधः । यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतरभिन्ना तत्साध्याधिकरणपृथिव्यन्यतरत्वात्तदधिकरणवत् पृथिव्यां तत् साध्यमन्वयिन एव सेत्स्यतीति । तन्न । अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात्, लिङ्गत्वे वा जलादावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् । एवं तर्हि पृथिवी जलं पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् । न । अजलस्य घटादेः प्रत्यक्षत एव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य न्यूनत्वात्, तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव ॥

(वि०) ये त्वत्यन्ताभाव एव व्यतिरेकिणः साध्य इति वदन्ति तन्मतमाह अन्ये त्विति । पृथिवीत्वभिन्नेति । पृथिवीत्वव्यधिकरणेत्यर्थः । आकाशादौ उक्तप्रकाराभावादाह जलत्वादीति । तत्तदत्यन्ताभावयोगस्त्रयोदशाभावरूपतत्तदत्यन्ताभावमेलनामित्यर्थः । प्रत्येकप्रसिध्या समुदायप्रसिद्धेस्साध्यप्रसिद्धिमाह एते इति । शङ्कते तावतामिति । प्रत्येकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानां युगपत्तावद्व्याप्तिग्रहे तावद्विषयकैकानुमित्युत्पादे तावतामैकाधिकरण्यरूपमेलकस्यानु-

मितिविषयतया मेलकधीः फलम्, न च मेलकेन व्याप्तिग्रह इति निर्गलितार्थः। अन्यथा—प्रत्येकमेवानुमितौ। प्रत्यक्षादिना प्रत्येकसाध्यप्रसिद्ध्यर्थमपि सिध्युपगमेन सिद्धसाधनं स्यादिति भावः। ननु संख्यारूपं तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयत्वं वा मेलकत्वं तथाच प्रत्येकं प्रसिद्धानां तेषां एते त्रयोदशभेदा इति बुद्धिसम्भवेन मिलिततत्प्रसिद्धिरपि सुलभैवेति तृतीयकल्पमाह मिलितानामिति। तावदभावयोगीति। तावदभाववत्तया निर्णीत इत्यर्थः। अपर्याप्तेरिति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तया निश्चितः सपक्ष इति भावः॥

अत्यन्ताभावत्वात्—अभावागर्भप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वात्, तेन तेजस्त्वव्यधिकरणधर्मात्यन्ताभावादौ न व्यभिचारः। तत्र—जलत्वात्यन्ताभावे। अप्रसिद्धिरिति। तेजस्त्वात्यन्ताभाववायुत्वात्यन्ताभावादिसमानाधिकरणजलत्वात्यन्ताभावस्य साध्यत्वादिति भावः।

अन्योन्याभावेष्यत्यन्ताभाववन्मेलकप्रसिध्या कल्पान्तरमाह किञ्चेति। भेदप्रतियोगिनः—एकाधिकरणभेदप्रतियोगिनः। शङ्कते नन्विति। गुरुत्वादीत्यादिना तत्र दृष्टान्तपक्षसाधारणधर्मकथनं तेन तत्तदभेदसाधनाच्चतुर्दशाभेदः समूहालम्बनाविषयः। प्रतिरोधः—सत्प्रतिपक्षः।

अत्र चतुर्दशाभेदत्वेन साध्यता बोध्या। न चाग्रे सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्ष इत्यनेन पौनरुक्त्यं, दोषान्तरदानाय व्यतिरेकिमात्रदोषाय च तत्राक्षेपादिति। साध्यवैकल्यं दृष्टान्ते दत्वा बाधमप्याह चतुर्दशाभेदानामिति। अभावमादाय चतुर्दशत्वं बोध्यम्। स्वमते बाधाभावं दर्शयति चतुर्दशभेदानामिति। तत्सिद्धिप्रसङ्गात्—इतरभेदसिद्धिप्रसङ्गात्, जलादावपि तत्साध्याधिकरणजलाद्यन्यतरत्वस्य लिङ्गस्य सत्त्वादिति भावः। एवं—व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे। व्यभिचारादिति। असाधारण्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। तदनवधारणे त्विति। पृथिवीत्वस्यानवधारणे त्वित्यर्थः। इदं न प्रकृतमात्रे साधनं, प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षतामात्रेपीदं समाधानं द्रष्टव्यम्॥

(चि०) ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादिकार्यवत्त्वाद्वेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ

कथं व्यतिरेकादिनिरूपणम्। नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्षवेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात् । नानुमानगम्यं, नैरात्म्याप्रतीतावन्वयिनोऽभावात्, सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः । अथेच्छा समवायिकारणजन्या कार्यत्वात्, तच्च समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वात् इति पृथिव्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति चेत् । यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वं तदा घटादौ तदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यम् । ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात्, आत्ममनसोस्तथात्वेऽपि अकार्यत्वात् इति चेत् । न । शरीरादन्यत्राप्रसिद्धेः । तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति चेत् । न । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्, अन्यथा असिद्धिव्यतिरेकाद्यनिरूपणात् । अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् । न । व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् असाधारणधर्मेणाप्रतीतपदार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितडित्थाद्यनुमानप्रसङ्ग इति ॥

उच्यते इच्छाऽसमवायिकारणसिद्धाविच्छात्वं संयोगासमवायिकारणकवृत्ति नित्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत्,

स चासमवायिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगत्वात्, आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वे सात्मकत्वं शरीरे साध्यते ॥

(वि०) साध्याप्रसिद्धाविति । सात्मकत्वस्य पक्षमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः । तत्रेति । प्रत्यक्षविषयाभ्यां प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामभावग्रहः प्रत्यक्षतो भवति । न च तदुभयग्राहीन्द्रियमस्ति मनसो घटाद्यग्राहकत्वात् इन्द्रियान्तरस्यात्माग्राहकत्वात् । न चोभाभ्यामुभयग्रहोऽभावग्रहो उभयेन्द्रियप्रवृत्तेरयौगपद्यात् इति भावः । कार्यत्वादिति । भावकार्यत्वादित्यर्थः । ज्ञानेत्यादिपूर्वपक्षः । तत्र ज्ञानकारणं चक्षुःघटसंयोगोऽपीति ज्ञानसमानाधिकरणत्वेन संयोगो विवक्षितः । तादृशश्चात्मसंयोग एव सोऽपि घटादिसाधारण एवेति ज्ञानकारणत्वं विशेषणम् । आत्मप्राणसंयोगस्तु शरीरावच्छिन्नात्मप्राणसंयोगो वाच्यः अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यावश्यकतया शरीरप्राणसंयोगेनान्यथासिद्धो न हेतुरिति द्रष्टव्यम्। कार्यत्वपदस्य व्यावृत्तिं स्वयमेवाह आत्ममनसोरिति । नेत्यादि समाधानम् । शङ्कते इच्छाया इति । अप्रसिद्धेति । कुतोऽयं व्यतिरेकिनियम इति चेत । अन्वयिनि साध्यसाधनसहचारमृते व्याप्त्यज्ञानात् । व्यतिरेकिणि साध्यमात्रप्रसिद्ध्यैव साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिग्रहेण साध्यसंसर्गस्यानुमित्येकविषयत्वात् इति विद्धि ॥

इच्छात्वमिति । व्यक्तिपक्षे विभागजशब्दे व्यभिचारः स्यादिति जातेः पक्षत्वमुक्तम् । नित्येन्द्रियेति । नित्येन्द्रियग्राह्यत्वं च तन्मात्रग्राह्यत्वम् , अन्यथा स्नेहवत्तस्यापि मनोग्राह्यत्वेन तद्व्यभिचारवारणार्थोपादानविरोधात् । तदपि गुणविशेषणं न जातिविशेषणम्, तथासत्यात्मैकत्वे तादृशजात्यभावेन व्यभिचाराभावेन विशेषगुणोपादानविरोधात् । साक्षात्पदं शब्दमात्रवृत्तिशब्दत्वावान्तरजातौ व्यभिचारनिरासाय । जातिपदं च रूपादिभिन्नगुणत्वाद्युपाधौ व्यभिचारवारणाय स हि मनोमात्रग्राह्ये ज्ञानादावस्ति गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यश्च गुणत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तित्वात् । न च साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । वृत्तिपदेन समवेतत्वस्योक्तत्वादिति । स चेति । अत्र किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगोऽसमवायि-

कारणमिति उद्देश्यविधेयव्यत्यासेन व्याख्येयम्, तेन संयोगे पक्षे विशिष्टस्य जनकत्वं साध्यं लभ्यते अत एव तादृशं साध्याभावेऽनिष्टप्रसंजनमाह आत्मसंयोगमात्रस्येति । किञ्चिदवच्छिन्नसंयोगस्येत्यर्थः । अन्यथेच्छाजनकपर्यन्तस्य तर्के उपन्यासविरोधात् । न चैवं हेत्वसङ्गतिः, असमवायिकारणसंयोगत्वादिति हेत्वर्थात् । स चेत्यनेनासमवायिकारणसंयोगस्यैव परामर्शे तन्निष्ठसंयोगस्यैव हेतुत्वात् । इति भावः ।

(चि०) यद्वा आत्मनीच्छाधारता महत्संयोगावच्छेद्या जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाय्वादिसंयोगाद्यवच्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यतः सिद्धमिच्छाधारताघटकेच्छासमवायिकारणद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वम् । अत एव ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं वा सात्मकत्वम्, स्वशरीरे प्राणादिमत्त्वस्य इच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टावयवोपचयादिव्याप्यत्वग्रहात्, घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिमत्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानम्, इच्छादिविरहात् इच्छादिप्रयोजकेच्छाद्याधारताघटकेच्छाद्यसमवायिकारणसंयोगविरहानुमानं कार्याभाववति कारणाभावनियमात् । न च सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे बाधकाभावात् शरीरत्ववदिति अन्वयिनैव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिणं विनाऽनुपपत्तेः । उपायान्तरस्योपायान्तरादूषकत्वाच्च ॥१२॥

यद्वा चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका संस्काराजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगसिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोग एव पर्यवस्यति प्र-

यत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। एवं चेष्टाया अ-समवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मक-त्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः। चेष्टा-विरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः। चेष्टाविरहात्तदसमवा-यिकारणसंयोगविरहोऽपि सुग्रहः॥

यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्न-त्वे सति आत्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणावृ-त्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसं-योगवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः, आत्मप्राणसंयोगः प्राणमनःसंयोगो वा शरीरप्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धो न कारणं, भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्त-वृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादिवदि-ति तार्किकी रीतिः॥

(वि०) अत्राप्युपस्थितिनियमाभावात् व्यवस्थितो विकल्पः न पूर्वास्वरसेनेति न विस्मर्तव्यम्। महदिति। मनोयोगाद्यवच्छेद्यत्वेनार्था-न्तरनिवृत्त्यर्थं महत्पदम्। ईश्वरज्ञानादव्याप्यवृत्तेराधारताया वारणाय जन्येति, रूपाद्याधारतावारणाय हेतौ विभिन्नेतिपदं च बोध्यम्। आ-त्मवृत्तिद्वित्वाद्याधारतावारणाय विशेषेति। इच्छाधारताघटकेति। इच्छाधारतावच्छेदकः य इच्छासमवायिद्रव्यनिरूपितसंयोगस्तद्व-त्त्वमित्यर्थः। अत एव-उक्तानुमानबलात्तादृशमहत्संयोगाश्रयस्य मह-तो द्रव्यस्य प्रसिद्धिसम्भवादेव। ननूक्तरीत्या सात्मकत्वसाध्यस्य प्र-सिद्धावपि नैरात्म्यस्य साध्याभावस्य घटादावप्रसिध्या कथं व्यति-रेकव्याप्तिग्रह इत्यत आह स्वशरीर इति। शङ्कते नचेति। शरीरे बाधक इति। शरीरवृत्तित्वाभाववत्तया अप्रमितत्वादित्यर्थः। ननु सा-त्मत्वं शरीरवृत्तीत्यनुमानानन्तरं शरीरं सात्मकमित्यनुमानं सुकरमि-त्यरुचेराह उपायेति। अवधृतसामर्थ्ययोरप्यन्यतरास्फुरणदशाया-मन्यतरोपायानुसरणस्यापर्यनुयोगादित्यर्थः॥

(वि०)यद्वेति पूर्ववत् । वेगजाक्रियायां व्यभिचारनिरासाय अजन्यान्तं हेतुविशेषणम् । न च गुरुत्वद्रवत्वजन्यक्रियायां व्यभिचारः, क्रियापदेन कर्मत्वव्याप्यपतनस्पन्दनव्यावृत्तगमनत्वरूपजातिविशेषस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्चेति । आत्मवारणाय शरीरत्वमिति विशेष्यम् । अन्यत्स्पष्टम् ॥

आत्मभिन्नत्वे इति । सत्यन्तमिदमात्मनोऽपि साध्यवत्त्वेनासाधारण्यनिरासाय । आत्मविशेषगुणकारणपदं च मृतदेहस्यापि भोगाश्रयतया तत्राप्युक्तसंयोगसत्त्वेन सपक्षतया ततश्चेष्टावत्त्वस्य व्यावृत्ततया चासाधारण्यवारणाय बोध्यम् । न च कदाचिद्भोगाश्रयत्ववत्कदाचिच्चेष्टावत्त्वमपि तत्रास्तीति वाच्यम् । मृतशरीरव्यावृत्तस्यैव वर्तमानचेष्टावत्त्वस्य सात्मकत्वे लिङ्गत्वात् । न चात्मगुणपदेनैव तन्निर्वाहाद्विशेषपदानर्थक्यं, मृतशरीरात्मसंयोगजनकतदवयवात्मसंयोगमादाय मृतशरीरावयवे साध्यसत्त्वेनासाधारण्यप्रसङ्गवारकत्वात् । भेरीदण्डसंयोगवच्छब्दजनकं मृतशरीरे शरीरान्तरसंयोगमादाय मृतशरीरे सात्मकत्वनिरासायात्मेति । मनसः सात्मकत्ववारणाय भोगानधिकरणावृत्तीति साध्यघटकपदानां व्यावृत्तिः ॥ हेतौ प्राणे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । नाड्यादौ तद्वारणाय ज्ञानकारणीभूतेति । चक्षुरादिसंयोगमादाय तद्दोषतादवस्थ्यादाह प्राणेति । नन्वात्ममनसोरपि हेतुत्वेन व्यभिचार इत्यत आह आत्मेति । अतिप्रसङ्गेनानवच्छिन्नात्ममनसोः प्राणसंयोगस्य ज्ञानाहेतुत्वे शरीरावच्छिन्नतदुभयप्राणसंयोगो वाच्य इत्यावश्यकत्वात् तत एवान्यथासिद्धौ न तद्धेतु इत्यर्थः । नन्वनात्मतया शरीरस्यापि भोगानधिकरणतया तदवृत्तिसंयोगवत्त्वं तत्र बाधितमतोऽनात्मनोपि भोगाधिकरणत्वं साधयति भोगाधारत्वमिति । न च व्यर्थविशेषणत्वम् । व्याप्यतावच्छेदकविकासकविशेषणे तदभावात् संकोचकविशेषणे तथात्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वत्र भोगानधिकरणत्वमुपाधिः, अन्यथा रूपाधारत्वादीनामप्येवं रूपसमवायिभिन्नत्वानुमानं स्यादत आह तार्किकेति । तथा चात्र शरीरे सुखमित्यादि-तदाधारत्वानुभवो न स्यात् इत्यानिष्टप्रसङ्गात्मकतर्केण व्याप्तिग्रहसत्त्वादुपाधेः साध्याव्यापकत्वम् रूपाधारत्वे तु न तादृशतर्क इति भावः ।

(चि०) अथेच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽनाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यतिरेकी ? अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् ।

स्यादेतत् । इच्छाया द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधानवतारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्मदर्शनाद्वा तद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । यद्वा इच्छाऽष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयात् इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । अथवा द्रव्याश्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्न वेति पूर्ववत् संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रसिद्धम् इच्छायाः साध्यते, संशयप्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञानमात्रस्य कारणत्वात् । न चैवं संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यम्, निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तेरिति ॥

मैवम्, संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् साध्यव्यतिरेकतद्व्याप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकादिसंशयावश्यम्भावात् । किञ्च संशयोपस्थितसाध्यस्य व्यतिरेकिनिरूपणं न योग्यानुपलम्भात्, साध्यनिश्चयं विना योग्यानुपलम्भास-

म्भवात्। नापि व्यापकाभावात्, साध्यनिश्चयं विना तद्व्यापकत्वनिश्चयाभावात्। न च यदीच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न स्यादष्टानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न स्यात्, रूपवदिति साध्यविपर्ययकोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चयकार्यं करोति, अत एवैतादृशसंशयोपस्थितकल्पितडित्थादिसाधनमप्यपास्तम्, तद्विपर्यये प्रतिकूलतर्काभावादिति वाच्यम्। साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्चयतन्मूलतर्कानवतारात्, अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्कोदयस्तर्कोदये च तत्सहकृतसाध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति।

(वि०) पूर्वपक्षी शङ्कतेऽथेति। सिद्धान्त्याह स्यादेतदिति। अनुमिते इति। गुणत्वेनेति शेषः। आश्रितत्वादीति। आश्रयत्वादीत्यर्थः। यद्वेति। पूर्वमेकांशे निश्चयादपरांशे संशयाद्विशिष्टस्यैकज्ञानविषयतया साध्यप्रसिद्धिरत्र तु एकसंशयानन्तरमपरसंशयेनैव विशिष्टोपस्थितिरिति बोध्यम्। तृतीयेऽथवेत्यादिकल्पे विशिष्टस्य प्रथमत एव संशयविषयत्वादेकसंशयरूपैव प्रसिद्धिः कोटिप्रसिद्धिश्च केवलाद्वादिवाक्यादित्यवधेयम्। पूर्वपक्ष्याह मैवमिति। नन्वेकत्र सन्देहेऽप्यपरत्र सन्देहाभावात् इच्छायां साध्यसंशयेऽपि रूपादौ तद्व्यतिरेकनिश्चयः सम्भवति वायौ पार्थिवादिरूपसन्देहेऽपि तदभावनिश्चयस्यानुभविकत्वात् इत्यत आह किञ्चेति। व्यापकाभावात्—साध्यव्यापकाभावात्। साध्यव्यतिरेकिनिरूपणमिति शेषः। शङ्कते न चेति। साध्यविपर्ययकोटौ—अष्टद्रव्यानाश्रितत्वपक्षे। अत एव—साध्यसंशयेन निश्चयोत्पादे तद्विपर्यये प्रतिकूलतर्कस्य सहकारित्वादेव। साध्यव्यतिरेकनिश्चयेति। आपादकनिर्णयस्य तर्ककारणत्वादिति भावः। अन्यथेति। तथा च अन्योन्याश्रय इति पर्यवसितमिति पूर्वपक्षाशयः।

(चि०) उच्यते—इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथिव्यादाविच्छाधारताऽभावे तद्द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्य-

भिन्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वाद्वेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यासिद्धाविच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवत्त्वमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा साध्यते, साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इच्छाविशेष्यकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रतीतेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् । तथापीच्छाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्धयैव दृष्टान्तप्रसिद्धेरन्वयी हेतुः स्यादिति चेत् । न । अन्वयव्याप्त्यप्रतिसन्धाने व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकिसम्भवात् । न च द्रव्यत्वादेः सपक्षात् व्यावृत्तावसाधारण्यम्, तद्धि साध्यतदभावोभयसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते च न हेतोः साध्याभावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्यसाधकत्वे तत्सत्त्वाच्च । अत एव यावदेकत्रानुकूलतर्को नावतराति तावदेव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तम् । सुवर्णतैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावपि तथा ॥

(वि०)सिद्धान्त्याह उच्यत इति । सिद्धाविति । इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमित्येति शेषः । प्रसिद्धिरिति । एतच्च सर्वमिच्छा द्रव्याश्रयाश्रितेति यदि सामान्यतोदृष्टानन्तरं इच्छाश्रयो द्रव्यत्वाश्रयो न पृथिवीति बाधावतारस्तदेति द्रष्टव्यम् । द्रव्याश्रितेच्छेत्यनुमाने तु द्रव्यत्वस्य प्रकारतया तदाश्रितत्वस्य वैशिष्ट्यभानेनाश्रितत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्य द्रव्यत्वेऽप्रसिद्धतया तत्र सिद्ध्युपदर्शनेन विरोधात् । एवं चान्वयित्वापादनमसाधारण्यापादनं चाग्रेतनं विरुध्येत तयोः सपक्षत्वाभावात् । यदा तु द्रव्याश्रितेत्येवानुमानं तदा प्रसिद्धिरिच्छायां द्रष्टव्या व्यति-

रेकिण इच्छाविशेष्यकानुमित्यर्थत्वमित्याकारेणैव स्फुटत्वात् । मथुरानाथस्तु—उक्तानुमानान्तरं मनसैव तादृशद्रव्यवृत्तित्ववत्त्वेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इत्यर्थः—इत्याह । ननु तथापीच्छायां द्रव्यवृत्तित्वात् साध्यसिद्धिर्जातेति किं व्यतिरेकिणा? तत्राह इच्छेति । दृष्टान्तसिद्धेरिति । दृष्टान्ते द्रव्यत्वे साध्यप्रसिद्धेरन्वय्ययं हेतुरित्यर्थः । तथापीत्यत्रोत्तरयति नेति । व्यावृत्ताविति । द्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वस्य हेतोर्व्यावृत्तावित्यर्थः । असाधारण्याभावे युक्तिमाह तद्धीति । असाधारण्यं हीत्यर्थः । विपक्षे–साध्याभावसाधकत्वाभावे । तत्सत्त्वादिति । अष्टद्रव्यानाश्रितस्य द्रव्याश्रितत्वं तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं विनाऽनुपपन्नमिति साध्यसाधकतर्कस्याप्रतिहतत्वान्नोभयसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयाऽसाधारण्यमिति तात्पर्यम् । इत्युक्तमिति । आचार्येणेत्यर्थः । सुवर्णेति । सुवर्णं तैजसमसति प्रतिबन्धकेऽत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादिति व्यतिरेक्यनुमितावित्यर्थः । तथा–नासाधारण्यमित्यर्थः ॥

(चि०)अथाष्टद्रव्याधारत्वबाधानन्तरमिच्छादौ गुणत्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषविषयत्वनियमात् ,अत एवाऽसर्वविषयानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ कार्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं सिद्ध्यन्नित्यसर्वविषयत्वं ज्ञानस्यादायैव सिद्ध्यतीति चेन्न । बाधानन्तरमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याविषयाप्यनुमितिर्द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात्–अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात्, न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रकारिका–तस्य पूर्वमप्रतीतत्वेन प्रकारत्वासम्भवादिति तत्प्रकारिकाऽनुमितिर्व्यतिरेकिणैव । अनाद्यनन्तद्व्यणुकादियावत्पक्षीकरणेऽनाद्यनन्ततावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्ववि-

षयकत्वमेतदन्यानित्यसर्वविषयत्वं व्यतिरेकिण एव सिध्यति, पक्षधर्मताबलेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति न तु साध्यगतविशेषप्रकारिका अतिप्रसङ्गात्।

नन्वष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि साध्यते, तदाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेण प्रतिज्ञार्थ एव नोपपद्यते।

सत्यम्, एवमप्यष्टद्रव्यानाश्रितेच्छायां द्रव्याश्रितत्वं सिद्ध्यतु तस्याष्टद्रव्यातिरेक्यं कुतः सिद्ध्येत्॥

(वि०)शङ्कते अथेति। गुणत्वादेवेति। तथा चेच्छादौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकारेण इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यन्वयिनैवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वसिद्धौ किं व्यतिरेकिणेति शङ्कार्थः। तत्र दृष्टान्तमाह अत एवेति। क्षितिः कर्तृजन्या कार्यत्वादित्यनुमितौ जीवानां तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यसम्भवात्तद्बाधे नित्यसर्वविषयज्ञानवदीश्वरस्यैव तत्कर्तृत्वसिद्धिरन्वयिनैव यथेत्यभिप्रायः। उत्तरयति नेति। बाधानन्तरमिति। बाधावतारात्पूर्वं सामान्यतोदृष्टपर्यवसाने व्यतिरेकिणं विना गत्यन्तरं नास्तीति हृदयम्। द्रव्याश्रितत्वप्रकारकत्वे हेतुमाह अनुमितेरिति। येन रूपेण व्यापकत्वज्ञानं तेनैवानुमितौ भाननियमादित्यर्थः। पूर्वमप्रतीतत्वेनेति। व्यापकतावच्छेदकतयेति शेषः। ननु तर्हि ईश्वरानुमाने नित्यत्वं सर्वविषयकत्वं च ज्ञाने कथं सिद्ध्येदत आह अनाद्यनन्तेति। एतदन्येति। ईश्वरज्ञानस्य आकाशादिनित्यसर्वविषयत्वमन्वयदृष्टान्ताभावात् व्यतिरेकिविषयोऽन्यथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वहानिरित्यभिप्रायः। अतिप्रसङ्गादिति। तथा चेच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तात्मवृत्तित्वं न सिद्ध्येत् द्रव्याश्रितत्वमात्रं गुणत्वेन सिद्ध्येत्तदर्थं व्यतिरिकिस्वीकार इति भावः।

इदमेवाशङ्क्योत्तरयाति। नन्विति।

(चि०)अथ सामान्याव्यभिचारमादाय मानान्तरोपनीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तितैवेच्छादेः परिच्छिद्यते, ज्ञानान्तरोपस्थापितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभिचन्दनमित्यादौ दर्शनादिति चेत् । न । मानान्तरान्नियमेनानुपस्थितेः ।

ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनुमानादित्यप्याहुः ।

अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्वत्र प्रमेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेन्न। विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात् ॥

(वि०)पुनरन्वयेनैवेच्छानुमानवादी शङ्कते अथेति । सामान्याव्यभिचारो गुणत्वनिष्ठद्रव्याश्रितत्वसामान्यव्याप्तिज्ञानम् । मानान्तरोपनीतन्तत्तदन्यत्वम्-इच्छा न पृथिवीवृत्तिरित्यादिबाधकानुमानान्तरम् । उपजीव्य-विशेषणत्वेन विभाव्य । तथा चेच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वात् इत्यादिप्राथमिकसामान्यतोदृष्टानुमानेनैवाष्टद्रव्यातिरिक्तात्मवृत्तित्वमिच्छायामन्वयिनैव स्यादिति शङ्कार्थः । ज्ञानान्तरोपनीतविशेषणविशिष्टज्ञाने दृष्टान्तमाह सुरभि चन्दनमिति । समाधत्ते मानान्तरादिति । उक्तबाधकानुमाने उक्तसामान्यतोदृष्टानुमानपूर्वकत्वस्यानियतत्वादुपनीतभानस्यासम्भवान्नेदं युक्तमिति समाधानार्थः । मानान्तरादित्यापाततश्च बोध्यम् । वस्तुतो बाधकानुमानैस्तदुपस्थापननियमेनापि नानुमितौ स विशेषणं व्याप्तिपक्षताभ्यामेवोपस्थितेस्तदङ्गत्वात् न तु प्रकारान्तरोपस्थितस्याप्यनुमितौ भानमिति बाधे वक्ष्यमाणत्वात् ।

अत्रैव समाधानान्तरं केषाञ्चिदाह ये चेत्यादिना । इत्यपीत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु यदीच्छाश्रयस्याष्टद्रव्यभिन्नद्रव्यत्वाज्ञानं तदा साध्याप्रसिध्यैव व्यतिरेक्यनवकाश इति तत्समर्थनपरतदुच्छेदनमेव प्राप्तमिति महत्कौशलमिति द्रष्टव्यम् ।

(चि०)अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः स चाप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति, यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति, व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात्। तथा हि-पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र इतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य धृत्तत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत्। एवमन्यत्राप्यव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्वं-तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात्, जीवच्छरीरन्तु न तथा-तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात्, तथाचेच्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीत इति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते। एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः सिद्ध्यति, व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव-प्रमात्वम्। ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत्। न। पक्षे साध्यानुमि-

(चि०)तिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यक एव प्रत्ययो जायते भूतले घटो नास्तीत्यभावविशेष्यकप्रत्ययवत् ।

तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकम्, न च साध्यप्रसिद्धिं विनैतादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति । न च वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रतियोगिमत्तया ज्ञानं मृग्यत इति वाच्यम्, व्यतिरेक्याभासानुपपत्तेरिति चेत् । न । योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वात् । अयश्च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थ एव-परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवादिति सर्वं समञ्जसम् ॥

चिन्तामणेरर्थापत्तिप्रकरणम् ।

(वि०)साध्याभावत्वेनोपस्थितसाध्याभावप्रतियोगित्वापेक्षया वास्तवसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य लघुत्वेन प्रयोजकत्वमङ्गीकुर्वतां मतान्तरमाहान्ये त्विति । ननु अभावस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वभावे तदभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात्कथमनुमितिरत आह यस्येति । गृहीत इति । तथाच तत्र हेत्वभावे प्रतियोगिव्यापकताज्ञानं हेतुरित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह तथाहीत्यादिना । एवमन्यत्रापीति । प्रकृतेच्छानुमाने इत्यर्थः । तदेवाहाव्याप्यवृत्तीत्यादिना । स्वाश्रयत्वे सिद्धे-गुणत्वे द्रव्याश्रितत्वे सिद्धे । स्वाश्रये-द्रव्यत्वाश्रये घटादौ । योऽत्यन्ताभावः-इच्छात्यन्ताभावः । तदाश्रये-द्रव्यत्वाश्रये जीवच्छरीरे । साध्यत इति । तथाच व्यतिरेकिसिद्धिरिति भावः । प्रामाण्यसाध्यकव्यतिरेकिणि-विवादास्पदं इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इति व्यतिरेकिणि । सिद्ध्यतीति ।

ततः किमत आह व्यधिकरणप्रकारेति । पक्षविशेष्यक इति । अत्र च परामर्शोऽपि पक्षविशेषणक एवेति ध्येयम् । अतएव च विश्वनाथेन मुक्तावल्यामपि द्विविधपरामर्शस्वीकारः प्रदर्शितः, अनुमितिश्च पक्षविशेषणकापि स्वीकृतेत्यवधेयम् ॥

अत्रास्वरसमाह चिन्तामणिकारः स्वयमेव तथापीत्यादिना । तद्बीजन्तु–अस्तु लाघवादुक्तप्रकारेण प्रयोजकता, तथापि यत्र वस्तुतः साध्याभावं जलतादात्म्येनोपस्थितं यत्र चेतरभेदाभावत्वेनोपस्थितं प्रति साधनाभावो व्यापको गृहीत उभयथापि उक्तप्रकारस्यात्र व्यापकत्वेन सर्वत्राभाव एव साध्य इत्यवधारणविरोधो यावता वह्न्यादेरपि व्यतिरेकिगम्यत्वात् । इयांस्तु विशेषः–तत्र साध्यप्रसिद्धिरङ्गं नान्यत्र । न चोदाहृतव्यतिरेकिण्यभाव एव साध्य इत्यवधारणार्थः–सात्मकत्वादेर्भावरूपस्याप्युक्तक्रमेण सिध्यविरोधादिति । अस्मिन्नस्वरसे शङ्कते न च वस्तुगत्येति । व्यतिरेकयाभासानुपपत्तेरिति । आधेयत्वादेः अभावाप्रसिद्ध्येति शेषः । अप्रसिद्धसाध्यवादी आह योऽभाव इति । पुनरपि तत्र व्यतिरेकिण्यभाव एवेत्यवधारणेऽनास्थयोत्तरमाह अयं चेति । अयमपि क्वचित्, अतो भिन्नस्य प्रकारस्य भावाभावसाधारणस्य सार्वत्रिकस्य सत्त्वादवधारणमनुपपन्नमेवेति भावः। प्रतिज्ञादीति। आदिपदेन निगमनपरिग्रहो बोध्यः ॥

इति श्रीबटुकनाथतर्कतीर्थविरचिते तत्त्वचिन्तामणिविवचने केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ॥

अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं

परामर्शगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

इदानीमपि विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपादकत्वस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमिति भट्टाचार्येण व्याख्यातम्। तस्यायमाशयः तथा च विशिष्टपरामर्शस्य कारणतावच्छेदकत्वोपपादकत्वरूपलक्षणोपपादकत्वम् उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नत्वसङ्गतित्वरूपप्रसङ्गत्वं सूचितम् । पक्षतानिरूपितत्वञ्च तन्निरूपितविषयताकज्ञानानुकूलव्यापारानन्तरार्थकेन तदभिधानान्तरेण घटितस्य सङ्गतिसामान्यलक्षणस्य घटकविषयितायां निरूपितत्वसत्त्वेन विशिष्टसङ्गतावपि तज्ज्ञेयम् ।

केचित्तु पक्षताशरीरप्रविष्टतल्लिङ्गकत्वस्य तत्परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितार्थकतया पक्षतोपपादकत्वमित्याहुस्ताच्चिन्त्यम् ।

पक्षताशरीरे कारणताप्रवेशस्याप्रमाणिकत्वादव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन परामर्शविशिष्टस्यैव निवेशादित्याद्युक्तम् ॥ १ ॥

अत्र तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारवारकप्रमानिवेशवैयर्थ्यम् इति गादाधरी ।

नच तादृशस्मरणावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वस्य तात्पर्यग्राहकतया प्रमापदसार्थक्यमिति वाच्यम् तथात्वेपि प्रमाणव्यवहारविषयताप्रयोजकशरीरे प्रमाया निवेशासम्भवात् तथाचानुभवघटितधर्मस्यैव तादृशविषयताप्रयोजकतायाः सम्प्रदायसिद्धतया तदनुरोधेन मूलकृताऽनुभवार्थकप्रमापदमुपात्तमिति भावः । न चैतदनुरोधेन प्रमापदमुपात्तमिति वाच्यम् संस्कारस्यैव वारकतयाऽनतिप्रयोजनकत्वात् वक्ष्यमाणरीत्या निर्वाहेण संस्कारवारकत्वसम्प्रदायसिद्धत्वोभयोरेव निष्प्रत्यूहत्वमिति भावः ॥ २ ॥

यदसाधारणमित्यस्य स्वानिरूपितमनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्ना-निरूपिता या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणीभूता या अ-नुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटितधर्मावच्छिन्ना या ब-हिर्विषयकानुभवनिष्ठकार्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायोऽर्थो भट्टाचार्येण कृतः।

तदुपरि शङ्कते । अथ विशिष्टपरामर्शे व्यभिचारः तस्या-पि तादृशानुमितित्वरूपजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपक-त्वात् । न च परामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं नानुमितित्वं किन्त्व-व्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परामर्शविशि-ष्टत्वमेव तस्य तादृशजातित्वाभावान्न व्यभिचार इति वा-च्यम् परामर्शस्यापि अव्यभिचारज्ञानात्मकतयाऽनुमितित्वावच्छि-न्नम्प्रति व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कारणस्य कारणतामादाय व्य-भिचारतादवस्थ्यात् । न च मनस्त्वेन कारणत्वमिति निष्कृष्टमता-नुसारेणैव तदिति वाच्यम् तथा सत्यापाद्यस्य प्रमाणस्य व्या-पारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वपर्यवसितस्य शरीरे फलोप-धायकत्वनिवेशव्यावृत्तेः व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयो-ग्यतामादायेष्टापत्तेश्च वारणायानुमित्यनात्मकव्याप्तिस्मरणस्य पक्ष-त्वानुसरणस्य वैयर्थ्यात् इति चेन्न स्वानिरूपितेत्यस्य स्वावृत्तिवि-षयत्वाभावमात्रनिरूपितान्यत्वार्थकत्वान्न परामर्शे व्यभिचारः तथाहि स्वावृत्तिविषयता तु केवलव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नविषयतैव तद-भाववान् विशिष्टपरामर्शः तन्मात्रनिरूपितत्वाभाववती व्याप्तिज्ञान-त्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकानुमितित्वावच्छिन्नकार्यता तद-वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमेवानुमितित्वमतो न तादृशजाति-मादाय व्यभिचारः । न च शुद्धव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नविषयतापि परामर्शवृत्तिरिति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् निरूपकभेदेन विषयताभेदात् ।

केचित्तु तादृशबहिर्विषयकप्रमामात्रवृत्तिकार्यतायां प्रत्यक्षवृत्ति-त्वनिवेशान्न व्यभिचार इत्याहुः । तन्न अनुमानादिप्रामाण्यस्यास-ङ्ग्रहापत्तेरिति मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपितत्वदलवैयर्थ्यादिति चेन्न स्वावृत्तिविषयतावदनिरूपितं यत् कार्यत्वं तदन्यकार्यतायाः स्वानिरूपितकार्यतापदेन विवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

"न चानुमितिं प्रति व्याप्यज्ञानमेवानुमितिहेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चे-ति"मूलस्य लाघवादवच्छेदकलाघवात् आवश्यकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्। क्वचिदुपजीव्यत्वादित्यपि पाठः। उपजीव्यत्वञ्चात्र व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः" इति दीधितिकृता निष्कृष्टोऽर्थः कृतः। तत्र "ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या नैयायिकानां नाभिमतसिद्धिरित्याशयं पूरयति एवञ्चेति। व्याप्तिज्ञाने व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताज्ञानशून्यकालेऽनुमितिवारणाय क्लृप्तकारणतायामेव पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकमन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकलाघवादिति तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेदकत्वसिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिवृद्धिश्च निष्प्रत्यूहैवेति" भट्टाचार्येण व्याख्यातः।

अथानुमितौ व्याप्तिज्ञानत्वं वा पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वञ्च, तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकं वञ्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वादिकम् इत्थञ्च व्याप्तिज्ञानत्वपक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वयोर्भिन्नतया व्याप्तिज्ञानकारणतायां पक्षधर्मताविषयकत्वासम्भवात् क्लृप्तव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदकाभिवृद्धिकल्पनं दीधितिकृतमसङ्गतमेव। न च कारणताया अनतिरिक्तत्वमतेनेदमिति वाच्यम्। कल्पनालाघवस्यानतिरिक्तत्वेमतेऽसम्भवात्तदभिप्रायवर्णनाशक्यत्वात्।

अत्रेदं समाधानम्। तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितया तादृशकारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्व्याप्तिज्ञानत्व-

घत्वमेव कारणत्वम् एवञ्च पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिज्ञानत्वाव-च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याक्षततया तादृशकारणताभिप्रायेणावच्छेदकाभिवृद्धिकल्पनादिति ॥ ४ ॥

यदसाधारणमित्यादिव्याप्तौ आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधारणकारणत्वम् तच्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वं व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने आपाद्यविरहनिर्वाहः असाधारण्यनिवेशादापादके शरीरादिवारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यमिति फलोपधाननिवेशात् व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित्युपधायकस्य तस्य पक्षत्वादिति गादाधरी। तत्र फलोपहितव्यापारवदसाधारणकारणत्वमेवापाद्यफलनिष्कर्षार्थः। अथ फलोपहितस्वरूपयोग्यत्वरूपकारणत्वघटितव्यापारवत्त्वेनेष्टापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न च व्यापारशरीरे फलोपहितत्वनिवेशान्नेष्टापत्तिरिति वाच्यम्। तावता अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञाने इष्टापत्तिवारणसम्भवात् पृथक्फलोपहितत्वस्य कारणतांशे निवेशवैयर्थ्यादिति ध्येयम्। सामानाधिकरण्यनिवेशाद्घटाकाशवृत्तिद्वित्वादौ न तादृशकार्यकारणभावस्य व्यभिचारः। न च तथापि घटात्मवृत्तिद्वित्वे व्यभिचार इति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यघटकतदधिकरणत्वस्य उपलक्षणतया वृत्तित्वस्य विशेषणतया निवेशादुपलक्षणतया निवेशाद्विनश्यदवस्थपरामर्शमादाय न दोष इति ॥ ५ ॥

यदसाधारणं सहकार्यासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति तदेव हि प्रमाणान्तरमित्यत्र प्रमाणान्तरत्वं तदर्थविशेष्यकतदर्थप्रकारकमानसामान्यप्रमाफलोपहितकारणत्वम्। अनुमितिकारणत्वमादायेष्टापत्तिवारणाय विशेष्येऽर्थविशेषः कृतः निरुक्तपरामर्शकारणत्वमादायेष्टापत्तिवारणाय व्यापारत्वगर्भकारणत्वनिवेशः। न च मानसामान्येति विशेषणं व्यर्थम् मानसपरामर्शरूपप्रमामादायेष्टापत्तेर्व्यापारनिवेशेनैव वारणादिति वाच्यम् यत्र व्याप्तिस्मरणद्वितीयक्षणे तन्निर्विकल्पकं तदा तदनुव्यवसायात्मकः परामर्शः पश्चात् वन्ह्यनुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणे इष्टापत्तिवारणाय तत्सार्थक्यात् तत्र व्याप्तिस्मरणस्य परामर्शं प्रति निर्विकल्पकद्वारा कारणत्वात् फलोपधायकत्वाच्च। नच तस्य पक्षबहिर्भाव इति वाच्यम्। तत्रा-

पि गत्यन्तराभावेन व्याप्तिस्मरणं मानसं जनयित्वाऽनुमितिः सम्पादनीयेत्यस्य नैयायिकानुमततया तत्पक्षबहिर्भावासम्भवात् । नच तथापि फलोपधाने विशेष्येऽर्थ इति वाच्यम् । यत्र व्याप्तिविशिष्टे हेतुमत्तापक्षतापर्याप्तिकतत्पदस्मरणात्मकव्याप्तिस्मरणं ततो मानसपरामर्शक्रमेणानुमितिस्तत्र व्याप्तिस्मरणस्य तत्पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दात्मकपरामर्शरूपयोग्यतामादायेष्टापत्तिवारणायेत्यादिकं बोध्यम् ।

व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वाख्यम् अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरुच्यते मीमांसकेन । अत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयत्वं च व्याप्यतावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यम् । तेन वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्यत्ववान् ह्रद इत्यादिज्ञानोत्तरं ह्रदो वह्निमान् इत्याद्यनुमित्यापत्तेः भट्टाचार्यस्य व्याख्यायामियमनुपपत्तिः वह्निव्याप्यं द्रव्यं द्रव्यत्ववानित्यादिज्ञानात् ह्रदो वह्निमानित्यनुमितेरसम्भवे विषयबाधाभावत्वेन विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्यपि हेतुत्वात् कथं तन्निराकरणायावच्छेदकत्वावच्छेदेन तन्निश्चयत्वमूहनीयमिति कविकाव्ये ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं परामर्शगादाधरीक्रोडपत्रम् ।

ग्रस्यां चौखम्बा- संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः
स्तबका मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र
सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्ट्यो विद्वांस एतत्परिशोधनादि-
कार्यकारिणो भवन्ति ।
भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः १० आणकाः ८
देशान्तरीयैरतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं ... ... मूल्यम्—मुद्राः २० " ०
[illegible]यैः पृथग् नास्ति । ... ...
[illegible]र्देयं प्रतिस्तबकं ... ... " " १ " ८

[illegible]स्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता ख० २ ३)
[illegible]ब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः प्रथमाध्यायमारभ्य
[illegible]तीयाध्यायद्वितीयपादचतुर्थाध्यायपर्यन्तम् ३३)
[illegible]लोकवार्तिकं भट्टकुमारिलविरचितं पार्थसारथि-
[illegible]मिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् १५)
[illegible]ष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् ।
[illegible]मल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचित-
[illegible]हृभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३)
[illegible]रणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः ... १॥)
[illegible]ट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविर-
[illegible]चित तर्कपादः (मीमांसा) ... ... ३)
[illegible]यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णा ३)
[illegible]ह्मसूत्रभाष्यम्—बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र-
[illegible]मद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानं । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ९)
[illegible]याद्वादमञ्जरी मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । ... ३)
[illegible]रहस्यत्रयम्—विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां
[illegible]रमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । १॥)
[illegible]यमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः ।
[illegible]र्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ६)
[illegible]भक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिवि-
[illegible]चाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः
[illegible]पूर्णः (न्यायः) ... ... ७॥)
[illegible]धिरसायनम् । श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतं सम्पूर्णम् ३)
[illegible]यसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता ।
[illegible]मीमांसा) ... ... २४)
[illegible]वस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता श्रीक्षेमराजविर-
[illegible]चितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) ... ... ३)
[illegible]मांसाबालप्रकाशः । जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः
[illegible]भट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) ३)
[illegible]करणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम् ।
[illegible]महामहोपाध्यायशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्कर-
[illegible]कृत मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ५)
[illegible]द्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्या-
[illegible]सर्गीनस्वकृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ४॥)
[illegible]कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्य-
[illegible]विरचितभाष्यसहितम् (यन्त्रस्थः) ... ३०)
[illegible]ह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं ४॥)

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविर-
चितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया
विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) २१)
(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ... १॥)
(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया
च सहितम् ... ... १२)
(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता । ३)
(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीश-
विरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध-
र्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य
मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च
क्रोडपत्राणि ख० ७ ... ... १०॥)
(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धा-
न्तजाह्नवीयुतम् ... ... ३)
(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिक-
जैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः ।
हरिभद्रसूरिकृतः ... ... १॥)
(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशव्याख्यासहितःप्रमेयरत्नार्णवः१॥)
(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या
जागदीशी टीका ... ... ३०)
(३०) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवत-
विरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्म-
प्रकरण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि
श्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित: ... ४॥)
(३१) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ६)
(३२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता ३)
(३३) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराज
विरचितः ... ... ३)
(३४) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बा
र्काचार्यविरचितम् ... ... १॥)
(३५) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थ-
विरचित योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया
संवलितम् ... ... ३)
(३६) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्द-
सरस्वतीस्वामिकृतब्रह्मा ऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंव-
लितम् ... . ६)
(३७) [illegible]प्रकाशः । काशी । विद्वद्वर श्री[illegible]विरचित ३)

(३८) वीरमित्रोदयः महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा-संस्कारप्रकाशात्मकः । मार्तण्डद्यदीपकश्च १६॥)

(३९) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ... ... ९)

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः ... ... ६)

(४१) वीरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः खण्डा ७ ... १०॥)

(४२) वीरमित्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः... ... ... ७॥)

(४३) वीरमित्रोदयः । तीर्थप्रकाशः । महामहोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः खण्डा ६ ... ... ९)

(४४) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावलीं श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता ... ... ४॥)

(४५) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः स्वकृतटीकाविभूषितश्च ... ... ३)

(४६) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ... १६॥)

(४७) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ख०१४ २१)

(४८) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः ... ... ९)

(४९) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा म० म० श्रीनागेशभट्टविरचिता । श्रीमद्दुर्बलाचार्य- बालम्भटाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलिता ख० ११ ११)

(५०) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः खण्डा १२ ... ... १८)

(५१) बृहदारण्यकवार्त्तिकसारः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्ययाटीकयासमलंकृतः१९)

(५२) पूर्वमीमांसाअधिकरणकौमुदी । श्रीमन्महामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्यविरचिता नेन इत्युपाख्य गोपालशास्त्रिणा परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्वकं टिप्पण्या परिष्कृता । ... ... १॥)

(५३) प्रशस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र कणादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् ख० ७ ... ३)

(५४) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय काश्मीरिककेशवभट्टविरचिता । विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवरणोपेता ... ... ४॥)

(५५) सांख्यसंग्रहः । तत्र सांख्यतत्त्वविवेचनम् श्रीषिमानन्द 'क्षेमेन्द्र' विरचितम् । सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् भावगणेशविरचितम् । समाससूत्रव्याख्या सर्वोपकारिणी । कपिलसूत्रसंक्षिप्तवृत्तिः । तत्वसमाससूत्रविवरणम् । तत्त्वसमाससूत्रवृत्तिः । सांख्यतत्त्वप्रदीपिका । सांख्यतत्त्वप्रदीपः । तत्त्वमीमांसा । सांख्यपरिभाषा च खण्ड २ ... ...

(५६) न्यायपरिशुद्धिः । श्रीमद्वेङ्कटनाथ श्रीवेदा[illegible] दिता । श्रीनिवासाचार्यविरचित न्यायस[illegible] टीकया युता ख० ५ ...

(५७) निर्णयसिन्धु—कमलाकरभट्टविरचितः, व्याख्यासहितः खण्डा १२ ...

(५८) न्यायप्रकाश, श्रीमद पदेवविरचितः । श्[illegible] विरचितया "भाट्टालङ्काराख्य" व्याख्यय[illegible]

(५९) सांख्यतत्त्वकौमुदी—षड्दर्शनकृद्वाचस्प[illegible] ता । पण्डितराड्—वंशीधरमिश्रविरचित[illegible] कर" टीकासहिता खण्डे ५ ...

(६०) न्यायदर्शनं सभाष्यसटीकं खद्योत सहितम्[illegible]

(६१) साङ्ख्यकारिका ईश्वरकृष्णविरचिता । म[illegible] चिता—माठरवृत्तिसहिता । ...

(६२) पुष्पसूत्रं । सामप्रातिशाख्यं पुष्पर्षि[illegible] श्रीमदजातशत्रुकृतभाष्यसहितम् ख० ३

मुद्यमाणा ग्रन्थाः ।

(६३) मीमांसाकौस्तुभः-श्रीखण्डदेवविरचितः[illegible]

(६४) वीरमित्रोदयः । व्यवहारप्रकाशः । म[illegible] श्रीमन्मित्रमिश्रविरचितः । खण्डाः ४

(६५) प्रशस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः (तत्र व्यो[illegible] कृता व्योमवती—पद्मनाभमिश्रकृतः [illegible] शभट्टाचार्यकृता-सूक्तिश्च) । खण्डाः ४

(६६) आत्मतत्त्वविवेकः उदयनाचार्यकृतः । [illegible] रचित कल्पलता व्याख्ययासमन्विता ।

(६७) श्रीमच्छङ्कराचार्यकृता-जयमङ्गलाख्या कायाष्टीका । खण्डः १ ...

(६८) न्यायचन्द्रिका । श्रीनारायणतीर्थ वि[illegible] परिच्छेदव्याख्या । खण्डः १ ...

(६९) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । श्रीमन्मित्रमिश्रविर[illegible] त्रोदय'ख्यटीकया च सहिता । खण्डाः

(७०) काव्यप्रकाशः श्रीभीमसेनविरचितया 'सु[illegible] कया विशद टिप्पणेन च सहितः । ख[illegible]

(७१) संस्कारगणपतिः । पण्डितवर श्रीरामकृ[illegible] खण्डाः ४ ... ...

अग्रे मुद्यमाणा ग्रन्थाः

(१) अनुमानखण्डालोकः । महामहोपाध्या[illegible] श्रविरचितः । ... ...

(२) वीरमित्रोदयः । समयप्रकाशः श्रीमन्मि[illegible]

(३) वीरमित्रोदयः । शुद्धीप्रकाशः श्रीमन्मि[illegible]

(४) अलङ्कारकौस्तुभः । श्रीकविकर्णपूर वि[illegible] या टीकया च सहितः । ...

(५) धर्मसंग्रहः । ... ...

(६) वादार्थसंग्रहः । ... ...

(७) कालमाधवः । श्री'लक्ष्मी' अपरन[illegible] टीकया सहितः—

—:०:—